

АТОУЛЛО ХУСАЙНИЙ • БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ

АТОУЛЛО ХУСАЙНИЙ
БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ

АТОУЛЛО МАҲМУДИ ҲУСАЙНИ

*

БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ

НАШРИЁТИ „ИРФОН“
ДУШАНБЕ 1974

Дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик баробари адабиёти қадимаю бои бадеӣ даххо ёдгориҳои назарии эстетикӣ мавҷуданд, ки «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ (асри XV) аз ҷумлаи онҳост. Муаллиф ҳамчун суҳаншиноси забардаст ва пешқадами замони худ соҳаҳои гуногуни илми филологияро мудаққиқона омӯхта, афкори адабиётшиносони асрҳои XI-XV-ро бо қамолӣ маҳорат ҷамъбаст намудааст.

Ин китоби пураъзиш барои муҳаққиқон, муаллимону донишҷӯён ва барои ҳамаи онҳое, ки аз лутфу назорат, аз асрори зебоиҳои шеърӣ тоҷикӣ баҳраманд шудан мехоҳанд, тӯҳфани хубе хоҳад буд.

БО САРСУҲАН, ТАВЗЕҲОТ ВА ТАҲРИРИ
РАҲИМ МУСУЛМОНҚУЛОВ

7—3—1—1

97—74

М 501 (13)

ЧАНД СУХАН ДОИР БА АТОУЛЛО МАҲМУДИ ҲУСАЙНИ ВА АСАРИ У «БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ»

I

Таърихи адабиёти ин ё он халқ ҳар қадар ғанӣ ва бо-баракат бошад, афкори назарии адабӣ-эстетикӣ он низ ҳамон қадар мукамал ва рангоранг хоҳад шуд. Илми адабиётшиносии тоҷику форс, аз ҷумла, қисмати муҳимми он — назарияи адабиёт низ ба мисли адабиёти ин халқ таърихи бой ва қадима дорад.

Мутаассифона, афкори назарии халқамон, сарчашмаҳои он, қимату моҳияти он, аҳамияти ақидаҳои пешинӣ дар инкишофи адабиёту санъати муосир ва як қатор масъалаҳои дигар алҳол омӯхта нашудаанд. Адабиётшиносии барҷастаи Озарбойҷон Камол Толибзода ташаббус нишон дода, сарчашмаҳои афкори назарии мардуми Шарқро дар омади гап ба ду ғурӯҳ: асарҳои махсуси адабӣ-эстетикӣ ва суҳанҳои шоирону нависандагон ҷудо намудааст. Манбаъҳои афкори назарӣ-эстетикӣ халқамонро ба ҷаҳор тақсим кардан мумкин аст:

1. Суҳанҳои парокандаи суҳанварон, ҷунонӣ, Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигар классикони адабиёти тоҷик дар бораи каломи бадеӣ, мақоми адиб дар ҷамъият ва ғайра шеърҳои алоҳида ғуфтаанд ва ё дар зимни қасида, маснавӣ ва монанди инҳо ақидаҳои арзишнок изҳор кардаанд.

2. Рисолаҳо, шарҳҳо ва ё фаслҳои махсусе, ки мутафаккирон (ҳамчун Абӯнаصري Форобӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Ҳоча Насириддини Тӯсӣ ва дигарон) ба масъалаҳои назарии каломи бадеӣ бахшидаанд.

3. Тазкираҳо, қомусҳо, фарҳангҳо ва дигар асарҳои адабии илмӣ, бадеӣ, таърихшиносӣ, ки дар онҳо низ ҳеле маълумотҳои пурқимати назариро дарёб кардан мумкин аст. (Ба ин ғурӯҳ «Лубоб-ул-албоб», «Қобуснома», «Ҷаҳор мақола», «Ҳафт қулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст.)

4. Асарҳои махсуси ба илмҳои арӯз, қофия ва бадеъ бахшидашуда. Мувофиқи тақозои шаронии таърихӣ, адабӣ ва пеш аз ҳама ба сабаби ҳукмронии дурударози соҳти феодалӣ дар Шарқи тоҷик (форс-) забон таҳқиқи соҳаҳои шаклии адабиёти бадеӣ бештар ривҷ ёфтанд. Бесабаб нест, ки дар таърихи бештар аз ҳазорсолаи адабиётшиносии тоҷику форс садҳо рисолаҳои ҳурду калон ба миён омадаанд, ки дар онҳо масъалаҳои арӯзи тоҷикӣ-форсӣ, қофияи шеър, санъатҳои бадеӣ аз рӯи дониш ва ҷаҳонбинии нигоранда таҳлил ва тадқиқ шудаанд.

Мухаммад бини Умарӣ Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Шарафиддини Ромӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳусайн Воизи Қошифӣ ва даҳҳо дигарон рӯч ба санъатҳои бадеӣ, ҷиғунагӣ ва аҳамияти онҳо асарҳо навиштаанд. Аммо дар асри XV шахсе аксари китобҳои адабиётшиносони тоҷику форс ва асарҳои муҳимтарини олимони арабро мутолиа намуда, афқору ақидаҳои мавҷударо то андозае ҷамъбаст карда, дар хусуси санъатҳои бадеӣ китобе бо номи «Ба д о е ъ - у с - с а н о е ъ» навишт. Ин шахс Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ буд.

Амир Бурхониддин Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ мувофиқи ахбороти Алишери Навоӣ, Ғиёсиддини Хондамир, Сомибек ва дигарон дар Нишопур ба дунё омадааст. Аммо Бобур Машҳадро зодгоҳи ӯ доништааст, ки ин шоҳ сахб бошад.

Таърихи таваллуди Атоулло маълум нест. Аммо дар як рубоие, ки дар «Ба д о е ъ - у с - с а н о е ъ» оварда шудааст, Атоулло «чил сол ба халқ сарф кардам авҷот» мегӯяд. Аз ин тахмин қардан мумкин аст, ки муаллиф шоҳ дар солҳои 30—40-уми асри XV ба дунё омада бошад.

Хондамир дар «Ҳ а б и б - у с - с и я р» бори дигар нишопурӣ будани Атоуллоро таъкид карда, менависад, ки «Атоулло дар авоҳири авҷоти ҳаёт дидаи зоҳири аз рӯйяти ашъе отил гашт ва аз балдаи ғоҳираи Ҳирот ба Машҳад... рафта... даргузашт». Аз ин гуфтаи Хондамир маълум мешавад, ки Атоулло дар охири ҳаёти умраш нобино шуда будааст. Дар ҳақиқат, Атоулло дар «Ба д о е ъ - у с - с а н о е ъ» чанд ҷо ба рамад (дарди چشم) гирифтोर шудани худро ишора кардааст, ки дар ин сурат маълумоти Хондамир бояд рост бошад.

Дар масъалаи таърихи вафоти Атоулло низ фикрҳо гуногунанд, зеро агар Хондамир «миёнаи шавволи 919» (миёнаи декабри соли 1513)-ро нишон дода бошад, Сомибек дар «Қомус-ул-аълом» санаи 917 (1511)-ро қайд кардааст. Муаллифони фехрастҳои дастхатҳои Музеи Британия — Ч. Риё, Институти Халқҳои Осиёи (ҳоло Институти Шарқшиносӣ) АФ СССР — О. Ф. Акимовш-кин дар масъалаи вафоти Атоулло санаи 929 (1522—23 мелодӣ)-ро зикр кардаанд.

Азбаски зиндагии Хондамир бо Атоулло тақрибан дар як давра қараён ёфтааст ва фикри ӯ эътиборнок нашуданаш душвор аст, тахмин кардан мумкин аст, ки Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар моҳи декабри соли 1513 аз олам гузашта бошад.

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар синни ҷавонӣ ба шаҳри Ҳирот, ки он дар асри XV аз марказҳои бузурги илму адаб ҳисоб меёфт, дохил мегардад ва таҳсили илм менамояд. Атоулло аз мударрисони пешқадами Ҳирот илмҳои зиёде, алаҳусус илмҳои филологии тоҷику форс ва арабро хеле хуб аз худ менамояд.

Атоулло баъд аз касби камолот мударрис мешавад ва дар мадрасаҳои номии Ҳирот — «Ихлосия», «Султония» ва ғайра дарс мегуяд. Ӯ дар илму дониш ва ғазилат дар андак муддат ном бароварда, аз сарҳалқаи бузургони илму адаби Ҳирот ҷой мегирад. Гумон меравад, ки Атоулло аз дарёи дониши Абдурахмони Ҷомӣ шахсан файзёб гардидааст. Истинодҳои пурэхтироми самимонаи ӯ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» ба ин далолат мекунад.

Атоулло аз муқаррабони Алишери Навоӣ будааст ва дар сӯхбатҳои ӯ иштирок намудааст, ки ин ҳолат ҳам дар сарчашмаҳои адабии таърихӣ, ҳам дар китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ» зикр ёфтааст.

Ин донишманди забардаст бо вучуди дар илму дониш мартабаи баланд доштаниш ва бо Навоӣ наздик буданиш, заҳри азобу машаққатҳои зиндагиро хеле зиёд чашида будааст. Ба ин фикр порчаҳои шеърӣ бисёре, ки ба муносибатҳои гуногун оварда шудаанд, ишора мекунад. Масалан:

Ҳаргиз набувад даме ҳузуру тарабам,
Ҳар лаҳза шавад зиёда ранҷу таабам.
Ҳар дам аламе дигар расад бесабабам,
Алқисса, ман аз толеи худ дар ачабам.

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ тангдастона умр ба сар бурда будааст. Масалан, ӯ дар хусни матлаби қасидае, ки зохиран ба Алишери Навоӣ бахшида шудааст, қарз-дории худро ин тариқ нозук ишора кардааст:

Шудӣ Салмони аҳдат дар саноеъ банда гар ӯро
Набудӣ фикри қарзе ғайри қарз-уш-шеър чун Салмон.

Амсоли чунин шеърҳои шиквой аз зиндагӣ, аз қисмат, аз мӯҳточию қарздорӣ ва ғайра дар китоб бисёр дучор меоянд, ки қисман бо онҳо хонанда дар ин мухтасар шинос хоҳад шуд.

Хондамир дар китоби «Макорим-ул-ахлоқ» ҳикоятро меорад, ки он аз як тараф, далели барҷастаи лутфу қарами Навоӣ бошад, аз тарафи дуюм, фазилатпарвар ва парастори олимону адибон будани ӯро нишон диҳад, аз тарафи дигар, аз мӯҳтоҷӣ ва тангдастии Атоулло ва аз ҷиҳати чорум, аз муносибатҳои самимонаи ду фарзанди бузурги халқҳои тоҷику ўзбек равшан гувоҳӣ медиҳад. Нақли Хондамир дар хусуси он аст, ки Атоулло аз қарибҳои мадрасаи «Ихлосия», ки худ мударрисӣ он буд, ҳавлиеро хариданӣ мешавад, «аммо амалдоре пайдо шуда, ҷизе бар ин маблағ меафзояд», ки дар натиҷа савдо вайрон мешавад ва Атоулло аз Навоӣ хоҳиш мекунад, ки он амалдорро аз он кирдор боздорад, то ӯ ҳавлии дилхоашро ба нархи арзонтар бихарад. Алишери Навоӣ бар ивази ин хоҳиш ҳавлии дигари бехтар аз онро ба Атоулло бепул пешкаш мекунад.

Навоӣ нисбат ба Атоулло эҳтироми махсуси самимонае доштааст, ки ин аз «Маҷолис-ун-нафос»-и ӯ хувайдост. Навоӣ ба «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и ин муаллиф баҳои баланди объективона ва беғаразона дода, навиштааст, ки «маълум нест, ки дар ин фан ҳаргиз касе ба ин андоза китобе ҷомеъ ва муфид таълиф карда тавонад».

2

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ пеш аз таълифи китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ» дар масъалаи қофия «Рисолаи қофия»-ро навиштааст, ки ҳоло аз он якҷанд нусхаи дастхат мавҷуд мебошад. Инчунин, ӯ дар чанд ҷои «Бадоеъ-ус-саноеъ» изҳори орзу мекунад, ки баъди хатми ин асари мухтасар китоби мукаммали дигаре бо номи «Так-

мил-ус-саноат» эҷод карданист. Аз рӯи нишондоди муаллифи «Кашф-уз-зунун» — Ҳочӣ Халифа ва «Қомус-ул-аълум» — Сомибек ин нияти Атоулло низ ҷомаи амал пӯшида будааст.

Китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ», ки ҳоло аз он як нусха дар Музеи таърихи маданияту санъати Самарқанд ва ду нусха дар китобхонаҳои шаҳри Ленинград нигоҳ дошта мешавад, асосан дар масъалаҳои санъатҳои бадеӣ баҳс мекунад.

Муаллиф номи китобро дар дебочаи он ҷуниб таъкид кардааст:

Ин баҳри ҳаёлот бадоеъ-анҷом,
Қ-аз дурри саноеъ аст бо зебу низом.
Онро ту «Бадоеъ-ус-саноеъ» кун ном,
Созад ба атои ҳақ, Атой, чу тамом.

Атоулло барои нишон додани санаи анҷоми китобаш дар хотимаи асар ду рубоии таърих овардааст, ки яке аз онҳо ин аст:

Ин нусха, ки дар саноеъ омад нодир,
Чун гашт тамом, кардам ўро ҳозир.
Пурсид зи омиён яке таърихаш,
Бо вай гуфтам: даҳи ҷамид-ул-охир.

Аз таърихи рубоии мазкур маълум мегардад, ки асари Атоулло 10-уми ҷумод-ул-охирӣ 898 ҳиҷрӣ (мутобиқи 9 апрели 1492 мелодӣ) анҷом ёфта будааст.

Китоб бо ташвиқ ва маслиҳатҳои Алишери Навоӣ таълиф ёфта, ба номи ӯ бахшида шудааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» аз дебоча, муқаддима, се санъат, яъне боб ва хотима иборат мебошад.

Дар дебоча сабаби таълифи китоб ва шароити навишта шудани он баён гардидааст.

Дар муқаддимаи асар баҳрҳои вазни арӯз ва зихофоти он мухтасаран зикр меёбад. (Азбаски ҳанандағони имрӯзаи тоҷик ба воситаи асарҳои адабиётшиносон Ш. Ҳусейнзода, Т. Зехнӣ, махсусан бо «Арӯзи тоҷики»-и Баҳром Сирус ва ҷанде мақолаву асарҳои дигар имконияти бо арӯз шинос шуданро доранд ва бинобар тақозои ҳаҷми ин китоб, муқаддима аз он хориҷ карда шуд).

Боби якуми «Бадоеъ-ус-саноеъ» Дар баёни муҳасаноти лафзия ном дошта, 60 санъати лафзиро дарбар

V 44

мегирад. Дар боби дуом — «Дар муҳассаноти маънавия» 65 санъати маънавӣ маънидод карда шудааст. Дар боби сеюм, ки «Дар муҳассаноти лафзияву маънавия» ном дорад, 22 санъати муштараки маънавию лафзӣ шарҳу баён ёфтааст. (Он санъатҳои бадеие, ки имрӯз он қадар муҳим нестанд ва аз истеъмоли баромадаанд, аз муҳтасар бароварда шуданд.)

Хотимаи китоб дар ду баҳс буда, дар баҳси аввал иллатҳои шеърӣ лафзию маънавӣ ва дар баҳси дуом 15 истилоҳи адабӣ эзоҳ дода шудаанд.

Ҳамон навъе ки аз мундариҷаи бобҳо маълум мегардад, Атоулло санъатҳои бадеиро ба гурӯҳҳо, яъне маънавӣ, лафзӣ ва муштарак тақсим намудааст, ки ин ҳодиса дар китобҳои мӯтабарӣ адабиётшиносӣ тоҷику форс, ҳамчун «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Умари Родуёӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър»-и Рашиди Ватвот, «Ал-мӯъҷам фӣ маонӣ ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва ғайра мушоҳида карда намешавад.

Хусусияти ба назар намоёни китоби Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар он аст, ки муаллиф ба баҳсу мунозира ва таҳлили ин ё он чиз диққати ҷиддӣ додааст. Атоулло доир ба масъалаҳои гуногуни қобили муҳокима фикру ақидаҳои адабиётшиносӣ тоҷику форс ва араб — аз қабилӣ Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Шарафиддини Ромӣ, Шарафиддин Али Ҷазӣ, Саккоқӣ, Ибн ал-Асир, Тафтозоӣ, Қутбиддини Шерозӣ ва ҷанди дигаронро нақл карда, дурустию нодурустию онҳоро мувофиқи имкон ва донишу маҳорати худ нишон додааст. Чунончи, таиҳо барои таҳлили санъати бадеӣ татқиқ ва намудҳои он муҳаққиқ беш аз сӣ маротиба ба манбаъҳои гуногуни тоҷикию арабӣ истинод кардааст.

Ақидаҳои адабию эстетикӣ Атоулло хеле ҷолиби диққат буда, ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Масалан, ӯ ягонагии лафзу маънӣ ва тобиати суханро бар мазмун таъкид карда навиштааст: «Бидон, ки асл дар муҳассаноти лафзия он аст, ки алфозро тобеи маънӣ созанд». «Балки асл дар ҷумлаи муҳассанот — он аст, ки — меғӯяд ӯ, — калом бар вачҳе адо ёбад, ки дар инфихомӣ (фаҳм) маънӣ ва латофатӣ он, дар аҳкомӣ таркиб ва салосати он ихтилоле (халал) падид наёяд».

Ба фикри мо, ин китобро дар роҳи ҷамъбасти намудани афкор ва ақидаи адабиётшиносӣ ва эстетикӣ тоҷику форс ҷидду ҷаҳди ҷиддӣ шуморидан мумкин аст.

Хотимаи китоб низ хеле пурбаҳост. Муаллиф доир ба нуқсонҳои шеърӣ бо ҳавсала ва бо камолӣ маҳорату доноӣ таваққуф кардааст. Ин қисмат ба замми қимати зиёди илмиаш, барои ихлосмандони гулзори адабиёт дастури хубест.

Чунон ки маълум мегардад, масъалаи маънидодӣ баъзе истилоҳҳои адабӣ диққати донишмандони моро ба худ хеле барвақт ҷалб карда будааст. Масалан, Рашиди Ватвот дар охири китоби худ «Ҳадонқ-ус-сехр» қисмати хурде илова намуда, «мадх», «ҳаҷв», «ташбиб», «насиб», «ғазал», «мусарраъ», «хасӣ», «тарҷеъ», «акс», «тадвир», «мукаррар», «мутанофир», «муталойим», «иртиҷол», «ҷазолат», «салосат», «саҳли мумтанеъ» барин истилоҳоро хеле мухтасар бошад ҳам, эзоҳ додааст. Айнан чуни қисматро дар поёни китоби Шамси Қайс — «Ал-мӯъҷам» низ мушоҳида мекунем. Атоулло ҳам дар баҳси дуҷуми хотима онд ба ин масъала таваққуф кардааст. Аммо Атоулло баъзе истилоҳоро ҳамчун «мадх», «ҳаҷв», ки маълуму машҳуранд, аз асари худ хориҷ намуда ва қисме аз онҳо — аз қабилӣ «тарҷеъ», «акс», «тадвир» ва ғайраро ба бобҳои санъатҳо дохил кардааст ва бар ивази онҳо дар қисмати истилоҳот «муздавач», «муқаффо», «байт-ул-қасида», «матбӯъ» барин истилоҳҳои шарҳталабро эзоҳ додааст. Аз тарафи дигар, Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ ҳамчун одати маъмулии худ истилоҳоро муфассал ва бо мисолҳо тафсир намудааст.

Китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ» барои таърихи адабиёт низ дорони аҳамияти бузургест, зеро муаллиф дар он аз осори қариб панҷоҳ нафар шоир мисолҳои шеърӣ овардааст, ки қисме аз онҳо — ҳамчун Рӯдакӣ, Абушакур, Фирдавсӣ, Анварӣ, Унсурӣ, Муиззӣ, Ҳоконӣ ва дигарон ба хонандагон маълум бошанд, қисме — аз қабилӣ Баҳромӣ, Ризоӣ Нишопурӣ, Қотибӣ, Назирӣ ва дигарон алҳол ба хонандагони умум камтар шипосанд.

Чунон ки худӣ Атоулло ҳам таъкид кардааст, мисолҳои шеърӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ» тоҷикӣ-форсианд. Ӯ ба мисли дигар адабиётшиносон шеърҳои арабиро бисёр наоварда, балки ҳамагӣ ду-се байти заруриро зикр кардаасту халос.

Атоулло ба ҷузъиёти таълиф диққату эътибори ҷиддӣ додааст, соҳиби ҳар фикр, ё мисоли шеърӣро ҳатман нишон додааст. Агар асарҳои аксари қулӣ шеършиносони пешин ва минбаъдаи тоҷикӣ форс хусусияти муштаракӣ

дастурӣ дошта бошанд, китоби Атоулло баръакс тамоми нишонаҳои имконпазири асари илмии тадқиқотиро доро мебошад.

Атоулло дар асри XV ва ибтидои асри XVI, яъне дар замони авҷ ва оғози инқирози сохти феодалӣ умр ба сар бурдааст ва аз ин рӯ, ӯ аз баъзе маҳдудиятҳои мафкуравӣ низ озод шуда наметавонист. Ҳангоми мутолиаи ҳар як ёдгории давраи гузашта, аз ҷумла дар аснои хондани ин асар низ хонанда бояд мувофиқи назарияи ленинии омӯзиши мероси маданӣ рафтор кунад.

Дар китоби Атоулло аз эҷодиёти ҳуди муаллиф ҳам барои мисол тақрибан ҳафтсад байт оварда шудааст. Аз ин маълум мегардад, ки Атоулло дар шоирӣ, алаҳхус дар рубоисароӣ ва гуфтани шеърҳои маснӯъ моҳир будааст.

Умумаъ, китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ба аҳамияти калони илмии назариярӣ ва амалии тарбиявӣ молик мебошад.

Ин мунтахаб дар асоси се нусхаи дастнавис (маҳфуз дар Музеи давлатии таърихи маданият ва санъати Самарқанд — рақамаш КП-3351; дар Шӯъбаи дастхатҳои шарқии Китобхонаи оммавии давлатии Ленинград ба номи Салтыков-Щедрин — рақамаш Догп-319; дар Шӯъбаи Ленинградии Институти Шарқшиносии Академияи Илмҳои СССР — рақамаш В-3760) таҳия карда шудааст.

Азбаски ин нашри оммавист, китоб як андоза ихтисор карда ва услуби он андаке сабуктар гардонда шуд.

Р. Муслмонкулов

ДЕБОЧА

Аммо баъд чунин гӯяд нависандан ин рисола ва муаллифи ин мақола:

Камина бандан маъбуди муғнӣ¹
Атоуллоҳ Маҳмуд-ул-Хусайнӣ,

ки дар замони фароғатбол ин каминаро майли тамом ба назми писандида ва каломи санъатнок мебуд ва ба он фан машғули менамуд. Ҳарчи аз осори он бар сафҳаи рӯзгор зоҳир мешуд, манзури назар ва қабули хурдону бузургон меёфт.

Аммо ба мурури андак фурсатева замоне ва гузаштани андак вақтеву овоне, ба сабаби балон ҳамриякобии бисёр, баъзе васвасаҳо ва ба сабаби лузумияти таълим дар мадрасаҳо асли он майл аз байн рафт ва бинои он шуғл барҳам хӯрд, чунончи солҳо мегузашт, ки хотир гирди он кор намегашт. Ва баъзе варақҳо, ки дар он боб навишта ва тартиб дода буд, зарравор парокандаву парешон ва аз гарду ғубори безътиборӣ бо ҳок баробару яксон шуда буд. То дар ин айём, ки амир ва амини маъдалат-дастгоҳ, руки-ус-салтанат—Алишер Навоӣ² он зарраҳои ҳақирро манзури назари офтоб-таъсир сохта аз ҳок бардоштанд ва илтифоти хоҳири отир бар ҷамъу тартиби он гумоштанд. Ва ин бандаро ба итмоми он амр фармуданд ва дар он амр муболиға намузданд.

Ҳарчанд парешонии аҳволи банда аз ҳад берун ва пароканда аз адад афзун буд, аммо ба қадри вуъату имкон камари ҷидду ҷаҳд бар миён баст. Ва дар ҳар ҳафта як-дурӯзӣ дар ғӯшае нишаст, то он варақҳои парешонро ҷамъ сохта тартиб диҳад ва он сиёҳнависи нота-момро тамом карда ба охир расонад. Агарчи зоҳир аст, ки дар ин ҳол он кор чунон ки мебояд, барнамеояд, лекин дарвешон гуфтаанд, ки: «чунончи ояд, на чунон ки бояд».

Ва лозим доништа шуд, ки аксари байтҳои ин рисола натиҷаи фикру ҳаёли ин шикастаҳол бошад. Ва ҳар гоҳ

шеъри яке аз устодон орад, номи ӯ барад. Ва абъёте, ки
Хоча Ҷамолиддини Салмон³ аз барои мисолу баёни
санъатҳову бахрҳо ва зихофоти он дар «Қасидаи мас-
нӯъ»-и худ дарҷ карда, ҳар якро дар мавзеи ӯ аз баёни
санъатҳо мундариҷа созад ва зихофи баҳри ӯро низ зикр
кунад, то дар зимни баёни саноеъ он ҳам филҷумла маъ-
лум шавад.

Аз бузургону фозилони рӯзгор, ҳусусан бандагони
ҳазрати Навоӣ — он, ки чун ин кор саранҷом ёбад ва ин
рисола ба итмом анҷомад, агар саҳву хатое воқеъ шуда
бошад, рақами узр бар он кашанд ва ба қалами мушк-
бор ислоҳ фармоянд.

Рубоӣ:

Ин баҳри ҳаёлот бадоеъ-анҷом,
К-аз дурри саноеъ аст бо зебу низом.
Онро ту «Бадоеъ-ус-саноеъ» кун ном,
Созад ба атои ҳақ, Атой, чу тамо.

Тамҳид

Бидон, ки донишмандони араб зебоиҳои каломро ду
навъ эътибор намудаанд:

Навӣ аввал — зебоиҳои зотия, ки ба мисли ҳусни
зотия дилбарон аст;

ва навӣ дуюм — зебоиҳои аразия, ки ҳамчун зинат-
ҳои оразия эшон аст.

Ва баёни навӣ аввалро «илми балоғат» мегӯянд ва
онро ба сабаби бисёрин мувоҳиса ду илм сохтаанд: яке
«илми маонӣ» ва дигаре «илми баён».

Ва баёни навӣ дуюмро «Илми тобеи балоғат» мегӯ-
янд ва онро ба сабаби камии мувоҳиса нисбат ба илми
балоғат як илм сохтаанд — ва он «илми бадеъ» аст.

Ва шоирони Аҷам баъзе аз зебоиҳои зотия, ки маш-
ҳур ва серистеъмол бувад, мисли ташбеҳ ва истиорату
киноят, ба зебоиҳои аразия зам кардаанд. Ва маҷмӯро
«Саноеъ» мегӯянд ва баёни онро — «илми саноеъ», яъне
«илми санъатҳои бадеъ».

Хулоса, санъатҳои калом тақсим мешаванд ба се
қисм ба ҷиҳати он, ки ҳар санъат, ки ҳаст — ё санъати
лафз асту бас; ё санъати маънию бас; ё санъати ҳам лаф-
зу ҳам маънӣ.

Ва бинобар ин мақсади ин рисола дар се санъат, яъ-
не боб адо ёфт.

САНЪАТИ АВВАЛ

ДАР БАЕНИ САНЪАТҲОИ ЛАФЗИ

Бидон, ки асл дар санъатҳои лафзӣ — он аст, ки лафзро тобеи маънӣ созанд. Балки асл дар ҷумлаи зебоиҳо — он аст, ки калом бар вачҳе адо ёбад, ки дар фаҳми маънӣ ва латофати он, дар ҳукми таркиб ва салосати он ҳалале падида наёяд; на он, ки дар ҳусну зинатҳои сухан кӯшанду ҷашм аз ҳоли ҳалалҳои маънӣ бипӯшанд ё он, ки, масалан, маънии хос гуянду тариқи ҳусни адо напӯянд.

Ва санъатҳои лафзӣ бисёрӯ бешумор аст, аммо дар ин рисола аксар вақт бар он чи устодони ин фан эътибор кардаанд, ихтисор хоҳад афтод.

Мисраъ:

3-он ки болотар аз устод дӯкон натвон сохт.

Ва тариқи ҷамеи шоирони Аҷам он аст, ки дар гуфтани саноеъ ва баёни он тарсёро муқаддам медоранд — ба ҷиҳати он, ки он санъат дар вачҳи камол ҷуз дар матлаъ адоё намеёбад. Ва ҳарчанд, ки баъзе аз донишмандони араб онро аз қисмҳои сачъ шумурдаанд. Ва баёни баъзе қисмҳои мавқуф аст ба баёни таҷнис.

Аммо чун ин рисола ба забони форсӣ навишта мешуд, бар тариқи шуарои Аҷам ибтидо ба тарсё намуда шуд.

ТАРСЕЪ

Ба қавли аксар донишмандони араб иборат аст аз он, ки чун ду порча каломро — ҳоҳ назму ҳоҳ наср мулоҳиза кунанд: ҳар лафзе аз ҳар порча мусовӣ бошад бо лафзе, ки муқобили ӯст аз порчаи дигар дар вазн ва мувофиқ бошад бо ӯ дар ҳарфи охирин ё қариб бошад ба он. Ва баъзе аз эшон наздикиро низ шарт накардаанд.

Аммо пеша шуарон Аҷам мувофиқати лафзҳо дар
харфи охирин шарт аст. Ва мурод ба «харфи охирин» —
харфи равист ва он чи ба мисли ўст аз наср — чунон ки:

Зи рӯиш мунфая гулҳо фитода бўстон дарҳам,
Ва қуиш муттасила дилҳо қушода дўстон хуррам.

Ва аз абыёти беназири дилпазири ин санъат байти
ҳазрати худованди корӣ, яъне Навоист:

Чунон вазид зи бўстон насими фасли баҳор,
Қ-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор.

Ва агар риоят кунанд, ки алфоз дар ҳаракоту суку-
нот¹ низ мувофиқ бошанд, дар ғояти латофат бошад,
чунон ки:

Ба ҷафои ракиб додам тан,
Ба ҳавои ҳабиб шодам ман.

Ва мебояд донист, ки аз такрори робитаҳо² мутлақо
дар назму наср боке нест. Ва дар назм аз такроре, ки ба
ҷиҳати радиф бошад ҳам, боке на, чунон ки Рӯдакӣ³
гуфта:

Қас фиристод ба сирр андар айёр маро,
Ки макун ёд ба шеър — андар бисёр маро.

Ва ибро арбоби ин фан аз қабилӣ тарсеъ доштаанд.
Ва аз ихтилофе дар вазн, ки ба ҷиҳати қофия бошад
ҳам, боке нест, чунон ки дар ин қасидаи Рашиди Ват-
вот⁴:

Эй мунаввар ба ту нучуми ҷалол
В-эй муқаррар ба ту русуми камол.
Бўстонест садри ту зи наим
В-осмонест қадри ту зи ҷалол.
Хидмати ту муаввали хидмат,
Ҳазрати ту муқаббали иқбол.

Дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» гуфта, ки «ин қасида бас дароз
аст ва аз аввал то охир мурассаъ аст. Ва ғолиб гумони
ман он аст, ки пеш аз ман дар арабу Аҷам қасидаи
тамом мурассаъ нагуфта».

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯ»-и Ҳоча
Салмон ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаммани со-
лим:

Сафои сафвати рӯят сафои гулситон дорад,
Ҳавон ҷаннати кӯят ҳаёти ҷовидон орад.

Ва гурӯҳе аз донишмандони араб тарсеъро санъате алоҳида надоштаанд, балки аз қисмҳои сачъ шумурдаанд, чунончи мазкур шуд. Ва мувофиқати тамоми алфози ҳар ду порча аз калом дар вазну ҳарфи охир шарт накардаанд, балки ҳар гоҳ, ки ду лафзи охир аз ҳар ду порча мувофиқ бошанд дар вазну ҳарфи охир ва ҳамчунин аксари боқии алфози ҳар ду порча мувофиқ бошанд, он низ пеши ин ҷамоат аз қабилӣ тарсеъ аст. Ва ин ҷамоат ду тоифаанд: гурӯҳе тарсеъро махсус доштаанд ба наср; ва гурӯҳи дигар дар назму насри ҷорӣ доштаанд.

Ва ин санъатро ки тарсеъ ном кардаанд, аз тарсеъ — иқд гирифтаанд. Ва он чунон аст, ки гавҳарҳое, ки дар як ҷониби иқд аст, мисли он гавҳарҳост, ки дар ҷониби дигар аст. Ва ваҷҳи тасмий⁵ зоҳир аст.

ТАРСЕЪ БО ТАҶНИС

Бидон, ки чун бо тарсеъ санъате дигар зам шавад, боиси камоли ҷамоли ӯ мешавад. Ва аз ҷумлаи саноеъ он чи шуаро риояти онро бо тарсеъ эътибори тамоми мекунанд, таҷнис аст. Ва маънии таҷнису қисмҳои ӯ баъд аз ин баён хоҳад шуд.

Ва агар риоят кунанд, ки мисраи дуҷум батамом таҷниси мисраи аввал бошад, аҳсан ва акмал бошад, чунон ки:

На ёрӣ мудомам маёвар ба ман,
Наёри мудомам май овар ба ман.

Яъне ёр нестӣ, доим пеши ман маё, агар ба вазни ман шаробам наёри, маёвар онро аз барои ман.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри раҷази мусаммани солим:

Дар мушки гесӯи ту бут, Чинест ҳар тоторро
Бар рашки оҳун Тибат чинест ҳар тоторро.
Мустафилун мустафилун мустафилун мустафилун
Мустафилун мустафилун мустафилун мустафилун.

ТАҶНИС

Ва онро аҷинос низ меғӯянд; дар луғат бо чизе монанд будан аст.

Ва ҷинос — ба маънии мучонисат аст. Ва дар истилоҳ — иборат аст аз монандии ду лафз ё бештар ба вачхе. Ва он дар ду навъ аст: таҷниси лафзӣ ва таҷниси ғайрилафзӣ. Ва ин ду навъ агарчи дар баъзе сурат бо якдигар ҷамъ мешаванд, аммо ба ҳайсиат аз якдигар тафовутноканд, ҷунончи маълум хоҳад шуд.

Аммо таҷниси лафзӣ — иборат аст аз мушобеҳати алфоз дар тамоми адади ҳарфҳо ва навъҳои он ва ҳайъати он, ё дар аксари онҳо — ба шартӣ мувофиқат дар тартиби ҳарфҳо бар қавли аксарият. Ва пешӣ баъзеҳо он низ шарт нест, ҷунончи батафсил дар баёни қисмҳои зикр хоҳад шуд.

Ва қисмҳои эътиборноки он ҷунончи соҳиби «**Мифтоҳ**»⁶ меғӯяд — панҷ аст.

Аввал—таҷниси том

Ва онро таҷниси тасреҳ низ меғӯянд.

Ва он иборат аст аз он ки алфози мухталифмаънӣ мувофиқ бошанд аз ҷиҳати талаффуз, мувофиқати томма.

Ва мурод аз «мувофиқати томма» — он аст, ки калимаҳо мувофиқ бошанд дар адади ҳуруф, яъне ҳарфҳо ва навъу тартиби он ва ҳайъати ҳосила аз ҳаракоту сукунот ва шиддатнокиву сабуқӣ ва дарозию кӯтоҳӣ, ҷунон ки:

Арақ зад зи тоби маяш бар гул об,
Чу дид он арақ, мунфайл шуд гулоб.

Агарчи лафзи «об» дар мисраи аввал дар китобат дароз аст, лекин дар талаффуз кӯтоҳ аст. Ва мӯътабар талаффуз аст. Ва Рашиди Ватвот дар таҷниси том эътибор карда, ки алфоз дар китобат низ чун якдигар бошанд ва дар эшон таркиб набошад ва бинобар ин, ин байти охир аз қабилӣ таҷниси том набошад. Ва баъзе аз фусаҳои араб он таҷниси томо, ки мутаҷонисин аз як навъ аз анвои калима бошанд, яъне ду исм бошанд, ё ду феъл, ё ду ҳарф,— таҷниси мумосила ном кардаанд —

ба чиҳати мумосилати⁷ мутаҷонисин ва иттиҳоди навъи онҳо.

Ва он таҷниси томо, ки мутаҷонисин аз як навъ набошанд.

Исму феълу исму ҳарфу феълу ҳарф

таҷниси муставфӣ меғуянд.

Ва баъзе мутлақ таҷниси томо таҷниси муставфӣ меғуянд. Ва баъзе онро тибоқ меғуянд.

Дуюм — таҷниси ноқис

Ва онро таҷниси мухталиф ва таҷниси муҳарраф низ меғуянд.

Ва он иборат аст аз мувофиқати калимаҳо дар адади ҳарфҳо ва навъу тартиби он бо муҳолифат дар ҳаракоту сукунот, шиддатнокиву сабуки ва дарозию кӯтоҳӣ, чунон ки:

Эй, ки софӣ сохтӣ айши маро аз дурди дард,
Дур бод аз гирди ту осеби даври тезгирд.

Ва чунон ки:

Ҳанӯз аз лабаш бӯи шир омадӣ,
Ки шер аз ниҳебаш ҳаросон шудӣ.

Дар ин байт ихтилоф як ҳаракат аст ба тариқи маъруф ва номаъруф ва он касраи⁸ «шер» аст. Чунон ки:

Шуд аз хор хори ғами ишки ту
Ҳама халқро ҷоман ҷон халак.

Ва чунон ки:

Баҳри гули рӯи ту кашам ҷавру нанолам,
Сад гуна ситам гар расадам, банди олам.

Бидон, ки ихтилоф ба шиддатнокиву сабуки ва ихтилоф ба дарозию кӯтоҳиро, ки аз қабилӣ ихтилоф дар ҳайъат доштаанд, назар ба сурати ҳаттӣ кардаанд, вагарна онҳо аз қабилӣ ихтилоф дар адади ҳуруфанд.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мунсариҳи мусаммани матвии мақсуф:

Меҳри ҷамолат маро мӯҳри вафо мениҳад,
Дарди фироқат маро дурди ҷафо медиҳад.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун.

Ва муаллифи «Эзоҳ»⁹ таҷниси ноқис ва таҷниси муҳаррафро яке надошта, балки таҷниси муҳарраф — инро мегӯяд, ки гуфта шуд. Ва таҷниси ноқис — таҷниси зоидро мегӯяд, ки баъд аз ин мазкур хоҳад шуд.

Сеюм — таҷниси музаййал

Ва онро таҷниси зоид низ мегӯянд.

Ва он иборат аст аз он, ки калимаҳои мухталиф дар адади ҳуруф мувофиқ бошанд дар анвои ҳуруфи мавҷуда дар эшон. Ин қайд ба ҷихати эҳтироз аст аз ҳарфҳое, ки дар аҳад-ул-лафзайн зиёда ҳастанд бар лафзи дигар. Тартибу ҳайъати онҳо, яъне алфоз бар вачҳе бошанд, ки агар ихтилоф дар адади ҳарфҳо набошад, миёни онҳо таҷниси том бошад. Ва ин ихтилоф пеши аксари донишмандон ба зиёдати як ҳарф мебошад дар аввали аҳад-ул-мутаҷонисин, ё дар миёна, ё дар охир. Аммо қисми аввал чунон ки:

Манам аз ҷаври фалак гашта чунин зору низор,
Шуда девонаву шайдо зи ғами ёру диёр.

Ва аммо қисми дигар — чунон ки:

Ё раб, набувад аввал, агар хуб кори ман,
Охир пур аст з-ашки надомат канори ман.

Аммо қисми сеюм — чунон ки:

Ваъдаи бода кардай, зинҳор,
Вақти гул мерасад, биёву биёр!

Ва дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» таҷниси музаййал ва таҷниси зоидро иборат аз қисми сеюм доштаву бас. Дар «Таъйён-ул-баён»¹⁰ таҷниси зоидро шомили ҳар се қисм дошта ва таҷниси музаййалро махсус сохта ба қисми сеюм. Ва гуфта, ки ихтилофи мутаҷонисин ба зиёда аз як ҳарф низ мебошад. Чунон ки:

Маҷӯй сабру дилу дину ақлу хуш аз ман,
Ки тори зулфи ту тороҷ кард хонаи тан.

Ва мисоли таҷниси зоид аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри музореи мусаммани макфуфи маҳзуф:

Ба гул барниход боз ҷамолат кулоларо,
Чу савсан аз он шудааст забон лол лоларо.
МафоИлун фоилоту мафоИлу фоилун
МафоИлун фоилоту мафоИлу фоилун.

Ва муаллифи «Эзоҳ» таҷниси зойдро таҷниси ноқис ном ниҳода, чунон ки гуфта шуд. Ва гуфта, ки он қисми ўро, ки дар охири аҳад-ул-мутаҷонисин як ҳарф зойд бошад, андакест, ки таҷниси мутарраф мегўянд. Ва он қисми ўро, ки ихтилоф ба зиёда аз як ҳарф бошад, андакест, ки таҷниси музаййал мегўянд.

Ва «тазйил» — дар луғат дароздоман кардан аст.

Чаҳорум — таҷниси музореъ

Ва онро таҷниси мутарраф низ мегўянд.

Ва он иборат аст аз мувофиқати алфоз дар адади ҳуруф ва тартиби онҳо бо ихтилоф ба ҷиҳати навъ дар як ҳарф ё ду ҳарф — ба шарт он ки ҳарфҳои мутаҷолифа¹¹ қарибмаҳраҷ бошанд. Ва ҳосили калом — он, ки алфози мутаҷониса бар вачҳе бошанд, ки агар ихтилоф ба ҷиҳати навъ дар як ҳарф, ё ду ҳарф набошад, миёни эшон таҷниси том бошад.

Ва ҳарфи муҳолиф чун яке бошад, мешояд, ки дар аввали аҳад-ул-мутаҷонисин бошад ва мешояд, ки дар миёна бошад ва мешояд, ки дар охир бошад. Ва ҷомеи ин хусусиятхост ин рубой:

Эй гашта баландкадр аз илму ҳасаб,
Мағрур машав, мағир худро чу асаб.
Маълуми ту-зони туст, маншин маҳрум
Аз файз, бирав, ба ҳар тараф баҳри талаб.

Бидон, ки маҳраҷи¹² «ҳо» ва «айн» — миёни ҳалқ аст; ва маҳраҷи «син» ва «сод» — тарафи забон ва тарафи дандонҳои пеш; ва маҳраҷи «фо» — андаруни лаби зерин ва канори дандонҳои пеши болой; ва маҳраҷи «бо» — миёни ду лаб.

Ва мавлоно Қутбиддини Аллома¹³ аз соҳиби «Мифтоҳ» нақл карда, ки он таҷнисро, ки ихтилоф ба як ҳарф бошад, таҷниси музореъ мегўянд ва онро, ки ихтилоф ба ду ҳарф бошад, таҷниси мутарраф мегўянд.

Мавлоно Саъдаддини Тафтозонӣ¹⁴ тобеи ӯ шудааст.

Ва Амир Саидшариф¹⁵ иборати «**Мифтоҳ**»-ро ба ин шарҳ карда, ки ихтилофи мутаҷонисиро хоҳ ба як ҳарф бошад ва хоҳ ба ду ҳарф, **таҷниси музореъ** мегӯянд ва **таҷниси мутарраф** низ мегӯянд.

Ва иборати «**Мифтоҳ**» эҳтимоли ҳар ду навъ шарҳ дорад. Ва чун Амир Саидшариф донишманди охир аст, ғолибан таҳқиқ карда, ки нақли Аллома асле надорад ва аз ин сабаб муҳолифат карда.

Соҳиби «**Эзоҳ**» ва муаллифи «**Таъбён**» он қисро, ки ихтилофи мутаҷонисин ба ду ҳарф бошад, дохили таҷнис накардаанд.

Ва шоирони Аҷам гуфтаанд, ки таҷниси мутарраф он аст, ки мутаҷонисиро ҳама ҳарфҳо муттафиқ бошад ба чуз ҳарфи охирин. Ва онон наздикии маҳраҷро дар он ҳарф шарт накардаанд.

Мисоли таҷниси мутарраф аз «Қасидан маснӯъ» ин байт аст—аз баҳри сарен муставӣ:

Аз таби ишқи ту танам шуд низор,
Тоби ғамат кард дилам тангу тор.
Муфтаилун муфтаилун фоилот
Муфтаилун муфтаилун фоилот.

Ва «**музориат**» дар луғат — мушобиҳат, монандӣ аст. Ва чун дар ин таҷнис он ҳарфҳои мутаҳолифа мушобеҳи якдигаранд аз ҷиҳати қарибии маҳраҷ, ин таҷнисро ба эътибори он ҳуруф **музореъ** ном карданд.

Ва «**мутарраф**» дар луғат — асbero гӯянд, ки ранги ёлу думи ӯ муҳолифи ранги бокии бадани ӯ бошад. Ва чун дар ин таҷнис ҳарфҳои ду лафзи мутаҷонисин ба як ранг нестанд, балки баъзе мувофиқанд ва баъзе муҳолиф, ин таҷнисро ба ҷиҳати монандӣ ба он асб, мутарраф ном ниҳоданд.

Панҷум — таҷниси лоҳақ

Ин монанди таҷниси музореъ аст. Ва тафовут ҳамин аст, ки ин ҷо ҳуруфи мутаҳолифа қарибмаҳраҷ нестанд. Ва ин ҷо низ ҳар гоҳ ихтилоф дар як ҳарф бошад, мешояд, ки дар аввал бошад ва мешояд, ки дар миёна бошад ва мешояд, ки дар охир бошад. Ва ҷомеи ҳар се хусусият аст ин байт:

Ҳар ки тахту бахти ӯ гардад нагун аз даври даҳр,
Гӯ: бияфкан теги тез аз каф, ки ҳаст он вақт сабр.

Ва соҳиби «**Мифтоҳ**» гуфта, ки ҳар гоҳ ин ҳарфҳои мутаҳолифа мувофиқ бошанд ба ҷиҳати китобат, яъне дар навишт, монанди «**стиб**» ва «**ойиб**» — онро таҷниси **тасҳиф** мегӯянд. Ва ҳамчунин ҳар гоҳ ихтилоф дар ду ҳарф бошад, се хусусият дорад, чунон ки:

Шаробасту маҳбуб — ҳоким бинӯш,
Китобасту матлуб, ҳосил — ҳамӯш.

Муаллифи «**Эзоҳ**» ва соҳиби «**Табъён**» ин қисро, ки ихтилофи мутаҷонисин ба ду ҳарфи ғайри ҷаримаҳраҷ бошад, дохили таҷниси лафзӣ надоштаанд.

Ва каломи «**Мифтоҳ**» бар вачҳе воқеъ шуда, ки айб наметавон кард ба он, ки ӯ инро дохили таҷниси лафзӣ дошта, ё не.

Аммо мавлоно Қутбиддини Аллома ба таҷниси лафзӣ дохил намудани ин қисро беҳтар доништааст.

Ва шуарои Аҷам таҷниси лоҳақро қисме алоҳида аз таҷниси лафзӣ нашумурдаанд, балки аксари қисмҳои ӯро эътибор накардаанд ва як қисми ӯро, ки ихтилофи мутаҷонисин дар ҳарфи охирин бошад, эътибор кардаанд ва дохили таҷниси мутарраф дошта, чунон ки гузашт. Ва аз ин сабаб аз барои ин санъат дар «Қасиди маснӯъ» Хоҷа Салмон мисоле наёвардааст.

Ва сабаби тасмия ба таҷниси лоҳақ — он аст, ки ҳар гоҳ мутаҷонисин муҳолиф бошанд дар баъзе ҳуруф. Асл дар вай он аст, ки миёни ҳуруфи мутаҳолифа қурби маҳраҷ бошад. Ва он, ки дар ҳуруфи мутаҳолифан ӯ қурби маҳраҷ набошад — фаръ он аст ва лоҳақ аст ба он аз ҷиҳати мучонисат.

Ва баъзе аз донишмандони араб таҷниси музореъ ва таҷниси лоҳақро **таҷниси тасриф** ном ниҳодаанд — ба ҷиҳати гардонидани инҳо аз зоҳир ҳоли таҷнис.

Таҷниси акс

Ва баъзе онро таҷниси қалб ном ниҳодаанд.

Соҳиби «**Мифтоҳ**» ва ҷамеи арбоби арабият ва шуарои Аҷам онро аз ақсоми¹⁶ таҷнис нашумурдаанд ва дохили санъати қалб доштаанд.

Аммо мавлоно Қутбиддини Аллома ва муаллифи «**Эзоҳ**» аз қисмҳои таҷнис шумурдаанд ва иборат доштаанд аз он, ки қалимаҳо мувофиқ бошанд дар адади

ҳарфҳо ва навъу ҳайъат. Ва муҳолиф бошанд дар тартиби он ҳуруф.

Ва ин ба ду тариқ метавонад бувад:

Яке он, ки тартиби чамен ҳуруф баръакс шуда бошад; ва дигаре — он, ки тартиби баъзе баръакс шуда бошад.

Ва чомеи ҳар ду тариқ аст ин байт:

Рози мани зор напурсад дигар,
Баста магар боз ба қатлам камар?

Ва пеши ин камина ин аст, ки муносиб он аст, ки инро дохили таҷнис доранд, агарчи аз баъзе ҷиҳат дохили қалб низ бошад — ба ҷиҳати он, ки дар боби таҷнис ихтилофи мутаҷонисиро дар адади ҳуруф ва анвоъ ва ҳайъати он эътибор қардан ва ихтилоф дар тартибро эътибор нақардан — тарҷеҳ, било-мураҷҷаҳ аст.

Аммо ба аҳли истилоҳ муноқиша наметавон қард.

Фоида

Бидон, ки қисмҳои мазкурин таҷнисро номҳо ниҳодаанд ва онро эътибор қарда. Ва толиби ин ғайре ночор аст аз донишгари он.

Яке аз он ҷумла таҷниси муздавач аст ва онро таҷниси муқаррар ва таҷниси мураддад ва таҷниси муҷавнаб низ меконанд.

Ва он иборат аст аз он, ки дар охири сачъҳо ё байтҳо аҳад-ул-мутаҷонисиро зам кунанд бо дигаре — ҳоҳ таҷниси том бошад, чунон ки:

Вақти гул гашт, мул биёр ба ёр,
Наъра зан маст ҷун ҳазор-ҳазор!

Ва ҳоҳ ғайри том, чунон ки:

То маҳи бадмехри ман ғардид бо ағъёр ёр,
Ғардаму ғирям миёни кӯчаву бозор зор.

Пеши соҳиби «Эзоҳ» лозим аст, ки мутаҷонисин дар охири абъёт¹⁷ асҷот¹⁸ бошанд.

Ва Амир Саидшариф каломи «Мифтоҳ»-ро ба ин тариқ шарҳ қарда.

Ва аз мисоле, ки Рашиди Ватвот оварда, ҷунин маълум мешавад, ки агар дар миёни мутаҷонисин андак фоида бошад, равоаст. Ва мисоли ин аст ин рубой:

Афтод маро бо дили маккори ту кор
В-афканд дар ин дилам ду гулнори ту нор,
Ман монда хичил ба пешн гулзори ту зор,
Бо ин ҳама дар ду ҷашми хунхори ту хор.

Шамси Қайс ¹⁹ гуфта, ки таҷниси муздавач — он аст,
ки калимоти мутаҷонис муродифи якдигар афтанд ва
бошад, ки мутаботир бошанд, яъне андак фосилае бо-
шад дар миёни онҳо чунон ки дар рубоии гузашта. Ва
чунон ки Муиззӣ ²⁰ гуфта:

Эй гӯйзанах, сухан зи гӯят гӯям,
В-эй мӯймиёи, зи ишқи мӯят мӯям.
Гар об шавам, гузар ба ҷӯят ҷӯям,
В-ар сарв шавам, ба пешн рӯят рӯям.

Ва ин ҷинсро мукаррар ва мураддад хонанд. Пас, пе-
ши ӯ таҷниси муздавач ва таҷниси мукаррар ва мурад-
дад яке бошад.

Мисоли таҷниси мукаррар аз «Қасидаи маснӯъ» ин
байт аст — аз баҳри мучтаси мусаммани махбун:

Агарчи ҳаст гулатро чу ман ҳазор ҳазоре,
Маро ба даст наёяд чу ту нигор нигоре,
Мафоилун файлотун мафоилун файлотун
Мафоилун файлотун мафоилун файлотун.

Такрир ва тардид — дар луғат «боз гардонидан» аст.
Ва «издивоҷ» — бо якдигар ҷуфт шудан.

Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

Ва «таҷниб» дар луғат — «ба як сӯ бурдан» аст. Ва
чун мутаҷонисиро дар охири абъёт ё асҷоъ меоранд,
мешояд, ки ин таҷнисро ба эътибори мутаҷонисин мучан-
наб ном ниҳода бошанд.

Таҷниси мураккаб

Назди донишмандони араб иборат аст аз он таҷнис,
ки аҳад-ул-мутаҷонисин мураккаб бошад ва дигаре тан-
ҳо.

Ва пешн шуарои Аҷам иборат аст аз он, ки яке аз му-
таҷонисин мураккаб бошад ё ҳар ду:

Эй дил, чу киморхона бинӣ дар боз,
Дарнеҳ кадаму зӯҳду риёро дарбоз!

Ва аммо қисми дуоум — чунон ки:

Онро, ки зару сим набошад дар даст,
Ҳар дам зи замона бар дилаш сад дард аст.

Ва агар ин мутаҷонисин дар китобат, яъне шакли на-
вишт низ монанди якдигар бошанд, чунон ки дар ин ду
байт гузашта, онро **муташобеҳи мафруқ** мегӯянд. Ва
агар дар китобат мухталиф бошанд, онро **мафруқ** хо-
нанд — чунон ки:

Эй гашта зи шарми ранги рӯи ту гул об,
Чун об шуда ба пеши бӯи ту гулоб.

Донишмандони араб таҷниси муташобеҳ ва мафруқ-
ро махсус доштаанд ба таҷниси том. Ва шуарои Аҷам
чунин рафтор накардаанд. Ва баъзе дигар аз аҳли ара-
бият гуфтаанд, ки таҷниси мураккабро муташобеҳ ва
мафруқ вақте мегӯянд, ки таркиб аз ду калимаи муста-
қил бошад. Аммо агар таркиб аз калима ва баъзе ка-
лимаи дигар воқеъ шавад — чунон ки:

Нашуд ҳеҷ ҳосил маро з-ин диёр
Ба ҷуз меҳнату ҳасрату дарди ёр.

Е он, ки аҳад-ул-мутаҷонисин мураккаб бошад аз ка-
лимæ ва ҳарфе аз ҳуруфи мавзӯа²¹ аз барои маонӣ —
мисли «бо»-и «робита», «то»-и «хитоб», «мим»²²-и «мута-
каллим» — чунон ки:

Надорам, ингоро, чу дар каф дирам,
Ба пеши ту камтар зи хоки дарам.

Онро таҷниси **мураффу** мегӯянд. Ва вачҳи тасмий —
он аст, ки аҳад-ул-мутаҷонисин руфӯ карда шудааст ба
баъзе аз калимаи дигар ё ба ҳарфе аз ҳуруфи маънӣ.

Ва мисоли таҷниси мураккаб аз «Қасидан маснӯъ» ин
байт аст — аз баҳри муқтазаби матвӣ:

То бидид тарфи чаман акси рӯи ёсимиш,
Аз ҳаён орази ӯ шуд зи лола ёс минаш.
Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун
Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун.

Аммо таҷниси ғайри лафзӣ,
Бар се қисм аст,

Аввал — таҷниси хаттӣ

Ва онро музориа ва мушокила ва тасҳиф низ меғуянд.

Ва он иборат аст аз он, ки алфози мухталифа ба ҳабаби талаффуз монанди якдигар бошанд дар китобат.

Ва агар тамоми байт аз ин қабил бошад, аҳсан хоҳад буд. Ва ин ба ду тариқ мебошад:

аввал — он ки чанд чизро дар ақиби якдигар зикр кунанд ва дар амре шарик созанд — чунон ки:

Хашму чашму ҳаззу хатту ҳолу хол,
Боз нози нозанини ёр бин.

Ва ин тариқ осон аст.

Дуюм — он ки ба тариқи мазкур набошад ва қаломе бошад тамом ва дорандаи робитаҳо. Ва ин тариқ ҳолӣ аз шаклҳо нест ва гоҳ мебошад, ки як лафзро таҷнисоти мукаррар меоранд.

Мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ғариби маҳбун:

Аҷал ар аз ғили ман гул бароварад,
Гули ман бори ҳавоят бар оварад.
Ғоилотун ғоилотун мағоилун
Ғоилотун ғоилотун мағоилун.

Ва баъзе аз аҳли арабият таҷниси хаттиро мутаййам ном кардаанд ва «атъам» — дар луғат ду фарзанд ба як шикам зойидан аст. Ва чун мутаҷонисин ба сабаби мушобихат дар сурати хаттӣ монанди тавъамонанд, ин таҷнисро бинобар он мутаййам ном ниҳодаанд.

Дуюм — таҷниси мушавваш

Ва он иборат аст аз он, ки мушобихат миёни калимаҳо бар вачҳе бошад, ки онро ду қисм аз ақсоми таҷнис ба сӯи худ кашанд ва дар ҳақиқат ҳеҷ кадом аз онҳо набошад — чунон ки:

Ғираҳ зад бар абрӯ, зи ҷон шуд фароғат,
Қи бошад бароат тариқи балоғат.

Дар лафзи «бароат» ва «балоғат» агар «айн-ул-феъл» як будӣ, таҷниси хаттӣ мебуд ва агар «лом-ул-феъл» яке будӣ, таҷниси музореъ мебуд.

Ва ин қисмро шуарои Аҷам эътибор накардаанд.

Сеюм — таҷниси би-л-ишорат

Ва он иборат аст аз он, ки таҷнис миёни алфоз ба ишорат ҳосил шавад, яъне аҳад-ул-мутаҷонисин мазкур бошад ва ишорат кунанд ба дигаре — чунон ки:

Гуфтам: нигори ман, чӣ кунӣ хуни ошиқон?
Хандиду гуфт: «он ки маро гуфтӣ ин замон».

Аҳад-ул-мутаҷонисин, ки «нигор» аст, ба маънии «маҳбуба» мазкур аст. Ва дар ин лафз, ки «маро гуфтӣ ин замон» — ишорат аст ба мутаҷониси дигар, ки он «нигор» аст, ки бар даст мениҳанд. Ва ин қисмро низ шуарои Аҷам эътироф накардаанд. Ва баъзе аз аҳли арабият дохили таҷнис надоштаанд.

Фоида

Бидон, ки ду санъат аст, ки баъзе, мисли Ибн ал-Асир²³ ва соҳиби «Табъён» ва Рашиди Ватвот онҳоро аз ҷумлаи навъҳои таҷнис шумурдаанд. Ва баъзе дигар — чун соҳиби «Мифтоҳ» ва муаллифи «Эзоҳ» аз тавобеъ ва лавоҳиқи таҷнис доштаанд.

Аввал, иштиқоқ

Ва онро иқтизоб низ мегӯянд.

Ва он иборат аст аз овардани алфозе, ки ба як асли бозгарданд, яъне мувофиқ бошанд, дар ҳуруф ва асли маънӣ. Ва ин ба урфи аҳли ин фан ду навъ аст:

аввал — он, ки алфоз дар тартиби ҳуруфи аслии низ мувофиқ бошанд; ва инро иштиқоқи сағир мегӯянд, чунон ки:

Қосид, барои куштани ман теги кин мапсанд,
Мақсуд ҳосил аст чу аз як нигоҳи ту.

Ва мисоли ин навъ аз «Қасидаи маснӯъ» ҳамон байт аст, ки дар тарсеъ мазкур шуд.

Ва навъи дуюм — он, ки дар тартиб муҳолиф бошанд; ва инро иштиқоқи кабир мегӯянд, чунон ки:

Ҳумойвор қаноат куну қарам бигзор,
Қи дар рамақ нахурӣ ҳамчу қарғасон мурдор.

Максуд аз ин байт лафзи «қарам» ва «рамак» аст, ки дар тартиби хуруфи асли муҳолифанд ва дар асли маънӣ, ки шиддат аст, мувофиқ, чи «қарам» шиддати иштиҳои лаҳм аст ва «рамак» — сахтӣ ва тангӣ.

Ва ин навъ иштиқокро ба чиҳати он, ки дар луғат кам меёбанд, дар қалом кам меоранд, хусусан дар ашъори форсӣ. Ва бинобар ин, аз барои ин навъ дар «Қасидаи маснӯъ» мисоле наёварда.

Ва «иштиқок» дар луғат — шикоятани сухан аст аз сухане. Ва «иктизоб» — поре аз чизе боз кардан. Ва ваҷҳи тасмий маълум аст.

Дуюм, шабаҳи иштиқок

Ва баъзе онро мушобихат ном кардаанд.

Ва он иборат аст аз овардани калимаҳое, ки чунон намояд, ки миёни онҳо иштиқок аст ва дар ҳақиқат набошад — чунон ки:

Дорӣ аз абрӯи борик камон баҳри камин,
Бас бувад он машинан боз ту ҷаъди мушкин.

Ва шуарои Аҷам фарқ накардаанд миёни иштиқок ва шабаҳи иштиқок — чи Рашиди Ватвот дар таърифи иштиқок чунин гуфта, ки «иштиқок чунон бошад, ки дабир ё шоир дар назм ё дар наср алфозе орад, ки хуруфи эшон мутақориб ва мутаҷонис бошанд дар гуфтор». Ва амсалан баъзе аз қабилҳои иштиқок оварда ва баъзе аз қабилҳои шабаҳи иштиқок. Ва аз ин ҷумла ин абъёг аст:

Навон ту, эй хуб турки нав-ойин,
Даровард дар сабри ман бенавой,
Раҳе гӯй хуш, варна бас роҳавӣ зан,
Ки ҳаргиз мабодам зи ишқат раҳой.
Зи васфат расидаст шоир ба шеъре,
Зи наътат гирифтаст ровӣ ривой.

Ва Салмон дар «Қасидаи маснӯъ» аз мисоли санъати иштиқок ин байт оварда — аз баҳри ҳазачи мусаддаси солим:

Чу дид он лӯълӯи лаъли ту ло бар ло,
Ба лолой даромад лӯълӯи лоло.
Мафойлун мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун мафойлун.

Ва маълум аст, ки ин аз барои шабаҳи иштиқок аст.

Ин санъат дар наср ба иттифоқи ҷумҳури ғусаҳои араб ва шуарои Аҷам чунон бошад, ки лафзери дар аввали фикра²⁴ оранд ва боз ҳамон лафзери ба ҳамон маънӣ дар охири ҳамон фикра зикр кунанд, ё яке аз ду лафзери, ки миёни эшон таҷнис бошад, ё иштиқоқ, ё шабаҳи иштиқоқ, дар садри²⁵ фикра оранд ва лафзери дигарро дар охир.

Ва дар «Мифтоҳ», «Эзоҳ» ва «Табъён» мазкур нест, ки мурод таҷниси том аст, ё мутлақ таҷнис.

Аммо аз рӯи каломи Аллома ва Рашид чунон маълум мешавад, ки мурод таҷниси том аст.

Ва дар таърифи ин санъат дар назм хилоф аст. Пеши шуарои Аҷам иборат аст аз он, ки лафзери дар садр, яъне аввали мисраи аввал, ё дар ҳашви²⁶ мисраи аввал, яъне васати²⁷ ӯ оранд ва боз ҳамон лафзери ба ҳамон маънӣ дар аҷуз²⁸, яъне охири байт зикр кунанд, ё он, ки яке аз ду лафзери, ки миёни эшон таҷнис бошад, ё иштиқоқ ё шабаҳи иштиқоқ, дар садр ё ҳашви мисраи аввал оранд ва дигарери дар аҷуз. Пас, бинобар ин, ин санъат ҳашт навъ бошад—ба эътибори зарби ҷаҳор навъ лафз дар ду навъ маҳал, ки садр ва ҳашви мазкур аст.

Навъи аввал — он аст, ки лафзери, ки дар садри мисраи аввал оварда бошанд, боз ба ҳамон маънӣ дар аҷуз оранд, чунон ки:

Қарор дар дили ман чун бувад, ки нест туро
Чу ҷашми хеш зи шӯҳи ба ҳеҷ ғӯша қарор?

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи мусаббағ:

Чанг ор ба чанг бо майн гулранг,
Овез ба чанги тараб андар чанг.
Мафъӯлу мафоилун мафоЙлон
Мафъӯлу мафоилун мафоЙлон.

Аммо навъи дуюм — он аст, ки лафзери, ки дар ҳашви мисраи аввал бошад, боз ба ҳамон маънӣ дар аҷуз оранд — чунон ки:

Чи сон равам ба ҳисор амон, ки сохт замон
Зи санги тафриқа дар гирди ман ҳазор ҳисор.

Ва мисоли ин навъ аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри раҷази мусаддаси солим:

То ёбӣ аз ишрат наво, эй бонаво,
Даркаш рағи ҷангу тараб баркаш наво.*
Мустафӣлун мустафӣлун мустафӣлун
Мустафӣлун мустафӣлун мустафӣлун.

Ва аммо **навъи сеюм** — он аст, яке аз ду лафзро, ки миёни эшон таҷнис бошад, дар садр оранд ва дигаре дар аҷуз ҷунон ки:

Манол, аз ситами факр з-он, ки дар ҳама ҳол
Беҳ аст ҷунчи қаноат зи ганчи молу манол.

Ва мисоли ин навъ аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри музореи мусаммани аҳраб:

Болои сарв дорад дар сояи қадат ҷо,
Ҷун қомати ту з-он рӯ қораш гирифта боло.
Мафъӯлу фонлотун мафъӯлу фонлотун
Мафъӯлу фонлотун мафъӯлу фонлотун.

Аммо **навъи ҷаҳорум** — он аст, ки яке аз мутаҷони-синро дар ҳашви мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз, ҷунон ки:

Қушода бози аҷал болу қарда истеъҷол
Ба қасди ҷону ҷунин мо нишаста фориғбол.

Ва он байт, ки аз «Қасидаи маснӯъ» дар навъи дуюм мазкур шуд, мисоли ин навъ мешавад — агар аз «наво», ки дар ҳашви мисраи аввал аст, маънии «равнақ» ирода ҷунанд, аммо дур аст.

Навъи панҷум — он аст, ки яке аз ду лафзро, ки миёни эшон иштиқоқ бошад, дар садр оранд ва дигареро дар аҷуз — ҷунон ки:

Тулӯи субҳи саодат қучо бувад уммед
Шаби маро, ки бувад ҳамчу ман сияҳтолеъ.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин навъ мисоле оварда нашудааст.

Аммо **навъи шашум** — он аст, ки яке аз ин ду лафзи мазкурро дар ҳашви мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз ҷунон ки:

* Ҳаракати «то»-ро дар калимаи «тараб» ишбоъ²⁹ мебошад қард то ин вазн рост ояд. Аммо дар сикҳати ишбон ҳаракат ҳарфи аввали калима тараддад аст. Ва агар вазни мисраи дуюмро «мафъӯлу мафъӯлу мафонлон» доранд, ки ҳашви ин мисраъ макфуф бошад, ба савоб қариб аст³⁰.

Ба оху нолаи ман, мутрибо, бисоз имшаб,
Ки нест бе рухи чонон маро ҳавои тараб.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин навъ ҳам мисоле наёварда.

Ва Рашиди Ватвот навъи панҷум ва шашумро як навъ сохта ва гуфта: «навъи панҷум аз радд-ул-ачуз алай-ас-садр — чунон аст, ки дар аввал ва охир ду лафз оварда шавад, ки ҳар ду аз як калима бияйниҳи²¹ муштак бошанд ва дар асли маънӣ муттафиқ. Аммо дар сифа андак мояи тафовуте бошад; ва ин навъ бар ду қисм аст: як қисм — он, ки як лафз дар садр бошаду як лафз дар аҷуз; ва қисми дигар — он, ки як лафз дар ҳашви мисраи аввал бошаду дигаре дар аҷуз».

Аммо навъи ҳафтум — он аст, ки яке аз ду лафзро, ки миёни эшон шабаҳи иштиқоқ бошад, дар садр оварда шавад ва дигаре дар аҷуз, чунон ки:

Мӯякунон дар ғами он мохрӯй
Чома сияҳ кардаву зорам чу мӯй.

Ва мисоли ин навъ аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи мусаббаъ:

Хуррам касест фасли чунин дар миёни бӯстон
Бо ёру чоми бодаи рахшон шуда хиромон.
Мафъӯлу мафъӯлоту мафоЙлу фоилён
Мафъӯлу мафъӯлоту мафоЙлу фоилён.

Ва инро Хоча Салмон навъи шашум ном кардааст.

Аммо навъи ҳаштум — он аст, ки яке аз ду лафзи мазкурро дар ҳашви мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз — чунон ки:

Ба пеши халқ макун нола аз харобии ҳол,
Дило, чу нест зи абнои даҳр умеди навол!

Ва аз барои ин навъ низ дар «Қасидаи маснӯъ» мисоле наёварда.

Ва Рашиди Ватвот навъи ҳафтум ва ҳаштумро низ як навъ дошта ва гуфта, ки: «навъи шашум ҳамчунон аст, ки навъи панҷум — илло он, ки он ду лафз, ки дар аввал ва охир оварда мешавад, аз калима бияйниҳи муштак набошад ва дар асли маънӣ мухталиф бошанд. Ва ин низ ҳамчунон ду қисм аст».

Ва пеши фусаҳои араб радд-ул-ачуз али-ас-садр дар назм — иборат аст аз он, ки як лафзро аз як навъ аз навъҳои чаҳоргона лафз дар садр аст, ё ҳашви мисраи аввал, ё охири он, ё ибтидои мисраи сонӣ оранд ва лафзе дигар аз ҳамон навъ дар аҷуз. Пас, бинобар ин, анвои ин санъат шонздаҳ бошад — ба эътибори зарби чаҳор навъ лафз дар чаҳор навъ маҳал. Ва аз ин шонздаҳ навъ ҳашт навъ — он аст, ки мазкур шуд ва ҳашт навъи дигар ин аст, ки зикр мешавад.

Навъи аввал — он, ки лафзе, ки дар охири мисраи аввал ба маънӣ воқеъ шуда бошад, бори дигар ба ҳамон маънӣ дар охири байт оварда шавад, чунон ки:

Ба рӯзи васл дил бурдиву ҳаҷрат қасди ҷон дорад,
Мани бедил аз ин ғам гар бимирам, ҷойи он дорад.

Ва ин навъ агар дар байте воқеъ шавад, ки ҳар ду мисраи ӯ муқоффо бошад, пеши ҳама қас мустаҳсан³² аст ва он лафзи такрориро донишмандони мутааххири араб ва ҷамеи шуарои Аҷам «радиф» мегӯянд ва ин байтро муқоффии мураддаф. Ва агар дар байте воқеъ шавад, ки мисраи аввал қофия надошта бошад, онро шуарои Аҷам наменвисанданд балки айб мекунанд, чунон ки:

Ҳаст аз ҳичрони ту дар сина кӯҳи ғам маро,
3-ин сабаб, шояд, агар хонӣ ту сангиндил маро.

Навъи дуюм — он, ки лафзро, ки ба маънӣ мазкур шуда бошад, дар ибтидои мисраи сонӣ, дар охири байт ба ҳамон маънӣ боз оварда шавад, чунон ки:

Чунки аз ағъёр кашам сад алам,
Ғам набувад гар расад аз ёр ғам.

Навъи сеюм — он, ки яке аз мутаҷонисинро дар охири мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Қучо даст гирад маро он нигор,
Ки дасташ ба хун аст доим нигор.

Навъи чаҳорум — он, ки аҳдо-ул-мутаҷонисинро дар ибтидои мисраи сонӣ оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Дар ду ҷаҳон аз карами зулҷалол
Ол бувад ранги муҳиббони ол.

Навъи панҷум — он, ки яке аз ду лафзро, ки миёни эшон иштиқоқ бошад, дар охири мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Насозӣ ба васли худам гарчи хос,
Ба агъёр боре маварз ихтисос!

Навъи шашум — яке аз ин ду лафзи мазкурро дар ибтидои мисраи дуюм оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Зи гашти боғу лаби ҷӯйбор дар хотир
Хузур нест, агар нест дилбаре ҳозир.

Навъи ҳафтум — он, ки яке аз ду лафзро, ки миёни эшон шабаҳи иштиқоқ бошад, дар охири мисраи аввал оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Назар гар кунад дидаи ман ба ғайраш,
Бирезам равон хуни ўро зи ғайрат.

Навъи ҳаштум — он, ки яке аз ин ду лафзи мазкурро дар ибтидои мисраи сонӣ оранд ва дигареро дар аҷуз, чунон ки:

Ҳар ки обу тоби рухсори арақноки ту дид,
Чашмаи хуршедро дигар намеорад ба чашм.

Ва пеши соҳиби «**Мифтоҳ**» он аст, ки агар як лафз аз як навъ аз анвои алфози мазкура дар ҳашви мисраи дуюм оварда бошанд ва дигареро аз ҳамон навъ дар аҷуз, ин низ дохили радд-ул-аҷуз алӣ-ас садр аст. Ва зоҳир аст, ки ин ҷаҳор навъи дигар мешавад. Пас, анвои ин санъат ба қавли ӯ бист бошад — ба эътибори зарби ҷаҳор навъ лафз дар панҷ навъ маҳал, ки садру ҳашви мисраи аввал ва охири ӯ ва ибтидои мисраи сонӣ ва ҳашви ӯст.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки аҳсан дар ин санъат — он аст, ки садру аҷуз ба як маъний тақрор наёбанд.

Ва бидон, ки «**рад**» дар луғат — бозгардонидан аст.

Ва дар урфи шуаро «**садр**» — аввали байтро мегӯянд ва «**аҷуз**» — охири байтро.

Ва ваҷҳи тасмийи ин санъат ба радд-ул-аҷуз алӣ-ас-садр — назар ба маънии луғавӣ дар ҷамеи анвои мазкура ин санъат ба андак тааммуле зоҳир мешавад.

Ва баъзе савол кардаанд, ки маъини радд-ул-ачуз алӣ-ас-садр тақозои он мекунад, ки лафз аввалан дар ачуз бошад ва ўро боз гардонанд ба сӯи садр, ҳол он ки амр бар акс аст. Ва ҷавоби ин савол — он аст, ки ё шоир ё муншӣ аввалан мулоҳизаи қофия, ё он чи ба манзилаи ўст аз наср мекунад, баъд аз он боқии баъд ё фикраро муносиби он меорад.

Пас, назар ба ин мулоҳиза, лафз аввалан дар ачуз бошад. Ва он кас, ки ин мулоҳиза накарда, ин санъатро радд-ус-садр алӣ-ал-ачуз ном ниҳода, чунон ки Шамси Қайс нақл карда. Ва ҳам ў гуфта, ки чун он чи дар охири байте омада бошад, дар аввали дигаре боз оранд, онро радд-ул-ачуз алӣ-ас-садр гӯянд, чунон ки:

Шӯхе, ки ба ҳар касе кунад сад бозор,
Чун ман бирасам, расонадам сад озор.
Озор ба ҷон ҳарам аз он ёр, валеқ
Ойро чи кунам, ки мешавад з-он безор.

Ва дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» оварда, ки «ин санъатро дар шеърӣ форсӣ «мутабиқ» ва «муқаддар» низ гӯянд». Ва зоҳир аст, ки ин тасмий ба эътибори он лафз аст, ки дар ачуз аст, чи лафзе, ки дар садр аст, мувофиқи ўст, филҷумла ўро, ё мушобеҳи ўро, ки ба манзилаи ўст, ба садри калом бурдаанд.

ҚАЛЪ

Дар луғат бозгуна кардан аст ва дар истилоҳ — иборат аст аз он, ки акс кунанд дар калом тартиби тамоми ҳуруфи лафзӣ ё ҷумларо аз собиқ калом, ё он ки акс кунанд тартиби баъзе ҳуруфи онҳоро ё он, ки калом бар вачҳе бошад, ки чун бозгуна бихонанд, ҳамин калом ҳосил шавад.

Ва мақлуб дар ҷаҳор тарз мебошад: **мақлуби кулл** ва **мақлуби баъз** ва **мақлуби мучаннаҳ** ва **мақлуби муставай**. Ва баъзе аз ин тарзҳо бо баъзи дигар ҷамъ мешавад, чунон ки баъд аз ин маълум хоҳад шуд.

Мақлуби кулл — чунон аст, ки тартиби тамоми ҳуруфи лафзӣ ба қиёс ба лафзе дигар, ки муттаҳид аст бо ў дар ҳуруф, мунъакс³³ шуда бошад, чунон ки:

Дорам ҳамин мурод, ки ё раб, барои ман
Абрӯхилоли лолаузорам кунад суҳан.

Дар ин байт се навъ мақлуби кулл оварда шудааст: аввал, дар лафзи «дорам» ва «мурод», ки яке мураккаб ва дигаре танҳо; дуум, дар лафзи «ё раб» ва «барои», ки ҳар ду мураккабанд; сеюм, дар лафзи «ҳилол» ва «лола», ки ҳар ду муфраданд.

Ва мақлуби куллро аз ҷиҳати танҳову таркиби каллимаҳо ҳамин се хусусият аст.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мунсариҳи мусамманн матвии мавқуф:

Рои ту, ёр савоб, доди ту маҳз видод,
Фатҳи ту хитфи³⁴ ҳасуд, зайфи³⁵ ту файзи мурод.
Муфтайлун фоилоту муфтайлун фоилон
Муфтайлун фоилоту муфтайлун фоилон.

Мақлуби баъз — чунон бошад, ки ду лафз ё бештар мазкур шавад, ки миёни эшон ихтилоф дар тартиби баъзе ҳуруф беш набошад, чунон ки:

Карам чу дорӣ, камар набандад,
Адӯ ба пешат, магар ба хидмат.

Дар мисраи аввали ин байт ду лафз мазкур аст, ки миёни эшон қалби баъз аст ва дар ҷавҳари ҳуруфи эшон ҳеҷ тафовуте нест ва чун мисраи сониро бо он мулоҳиза кунанд, қалби баъз миёни се лафз мешавад. Аммо дар ҷавҳари ҳуруф андак тафовуте ҳаст, чи дар «карам» — «коф» аст ва дар «магар» — «гоф», ки аз ҳуруфи махсуси Аҷам аст. Ва мақсуд аз овардани он лафз — ин аст, ки маълум шавад, ки дар ин миқдор тафовут мусохала мекунанд ва инро ғалат намешуморанд.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» дар байте, ки аз барои мақлуби мучаннаҳ гуфта, ин мусохала карда, чунон ки баъд аз ин баён хоҳад шуд. Аммо эҳтироз аз ин авлост.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри раҷази мусаддаси матвий:

Бурда зи завки суҳанат рашк шакар,
Баста зи икди қарамат кӯҳ камар.
Муфтайлун муфтайлун муфтайлун
Муфтайлун муфтайлун муфтайлун.

Мақлуби мучаннаҳ ва онро мақлуби муаттаф низ мегӯянд. Ва он чунон бошад, ки ду лафз, ки миёни эшон қалби кулл аст — яке дар аввали байт шавад ва дигаре дар охир, чунон ки:

Нек будӣ ба ман, чи шуд, ки чунин
Мекуний чавр ҳар дам аз сари кин?

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «гоҳ бошад, ки дар ав-
валу охири ҳар мисрае ин санъатро нигоҳ доранд» ва аз
барои мисол ин байт оварда:

З-он ду ҷоду наргиси махмур бо кашшиву ноз
Зору гирёну ғиревонам ҳама рӯзи дароз.

Ва ғолибан саҳв аст — ба ҷихати он, ки миёни «зор»
ва «дароз» қалби кулл нест — ба ҷихати он, ки дар лаф-
зи «дароз» як ҳарф³⁶ зоида аст аз лафзи «зор». Ва агар
мисли инро мақлуби зоида ном кунанд, дур нест.

Ва мисоли мувофиқи мақлуби мучаннаҳ ба тариқе,
ки Рашид гуфта, ин байт аст:

Рон катлам карду фи-л-воқеъ, ки маъзур аст, ёр
Рози ишқи ӯ чу кардам зоҳир аз афғони зор.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт
аст — аз баҳри ҳафифи махбунӣ маҳзӯф:

Марги кон аст дасти ту зи карам,
Марди ту нест кон ба базли дирам.
Ғоилотун мағоилун ғоилун
Ғоилотун мағоилун ғоилун.

Дар мисраи аввал мусоҳала карда ба сабаби он, ки
«гоф», ки дар «март» аст, андак тафовуте дорад ба ҳа-
саби талаффуз бо «коф», ки дар «карам» аст.

Ва нависандаи «Эзоҳ» ин се навъ мақлубро аз қа-
били таҷнис дошта ва гуфта, ки агар мутаҷонисин их-
тилоф дар тартиби ҳуруф дошта бошанд, онро таҷнис
қалб мегӯянд. Ва пеши ӯ дар мақлуби мучаннаҳ шарт
нест, ки миёни ду лафз қалби кулл бошад. Ва пеши ди-
гарон шарт аст. Пас, ин байт, ки:

Шукри худованд, ки пайваста ашк
Ҳаст ба ҷашмам зи надам, не зи рашк.

Пеши ӯ аз қабилӣ мақлуби мучаннаҳ бошад ва пе-
ши дигарон не.

Ғоида

Бидон, ки баъзе аз ин навъ мақлубро, ки алфозе, ки
миёни эшон қалби баъз аст, бар атрофи байт ё мисраъ
воқеъ шаванд, мақлуби лоҳақ ном ниҳодаанд. Ва ваҷҳи

тасмия он аст, ки он лоҳақ аст, ба мақлуби мучаннаҳ дар он, ки алфози мақлубаи он ба ҷои алфози мақлуба мақлуби мучаннаҳ воқеъ шудаанд.

МАҚЛУБИ МУСТАВИ

Чунон бошад, ки зикр карда шавад, мураккабс³⁷, ки чун онро қалб кунанд³⁸ ва бозгуна³⁹ бихонанд, ҳамон мураккаби асл ҳосил шавад. Ва ин санъатро хелҳои зиёде ҳаст.

Мартабаи аввал — он аст, ки мураккаб камтар аз мисрае бошад монанди «умеди озодин мо» дар ин байт:

Гар зулф ин аст, нест мумкин асло
Аз доми бало умеди озодин мо.⁴⁰

Мартабаи дуум — он аст, ки як мисраъ бошад, монанди мисраи дууми ин байт:

Ба хилват бо ту, эй зебонигорам,
Мурод — рози дарди зор дорам.

Мартабаи сеюм — он аст, ки ҳар ду мисраъ чунон бошанд, ки чун ҳар якро қалб кунанд, ҳамон мисраъ айнан ҳосил шавад, чунон ки:

Ноиби дарғаҳи шаҳ кард баён —
Ба шумо рози яке зор имшаб.

Ва ин ҳар се мартаба, ки мазкур шуд, осон аст.

Мартабаи чаҳорум — он аст, ки чун маҷмӯи байтро қалб кунӣ, ҳамон байт ҳосил шавад.

Аммо баъзе аз мисрае ба мисраи дигар васл карда шавад, яъне мақлуби муставии мувассал меҷуянд, чунон ки:

Шаккардаҳано ғаме надорӣ,
Дайр, о, данин⁴¹ муғона даркаш!

Ва аз ин қабил аст ин байт, ки дар «Қасидан маснӯъ» аз баҳри рамали мусаддаси мақсур аз барои мисоли ин санъат оварда, чунон ки:

Нор резад рег рӯзи рағш қалб,
Аблақаш гар зӯр гирад зери рон.
Ғоилотун ғоилотун ғоилон
Ғоилотун ғоилотун ғоилон.

Мартабаи панҷум — он аст, ки эҳтӣҷи васл набошад ва ин акмалу мушкили қисмҳои ўст, чунон ки:

Шакардаҳано, ғаме надорем,
Майро дани мӯғона даркаш!

Ва баъзе гуфтаанд, ки мақлуби муставӣ дар алфози муфрада⁴² низ мебошад, монанди «дид» ва «дод»⁴³. Ва чун ин санъат дар ғояти душворист, ҳама кас дар вай мебояд донист, ки мусомиха⁴⁴ ҷойиз доштаанд ва миёни ҳарфи мушаддад ва муҳаффаф ва мамдуду максур⁴⁵ ва амсоли онҳо фарқ ниҳодаанд.

Ва Мавлоно Қутбиддини Аллома гуфта, ки яке дигар аз ақсоми мақлуб — **мақлуби мусаҳхаф** аст. Ва он иборат аст аз он ки калом бар ваҷҳе бошад, ки мақлуби ӯ мусаҳхафи ӯ бошад, монанди мисраи охири ин байт:

Донӣ, санамо, сабаб чӣ пурсӣ?

Аз ман таби навбати танамро?

САЧЪ

Пеши тоифас аз аҳли арабият махсус аст ба наср.

Ва ин тоифа сачъро иборат доштаанд аз мувофиқати фосилаҳои наср дар ҳарфи охирин. Ва мурод ба «фосила» он калима аст, ки ба сабаби ӯ қаринаҳои калом, яъне бахшҳои ӯ аз якдигар чудо шаванд. Ва мурод ба «ҳарфи охирин» ҳар ҷо, ки дар ин санъат мазкур шавад, яъне он чи монанди равӣ ва қофия маъмул бошад, охири ҳарфи асли аст аз калима, ё он чи ба манзилаи он ҳарф бошад.

Ва пеши тоифаи дигар дар назм ҳам ҷорист. Ва ин тоифа ду фирқа шудаанд.

Фирқае мегӯянд, ки сачъ — иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои калом, хоҳ назму хоҳ наср дар ҳарфи охирин. Ва баъзе аз шуарои Аҷам тобон ин фирқа шудаанд.

Ва фирқаи дигар мегӯянд, ки иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои мазкур дар ҳарфи охирин, ё дар вазн.

* Ва аз ҷумлаи ғариб аст он чи аз ҳазрати ҳудованди корӣ, яъне Мир Алишер воқеъ шуда — дар вақте ки шохзодаи марҳум Мирзо Абубакр⁴⁶ бо эшон гуфта, ки «лафзе ёфтаам аз қабил мақлуби муставӣ аст». Эшон пурсидаанд, ки «қадам?» Шохзода гуфта, ки лафзи «ковок». Филҳол Навоӣ гуфтаанд, ки «шо бош». Ва ин низ аз қабил мақлуби муставӣ аст.

Лекин мувофиқати фосилаҳо дар ҳуруфи охирин хоҳ бо мувофиқат дар вазн бошад ва хоҳ бидуни он — махсус аст ба наср. Ва мувофиқат дар вазн танҳо — ҷорист дар назм низ, чунон ки дар баёни навъҳои сачъ маълум хоҳад шуд. Ва баъзе дигар аз шуарои Аҷам мувофиқи ин фиркаанд.

Ва соҳиби «Мифтоҳ» гуфта, ки асҷоъ, яъне калимоти охири фикраҳо дар наср мисли қавофианд дар шеър. Ва зохиру машҳур қавли ӯст.

Ва ҳамчунон ки дар таърифи сачъ ихтилоф аст, дар таъйини навъҳои ӯ низ ихтилоф ҳаст.

Тоифаи аввал мегӯянд, ки анвои ӯ се аст:

1) Сачъи мутавозӣ;

2) Сачъи мутарраф;

3) Тарсеъ.

Ва ин тоифа тарсеъро санъате алоҳида намедоранд ва махсус медоранд ба наср.

Ва тоифаи дуюм мегӯянд, ки тарсеъ аз навъҳои сачъ нест ва санъате алоҳида аст. Ва навъи сеюми ӯ сачъи мутавозӣ аст.

Сачъи мутавозӣ

Пеши тоифаи аввал ва фирқаи дуюм аз тоифаи дуюм — иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои наср дар ҳарфи охирин ва вазн. Ва ин бар се қисм аст.

Қисми аввал — он, ки монанди фосилаҳо боқии алфози ҳар фикра мувофиқ бошанд бо алфозе, ки муқобили эшон аст аз фикраи дигар дар ҳарфи охирин ва вазн — чунон ки гӯӣ «дар бутон вафое надидам ва ҳар замон ҷафое кашидам». Ва чунон ки гуфтаанд: «агар ёр аҳл аст, кор сахл аст».

Мақсуд аз овардани ин мисоли машҳур он аст, ки маълум шавад, ки агар дар фикра андак зиёдатӣ бар фикраи дигар бошад, боке нест.

Қисми дуюм — он, ки ҷамеи боқии калимаҳо чунин набошад, балки баъзе дигар чунин бошад — чунки ки «солиқона сабили инкитоб аз алоиқ пӯй ва муҳқиқона далали иттилоъ бар ҳақоик чӯй».

Қисми сеюм — он, ки мувофиқати мазкура ҷуз дар фосилаҳо набошад, чунон ки гӯӣ: «то пой дар домани қаноат накашӣ. ҷошнии шарбати озодӣ начашӣ».

Ва он тоифае, ки тарсеъро аз анвои сачъ доштаанд, қисми аввал ва дуюмро тарсеъ мегӯянд ва қисми сеюмро сачъи мутавозӣ.

Ва фирқаи аввал аз тоифаи дуум дар таърифи сачъи мутавозӣ фосилаҳоро муқайяд ба наср насохтаанд ва ин санъатро дар назм ҳам қорӣ доштаанд, чунон ки:

Дар рӯи булбул ҳар сахар хандидани гулро нигар,
Бошад, ки бо аҳли назар бикшоӣ он тунги шакар?

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри қариби макфуфи максур:

Нихон карда ба ёкути лаб даҳон,
Аён карда ба икди камар миён.
МафоЙлу мафоЙлу фоилон
МафоЙлу мафоЙлу фоилон.

Ва «тавозӣ» дар луғат — баробар будан аст. Ва чун дар ин сачъ фосилаҳо баробаранд дар вазн — ўро мутавозӣ ном ниҳоданд.

Сачъи мутарраф

Пеши тоифаи аввал ва фирқаи дуум аз тоифаи дуум иборат аст аз мувофикати фосилаҳои наср дар ҳарфи охирин ва муҳолифати онҳо дар вазн, чунон ки гӯӣ: «Ҳар ки тарки маносибу моли авқоф кунад, тавонад, ки ойинаи дил аз занги кудурат соф кунад».

Ва фирқаи аввал аз тоифаи дуум фосилаҳоро гайнд ба наср накардаанд ва дар назм низ эътибор кардаанд, чунон ки:

Гаштам аз ишқи ту расво, в-аз фироқат мубтало,
Нестат ҳаргиз туро, чоно, чаро парвои мо?

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мунсариҳи мусаммани матвии маҷдӯъ:

Мо, ба худо, то ҳаёли холи ту дорем,
Холи парешонтар аз ҳаёли ту дорем.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ.

Ва «мутарраф» дар луғат — чизро мегӯянд, ки атрофи ӯ ба ранге бошад муҳолифи ранги боқии ҷузъҳо.

Ва чун дар ин саҷъ фосилаҳо якранганд, дар мувофиқати ҳарфи охирин бар ҳилофи боқии алфоз, ўро «мутар-
раф» ном карданд.

Саҷъи мутавозин

Пеши ҳамаи он тоифа, ки ўро аз анвои саҷъ дошта-
анд, иборат аст аз мувофиқати фосилаҳои калом — ҳоҳ
назму ҳоҳ наср дар вази, бо муҳолифат дар ҳарфи охи-
рин, чунон ки гӯӣ: «агар ҳузур хоҳӣ, қаноат бояд».

Ва чунон ки:

Ба қавли бадандешу аҳли ғараз
Муносиб набошад эн доно ғазаб.

Аммо беҳтар он аст, ки боқии алфоз низ аз ҳар бах-
ше аз калом мувофиқ бошанд дар вази ё боқии алфози
бахше дигар ё ба аксари онҳо, чунон ки:

Гарат айш бояд, бузургӣ маҷӯӣ
В-гар кадр хоҳӣ, таваққӯъ мақун.

Ва чунон ки:

Шуд ба кӯяш он рақибӣ рӯсиях,
Раҳ ба гулшан ёфт охир гулҳанӣ.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «саҷъи мутавозин ба
наسر маҳсус нест, балки дар шеър ҳамин тавозини кали-
мот афтад ва онро шуаро «мувозана» хонанд ва ин чу-
нон бошад, ки аз аввали ду қарина то охир, ё аз аввали
ду мисраъ то охир калимоте оварда шавад, ки ҳар як
назири хешро ба вази мувофиқ бошад, аммо ба ҳарфи
равӣ муҳолиф. Мисолаш — Масъуди Саъд⁴⁶ гӯяд:

Шоҳе, ки раҳиш ўро давлат бувад далел,
Шоҳе, ки теги ўро нусрат бувад нишон.
Андар пайи гумонаш зеҳ бигсилад яқин
В-андар дами яқинаш пар нафканад гумон.

Ва бошад, ки мувозана дар ду байт афтад. Мисолаш-
ман гӯям:

Он ки моли ҳазоини гетӣ
Нест бо ҷуди дастӣ ў бисъёр,
В-он ки кашфи сароири гардун
Нест дар пеши табъи ў душвор».

То ин чо каломи ўст.

Ва ба ҳасаби зоҳир бар вай эътироз меояд — ба ҳақиқати он, ки дар мувозана шарт карда, ки «ҳар калимае назири хешро ба ҳарфи рави муҳлиф бошад». Ва дар ин ду байт қофияҳо дар рави мувофиқанд, пас, дар ин ду байт мувозана набошад. Аммо метавонад бувад, ки мақсуди ӯ аз овардани ин ду байт ишорат бошад ба он, ки мувозана дар пеши қофия эътибор метавонад кард.

Ва Хоча Салмон низ ҳамчунин карда, дар байте, ки дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин санъат оварда — аз баҳри мутақорибии мусаммани солим:

Чу рӯи ту тобанда ахтар набошад,
Чу лаъли ту покза гавҳар набошад.
Фаълун фаълун фаълун фаълун.
Фаълун фаълун фаълун фаълун.

Ва Ибн ал-Асир мувозанаро дохили сачъ надошта ва ба ин таъриф карда, ки баробарии фосилаҳои наср ва садри байт ва ачузи ўст дар вазн, на дар ҳарфи охи-рин ҳамчунон ки дар сачъ.

Ва соҳиби «Эзоҳ» низ дохили сачъ надошта, лекин ба ин таъриф карда, ки баробарии фосилаҳост, яъне аз наср дар вазн, на дар қофия. Ва сачъро иборат дошта аз тасовии⁴⁷ фосилаҳо дар қофия ва гуфта, ки: ҳар гоҳ ҷамеи алфозе, ки дар як қарина аст, ё аксари онҳо мисли муқобили худ бошанд аз қаринаи дигар, ин нағъ му-возанаро **мумосила** гӯянд.

МУМОСИЛА

Ва Аллома мумосиларо аз анвон мувозана надошта ва санъате алоҳида шумурда ва ин гуна таъриф карда, ки: он аст, ки як ҷо, ё бештар дар байт ё мисли ӯ аз наср мумосилат бошад дар вазн ва қофия, ё дар вазн танҳо миёни ду калима, ки мулоқини⁴⁸ якдигар бошанд ё мувозӣ, чунон ки:

Узори нигорам ба сони гул аст,
Ба рӯ ҳар тараф хол чун булбул аст.

Ва чунон ки:

Агар никоб нигорам зи чеҳра бикшояд,
Ба ҷашми халқ дигар офтоб инмонояд.

Ва чунон ки:

Намуд рӯи ба ман ёру дида ҳайрон шуд,
Рабуд ҳуш зи таи бозу офати ҷон шуд.

Фоида

Бидон, ки Ибн ал-Асир гуфта, ки: шартҳои ҳусни сачъ чаҳор аст:

аввал — он, ки калимаҳои писандида бувад;

дуюм — он, ки таркибаш зоҳир-ул-маънӣ ва маҳкаму хушоянда бошад;

сеюм — он, ки лафз тобеи маънӣ бошад, на акс;

чаҳорум — он, ки маонии фикраҳо такрор набошад, яъне муқаррари бефоида чи гоҳ мебошад, ки як маъниро ба ибороти мухталифа адо мекунад, то шунаванда такроран ба он тавачҷӯх кунад ва дар хотири ӯ қарор гирад.

Ва пеши ин камина — ин аст, ки ин шартҳо, ки ӯ гуфта — махсус ба ҳусни сачъ нест, балки шартҳои ҳусни калом аст — мутлақо хоҳ сачъ ва хоҳ ғайри сачъ. Ва шартҳои ҳусни сачъ махсусан ду аст:

аввал — он, ки фикраҳо бисёр тавил, яъне дароз набошанд;

дуюм — он, ки мусовӣ бошанд, ё қариб ба он, яъне тафовути зиёди надошта бошанд, чунинчи дар баёни навъҳои ҳоҷат баён хоҳад шуд.

Фоида

Бидон, ки аъломаротиби сачъ аз ҷиҳати миқдори калимаҳо — сачъи кӯтоҳ аст ва ҳадди ӯ аз ду лафз аст ва ҳар фикрае то даҳ лафз. Ва гуфтаанд: алфоз ҳарчанд камтар — ҳусни сачъ бештар. Ва чун аз даҳ даргузашт, сачъи тавил аст, ки муштамил⁴⁹ аст бар мартабаи миёна ва мартабаи паст.

Мартабаи миёна — он аст, ки дар ҳар фикрае алфоз аз понздаҳ дарнагузарад ва чун аз ин ҳам даргузашт — мартабаи паст аст.

Ва аъломаротиби сачъ — аз ҷиҳати баробарӣ ва тафовути фикраҳо — он аст, ки фикраҳо баробар бошанд.

Ва мартабаи миёна он аст, ки фикраи дуюм дарозтар бошад аз фикраи собиқ ба андаке, яъне на чунон тӯле, ки аз ҳадди эътидол даргузарад магар он, ки калом се фикра бошанд ва фикраи сеюм мусовии маҷмӯи фикраи аввал ва дуюм ё андаке зиёда, чи ин ҳангом он

ду фикра ба манзилаи як фикра мешавад дар муқобили фикран сеюм.

Ва мартабаи паст — он аст, ки фикраи сонӣ бисёр дароз бошад аз фикраи собик. Ва ин айб аст. Ё он, ки кӯтоҳ бошад аз вай, пас, агар андаке кӯтоҳ аст, айб нест, аммо бисёр кӯтоҳ — айб аст.

Фоида

Бидон, ки бинои сачъ бар сукуни эъҷоз аст, яъне калимоти охири фикраҳо.

Ва гуфтаанд, ки калимоти охир дар сачъ монанди қавофист дар шеър.

Ва баъзе гуфтаанд: сачъ дар калом монанди ҳол аст бар рӯи маҳбуб, пас, агар бисёр бошад, ҳусну латофатро мебарад.

Ва чун маънии луғавии «сачъ»-ро донистӣ, бидон, ки муносибати миёни он ва маънии истилоҳӣ — ин аст, ки чунон ки овозҳои кабудтар, масалан мушобех ва мувофиқи якдигаранд, фикраҳои мусаччаъ низ мушобех ва мувофиқи якдигаранд.

ТАШТИР

Иборат аст аз он, ки ҳар мисраи байтро ду бахш кунанд ва он бахшҳоро мусаччаъ созанд — ба шарти он, ки сачъи ду бахши мисраи охир муқолифи сачъи ду бахши мисраи аввал бошад — ҳоҳ ҳар ду сачъи мутавозӣ бошанд, чунон ки:

То дар сафи ушшоқи ӯ пайваста бошам сурхрӯ,
Ҳар лаҳза резам аз басар бар рӯи худ хуни ҷигар.

Ва ҳоҳ мутарраф, чунон ки:

Будам аз ишқи ту зору гаштам аз ҳаҷрат низор,
Як роҳ, аз баҳри худо, бихром, эй маҳ, сӯи мо.

Ва ҳоҳ аввал мутавозӣ бошад ду мутарраф, чунон ки:

Зи ҷаври ҳабибу ҷафои ракиб
Дилам шуд фиғору танам гашт зор.

Ва ҳоҳ акс, чунон ки:

Зи ҷаврат, нигорам, хушам з-он, ки дорам
Зи дида шаробе, зи сина кабобе.

Ва дар ин санъат сачъи мутавозинро эътибор накардаанд, ваҷҳи он маълум нест.

Дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин санъат мисоле наёварда.

«Таштир» дар лугат — ду пистони шутур бастан аст. Ва чун байтро ба ҷаҳор бахш кунанд ва ду бахши ўро мусаччаъ ба сачъе созанд ва ду бахше дигарро мусаччаъ ба сачъе дигар, мушобиҳати тамои дорад ба он, ки ду пистонро бубанданд ва ду пистонро ба ҳоли худ бигузоранд. Пас, бинобар ин мушобиҳат, ин санъатро таштир ном ниҳодаанд.

ТАҶЗИЯ

Иборат аст аз он, ки дар як байт ду сачъ риоят кунанд бар ваҷҳе, ки ҳарфи охирини фосила дар сачъи аввал муҳолифи рави бошад ва дар сачъи дуюм мувофиқи он. Яъне нисфи аввали мисраи аввалро ба нисфи аввали мисраи дуюм мусаччаъ ба сачъе созанд ва нисфи дуюми мисраи аввалро ба нисфи дуюми мисраи сонӣ — мусаччаъ ба сачъе дигар, ки ҳарфи охирини фосила мувофиқи ҳарфи рави бошад, чунон ки:

Чу рафти нигоро, надорам зи ҳаҷр
Ба тап ҳеҷ ёро, ба дил ҳеҷ сабр.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин санъат низ мисоле наёварда.

«Таҷзия» дар лугат — пора-пора кардан аст.

Ва чун ҳар ду қаринаро, ки мусаччаъ ба як сачъанд, аз якдигар ҷудо меоранд, гуё каломро пора-пора кардаанд. Пас, ин амалро ба ин муносибат таҷзия ном кардаанд.

ТАСРЕЪ

Мавлоно Қутбиддини Аллома аз Ибн ал-Асир нақл карда, ки ў гуфта: ин санъат дар назм ба манзилаи сачъ аст дар наср. Ва ў сачъро иборат дошта аз мумосилати фосилаҳо дар ҳарфи охирин. Пас, тасреъ пеши ў мумосилати охири ду мисраъ байте бошад дар ҳарфи охирин.

Ва дар «Саҳох-ул-луғат»⁶⁰ оварда, ки: «ат-тасреъу-тақфияти-л-мисраъи-л-аввалӣ». Ва ғолибан муроди Ибн ал-Асир ҳамин аст. Ва иқтифо ба ҳарфи охирин ба ҳақиқати он қарда, ки асл дар қофия аст.

Ва соҳиби «Табъён» низ гуфта, ки: «тасреъ ба манзилаи саҷъ аст дар наср». Аммо ӯ саҷъро иборат дошта аз мувофиқати фосилаҳо дар ҳарфи охирин, ё дар вазн. Пас, тасреъ, ба қавли ӯ, иборат бошад аз мувофиқати ду лафзи охири ду мисраъ байте дар ҳарфи рави, ё дар вазн.

Ва гуфта, ки тасреъро ҳашт мартаба аст.

Мартабаи аввал — он аст, ки мисраи аввал мустақил бошад дар фаҳми маънӣ. Ва чун мисраи сониро ба ӯ зам кунанд, тобеъ нашавад дар маънӣ ба он, яъне ҳар як аз мисраҳо мустақил бошад дар фаҳми маънӣ — чунон ки:

Зи моҳи руҳат мунфайл офтоб,
Зи зулфи сиёҳат хичил мушки поб.

Ва инро тасреи комил мегӯянд.

Мартабаи дуюм — он аст, ки мисраи аввал мустақил бошад, аммо чун мисраи сониро ба ӯ зам кунанд, муқаййад, яъне вобаста шавад ба вай. Ва бар ин тақдир мисраи сонӣ мустақил нахоҳад буд — чунон ки:

Хуш аст дидани лаъли лабат миёни шароб,
Ба соии барги гули тоза дар миёнаи об.

Мартабаи сеюм — он аст, ки мисраи аввал мустақил набошад — чунон ки:

Он, ки рӯзи васл мебурдӣ ҳасад бар рӯзи ман,
Ваҳ, ки мебинад маро акнун ба рӯзи хештан.

Ва инро тасреи ноқис мегӯянд.

Ва мавлоно Қутбиддини Аллома инро мартабаи чаҳорум дошта ва гуфта: «ин писандида ва хуб нест».

Мартабаи чаҳорум — он аст, ки мисраи аввал муаллақ бошад дар маънӣ, ки дар аввали мисраи сонӣ мазкур аст — чунон ки:

Чи бошад, эй шаби дайчури ҳичрон, гар шавӣ равшан
Ба субҳи васли ҷонон то, ки ҷон бозоядам дар тан.

Ва Аллома гуфта, ки «инро таълиқ мегӯянд ва бисёр аён аст». Ва инро мартабаи шашум сохта.

Мартабаи панҷум — он аст, ки ду мисраъ бар вачхе бошанд, ки ҳар кадомро муқаддам доранд ва дигарро охир, дар маънӣ ҳеч қусур набошад.

Ва дар ин мартаба қайде дигар зикр мебояд кард, то аз мартабаи аввал фарқ кунад ва он қайд ин аст, ки ҳар мисраъ мустақил набошад, ё он, ки қоил мебояд шуд ба дахли қисмҳо — чунон ки:

Сӯхта, парвонасифат сад ҳазор
Шамъи ҷамолат чу ман, эй гулӯзор!

Ва ин мартаба дар ҳусну латофат монанди мартабаи дуум аст.

Ва Аллома инро мартабаи сеюм сохта ва зоҳир ин аст. Ва гуфта, ки: «инро **тасреи муваҷҷаҳ** ном кардаанд».

Ва вачҳи тасмия он аст, ки «**тавҷеҳ**» дар луғат рӯй фаро гардонидан аст чун ҳар як аз он ду мисраъ салоҳияти пасопешӣ доранд, пас, гӯиё рӯи мисраи дигар фаро гардонида шуда ба сӯи ӯ.

Мартабаи шашум — он аст, ки қофияи мисраи дуум ва он чи дар муқобили ӯст аз мисраи аввал, як лафз бошад, ки ба як маънии ҳақиқӣ дар ҷо мустаъмал бошад — чунон ки:

Ҳар ки руҳи ҳуби ту як бор дид,
Аз ғами ишқи ту ҳалосӣ надид.

Ва ин айби фоҳиш аст.

Мартабаи ҳафтум — он аст, ки як лафз бошад дар маънии маҷозӣ ҳар ду ҷо мустаъмал шуда.

Ва Аллома ин қайдро зиёда карда: «маънии ӯ дар ду мавзеъ муҳталиф бошад». Ва дар «**Табъён**» агарчи ин қайдро зикр накарда, аммо мисолҳо аз ин қабил оварда. Пас, голибан он қайд мурод аст,— чунон ки:

Аз муҳити фикри аввал гар бурун оӣ ту дур,
Охир аз ҷашмат нарезад аз надомат лаълу дур.

Ва он ки маънӣ дар ду мавзеъ муттаҳид бошад, аз қабил мартабаи шашум аст.

Ва Аллома ин ҳар ду мартабаро мартабаи панҷум сохта ва гуфта, ки: «инро **тасреи муқаррар** мегӯянд».

Мартабаи ҳаштум — он аст, ки ду калимаи охири ду мисраи байте мувофиқ бошанд дар вазн ва муҳолиф бошанд дар ҳарфи равӣ — чунон ки:

Баҳри побӯси сағони кӯи ёр
Рӯи худ доим ниҳам бар хоки роҳ.

Ва ба фикри донишмандон ин пасттарин ва бадтарин аст.

Ва Аллома гуфта, ки «инро тасреи маршрут мегӯянд». «Шатр» дар луғат ба ду ним кардан аст. Ва чуи он ду лафз мувофиқанд аз як ҷиҳат, ки вазн аст ва муҳолифанд аз тарафи дигар, ки ҳарфи равист, пас, гӯе мувофиқати томмаро, ки мувофиқат дар вазн ва ҳарфи равист, ба ду ним кардаанд ва як нимро риоят карда ва як нимро гузоштаанд.

Ва тасреъ пешу шуарои Аҷам — иборат аст аз муқаффо будани мисраи аввал, чунон ки дар матлаи қасида ва ғазал мебошад.

Ва каломи Шамси Қайс далолат бар он мекунад, ки тасреъ — мувофиқати арӯз, яъне ҷузъи охиринаи мисраи аввал ва зарб⁵¹, яъне ҷузъи охиринаи мисраи дуюм аст дар вазн ва ҳуруфи қофия ҷи гуфта, ки «мусарраъ — байте бошад, ки арӯзу зарби он дар вазну ҳуруфи қофия муттафиқ ояд, — чунон ки Абулфараҷ⁵² гӯяд:

Тартиби мулку қондан ҳилму расми дод
Абдулҳамид Аҳмад бини Абдуссамад ниҳод,

ки ҳуруфи қофияи ҳар ду мисраъ «алиф» ва «дол» аст ва вазни ҳар ду «фоилон» аст — аз баҳри музореи аҳраби макфуфи мақсур бар вазни «мафъӯлу фоилоту мафойлу фоилон». Ва аштарот — мувофиқати арӯзу зарб дар вазн низ ҷуз дар каломи ӯ ҷои дигар ба назари ин фақир нарасид.

Ва тасреъ дар луғат — дари ду лаҳт кардан аст ва муносибати ин санъат ба он амал зоҳир аст.

ТАСМИТ

Иборат аз он аст, ки дар шеъре чанд мисраъро бар як қофия оранд, баъд бар қофияи дигар оранд, ки бинои шеър бар он бошад. Ва навъҳои ин зиёд мебошад.

Навъи аввал — он аст, ки се мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи чаҳорумро бар қофияи асл, ки бинои шеър бар он аст⁵³, чунон ки:

Аз оташи ғам сӯхтаам, гар ба нигоҳе
Ин ғамзадаро шод кунӣ, нест гуноҳе.
Мурдам зи ғами ҳаҷр, худоро, ки чу моҳе
Бинмой шабе рӯю ҳалосам кун аз ин ғам!

Навъи дуѳум — он аст, ки чаҳор мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи панҷуминро бар қофияи асл. Ва инро мухаммас мегӯянд — чунон ки Азҳарӣ⁵⁴ гуфта:

Гавҳарафшон шуд бар атрофи ҷаман дасти саҳоб
В-аз аумуррад сар бурун зад гунча чун ёкути ноб.
То тавонӣ раи, кунун чун лола шав ҷоми шароб!
Варна боре ҳар шабе раи пои гул масту хароб.
Бо суроҳи то саҳарғаҳ даст дар оғӯш кун!

Навъи сеѳум — панҷ мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи шашуминро бар қофияи асл⁵⁵, чунон ки Ма-
нучехри⁵⁶ гуфта:

Хезеду хаз оред, ки ҳангоми ҳазон аст,
Боди хушук аз ҷониби Хоразм вазон аст!
Он барги разон бин, ки бар он шохӣ разон аст,
Гӯй, ки яке пирахани рангрезон аст!
Дехкон ба таачҷуб сари ангушт газон аст,
Қ-андар ҷаману боғ на гул монду на гулзор!

Навъи чаҳорум — он аст, ки ҳафт мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи ҳаштуминро бар қофияи асл⁵⁷ — чунон ки Ломей⁵⁸ гуфта:

Аё соқӣ — юл — мудом⁵⁹
Маро бода деҳ мудом —
Суманбӯи лолафом,
Ки то маи дар ин мақом,
Занам як нафас ба ком,
Қи касро зи хосу ом
Дар ин манзил, эй гулом,
Умеди қарор нест!

Ва мусаммате, ки дар мисраи сеѳуми ӯ, ё ҳафтум, ё нӯҳум, ё бештар қофияи аслро риоя карда бошанд ва боқии мисраъҳоро бар қофияи дигар мувофиқ оварда — аз шеърӣ устодон ба назари ин камина дарнаёмада, бинобар ин, дар зикри анвоъ бар он чи дида буд, иктифо намуд.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ин санъат — чунон бошад, ки шоир-байтеро ба чаҳор қисм мутасовӣ кунад ва дар охири ҳар се қисм сачъ нигоҳ медорад ва дар охири қисми чаҳорум қофия меорад. Ва ин шеърро шуаро мусаччаъ низ хонанд. Мисолаш — Муиззӣ гӯяд:

Эй сорбон, манзил макун ҷуз дар диёри ёри ман
То як замон зорӣ кунам бар рабӯи атлолу диман.⁶⁰

Рабъ аз дилам пурхун кунам, хоки димаи гулгун кунам,
Атлодро Чайхун кунам аз оби чашми хештан.

Ва раво бошад, ки қисмхон мусаччаъ аз се зиёда шавад. Аммо се— маъруф аст. Ва гуфта, ки порсиён мусаммат ба навъе дигар мегӯянд. Ва он чунон аст, ки панҷ мисраъ бигӯянд бар як қофия ва дар охири мисраи шашум қофияи аслӣ, ки бинон шеър бар он бошад, биёранд. Ва мусаммат, ки маъруфтар аст наздики порсиён, ин аст ва он пешинро мусаччаъ хонанд ва надонанд, ки мусаммати қадим ва аслӣ он аст».

Аммо Шамси Қайс, ки мутаохир аст, гуфта, ки онро муваччаъ мегӯянд. Ва мусаммат чуз чунон нест, ки уро порсиён накл карда.

Ва ҷамоате аз арбоби араб гуфтаанд, ки «тасмит», ки дар луғат марворид дар ришта кашидан аст, дар истилоҳ — иборат аст аз он, ки ҷамен аҷзон байт ё баъзеро бар як сачъ оранд, ки муҳолифи қофия бошад, то байт монанди риштаи марворид бошад ва аҷзон масҷӯа монанди донаҳо, ки ҷамъ шуда бошанд дар вай.

Ва мебояд донист, ки муроди он ҷамоат ба «аҷзон байт» — аҷзон ҳосила ба ҳисоби тақтеъ аст, на лафзҳои муфрад, ки дар байт воқеъ аст.

Ва тасмитро ба ду қисм сохтаанд:

Қисми аввал — он, ки аҷзон масҷӯа мутобиқи аҷзон тақтеия бошанд, чунон ки:

Ба пирӣ чӣ гирӣ вазириву мири?
Фақирӣ, ҳақирӣ, асирӣ гузин ту!

Ва инро тасмити тақтеъ мегӯянд.

Қисми дуюм — он, ки мувофиқ набошад ва онро тасмити табқиз гӯянд — чунон ки:

Мақун гашти бўстон, марав кӯн ҷонон!
Бикаш по ба домон, ба кунҷе нишин ту!

АКС

Ва онро табдил низ мегӯянд ва баъзе онро тарду акс мегӯянд. Иборат аст аз он, ки ҷузве аз каломро тақдим кунанд ба ҷузве дигар ва боз акс кунанд ва табдил кунанд макони ҷузъи аввалро ба макони ҷузъи сонӣ. Ва ин акс мешояд, ки як ҷумла аз калом бошад

ва безарурат миёни як тарафи ин ҷумла ва мутааллики ӯ хоҳад буд. Чунон ки:

Бо сафехе гуфт сохибдавлате:
Хислате некӯст некӯхислатӣ.

Мисраи дуҷуми ин байт як ҷумла аст чи муштамил бар як ҳукм аст. Ва акс миёни як тарафи ӯ, ки «хислат» аст ва сифати ӯ, ки «некӯ»-ст, воқеъ шуда.

Ва мешояд, ки дар ду ҷумла бошад. Ва ин ба чанд навъ воқеъ мешавад.

Навъи аввал — он, ки акс миёни ду тарафи ин ду ҷумла бошад, чунон ки:

Зи хуршеди рухат шаб рӯз будӣ пеш аз ин моро,
Зи дудӣ оҳам акнун рӯз шаб шуд бе рухат, ёро.

Навъи дуюм — он, ки миёни мутааллиқоти⁶¹ ин ду ҷумла воқеъ шавад, на миёни тарафайни ду ҷумла. Ва бар ин тақдир мешояд, ки асли ҳукм дар ду ҷумла яке бошад — чунон ки:

Гаҳе фаршро арш хонд аз тавозӯъ,
Гаҳе аршро фарш хонд аз ҷалолат.

Пӯшида нест, ки асли ҳукм дар ҳар ду ҷумла якест ва ин «хондан» аст.

Ва мебояд, ки асли ҳукм гуногун бошад — чунон ки:

Аз тавозӯъ арш хонад фаршро
В-аз ҷалолат фарш созад аршро.

Пӯшида нест, ки асли ҳукм дар як ҷумла «хондан» аст ва дар дигаре — «сохтан».

Навъи сеюм — он, ки акс миёни маҷмӯи асли ҳукм ва мутааллиқот воқеъ шавад — чунон ки:

Зи хони наволат гадоён — салотин,
Салотин — гадоён зи хони наволат.

Ва мешояд, ки акс бар ваҳче воқеъ шавад, ки агар аз охир гиранд ва калима-калима бар акси тартиби қаломӣ асл бихонанд, ҳамон қаломӣ асл ҳосил шавад, бар акси тартиби мақлуби муставӣ. Ва тафовут он аст, ки ин ҷо акси тартиби қаломӣ асл миёни қалимоти мӯътабар аст ва дар мақлуби муставӣ ҳуруф. Ва агар инро маъқус ном кунанд, дур нест.

Ва ин акс мешояд, ки дар як мисраъ воқеъ шавад —
чунон ки дар мисраи охири ин байт:

Дар чони гадо оташ аз ғамза чу зад, гуфтам:
Шоҳо, назаре кардӣ, кардӣ назаре, шоҳо.

Ва мешояд, ки дар ҳар як аз ҳар ду мисраъ воқеъ
шавад — чунон ки:

Бо мо назаре дорӣ, дорӣ назаре бо мо,
Фармо гузаре ин ҷо, ин ҷо гузаре фармо!

Ва мешояд, ки дар маҷмӯи байт воқеъ шавад — чу-
нон ки:

Дираме дориву дорӣ караме,
Караме дориву дорӣ дираме.

Ва ҷамеи ин анвоъ, ки гузашт, аз қабилӣ маъкуси
мураттаб аст. Ва агар дар акс тартиби каломӣ асл пе-
шу пас воқеъ шавад, онро **маъкуси мушавваш** ном
кардан муносиб аст — чунон ки:

Афсӯс, ки гузашт умру мо беҳабарем,
Мо беҳабарему умр, афсӯс, гузашт!

Ва аз ин қабил он байти маъхур, ки:

Қарамдорони оламро дирам нест,
Дирамдорони оламро қарам нест.

Ва Аллома ва соҳиби «**Эзоҳ**» санъати аксро дохили
саноеи маънавия доштаанд ва вачҳи он зоҳир нест;
чи фарқи миёни он ва санъати қалб возеҳ нест. Аммо
соҳиби «**Табъён-ул-баён**» ин санъатро аз саноеи лафзӣ
доштааст.

Ва баъзе аз шуарои Аҷам гуфтаанд, ки санъати
тарду акс онро мегӯянд, ки байте гӯянд бар вачҳе, ки
чун аз охир гиранд қалима-қалима то аввал бихонанд,
байте дигар ҳосил шавад. Ва байти аввал тард аст
ва дуҷум — акс.

Ва аз ин қабил аст байте, ки дар «Қасиди маснӯъ»
аз барои тарду акс оварда — аз баҳри тавили мусамма-
ни солим:

Ба эҳсон туй Хотам, ба рифъат туй Кисро,
Ба фармон туй Осаф, ба бурҳон туй Исо.⁶²
Фаълун мафойлун фаълун мафойлун
Фаълун мафойлун фаълун мафойлун.

Ва ин байтро чун охир гиранд ва калима-калима
боз пас хонанд то аввал, ин байт ҳосил мешавад — аз
баҳри музореи ахраб:

Исо туй ба бурҳон, Осаф туй ба фармон,
Кисро туй ба рифъат, Хотам туй ба эҳсон.
Мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун
Мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун.

Ва баъзе дигар аз шуарон Аҷам тарду аксро шомил
ли анвои гузашта доштаанд ва як навъи дигар зиёда
карда. Ва он — ин аст, ки шоир байте гӯяд, ки чун тар-
тиби баъзе ачзоро акс кунанд, байте дигар ҳосил ша-
вад — монанди ҳар як аз абъёти ин ғазал, ки шоир
гӯяд:

Ғарз он, ки барафрӯзи он шамъи шабистонро,
Чандон набувад нуре дигар маҳи тобонро.
То лола шавад даста, бинмо руҳи гулгуиро,
То ғунча шавад хандон, бинмо лаби хандонро.
Аз айни парешонӣ, то чамъ шавад дилҳо,
Бикшой шабе аз руҳ он зулфи парешонро.

Ва ҷамеи абъёти ин ғазал аз ин қабил аст.

Ва байти «Қасидан маснӯъ» низ чунин аст, ки дар
вай чанд навъ тағйири тартиб мумкин аст ва аз ҳар
кадом байте дигар ҳосил шавад — чунон ки:

Кисро ба рифъат туй, Хотам ба эҳсон туй,
Исо ба бурҳон туй, Осаф ба фармон туй.
Туй Кисро ба рифъат, туй Хотам ба эҳсон,
Туй Исо ба бурҳон, туй Осаф ба фармон.
Туй ба рифъат Кисро, туй ба эҳсон Хотам,
Туй ба бурҳон Исо, туй ба фармон Осаф.
Ба эҳсон Хотам туй, ба рифъат Кисро туй,
Ба фармон Осаф туй, ба бурҳон Исо туй.
Кисро туй ба рифъат, Хотам туй ба эҳсон,
Исо туй ба бурҳон, Осаф туй ба фармон...

Зоҳир аст, ки тарду акс ба ин маънӣ аз муҳассано-
ти маънавия аст, на лафзия.

Ва соҳиби «Табъён» инро аз муҳассаноте дошта, ки
мӯҷиби ҳусни лафзу маънианд. Ва ин маҳалли дағда-
га⁶³ аст.

Ва «тард» дар луғат — рондан аст ва «акс» — бож-
гуна кардан.

Ва чун дар ин санъат калом ба тартибе ҳос меронанд ва боз ўро божгуна мекунанд, ўро тарду акс ном карданд. Ва ваҷҳи тасмий ба акс ва табдил зоҳир аст.

ТАРДИД

Иборат аст аз он, ки калимаеро дар мисрае ё дар фикрае тааллуқ диҳанд ба чизе ва боз ўро дар ҳамон мисраъ ё дар ҳамон фикра тааллуқ диҳанд ба чизе дигар. Ва инро се мартаба аст.

Мартабаи аъло — он аст, ки мутлақо дар миёна фосила набошад, — чунон ки:

Аз даҳр ба ҷуз алам надидам,
Ва аҳли қарам қарам надидам.

Мартабаи мутавассит — он аст, ки андак фосила бошад — чунон ки:

Бегушо рӯи ҷу гул, рӯи диле ҳам бинамо,
Ки зи подидани ту қор хароб аст маро.

Мартабаи адно (паст) — он аст, ки фосила бисёр бошад — чунон ки:

Дур аз ин дар хурраи набвад, маро маълум шуд,
Ҳаст маҳрум аз биҳишт он, қ-аз дарат маҳрум шуд.

Ва метавонад бувад, ки дар як байт ду тардид воқеъ шавад — чунон ки:

Эй парирух, руҳи худ соз аён,
Бенавоям, ба навоям бирасон.

Ва соҳиби «**Табъён**» тардидро дохили санъати тақрир дошта ва онро аз муҳассаноте шумурда, ки мӯҷиби ҳусни лафзу маънианд. Ва соҳиби «**Эзоҳ**» гуфта, ки тардидро асаре нест дар ҳусн мутлақо ва он, ки дар «Қасидан маснӯъ» аз барои он мисоле наёварда, мешояд, ки бар ин буда бошад.

Ва «тардид» дар луғат — боз гардонидан аст.

Ва чун дар ин санъат лафзеро, ки як бор тааллуқ ба чизе додаанд, боз мегардонанд ва тааллуқ ба чизе дигар медиҳанд, ўро тардид ном карданд.

ТААТТУФ

Иборат аст аз он, ки калимаро дар мавзее аз садр тааллуқ диҳанд ба маънӣ, боз ўро дар ғайри зарби ў аз аҷуз тааллуқ диҳанд ба маънии дигар, монанди калимаи «кард» дар ин байт:

Ох, ки ҳарчанд кард дил ба сағи ў вафо,
Бар дили мискини зор кард рақибаш чафо.

Ва монанди калимаи «намуд» дар ин байт:

Чӣ ҳолат аст, ки ҳарчанд дил намуд ниёз,
Ба пеши ёр намуд ў зи тундхӯй поз.

Ва вачҳи тасмия он аст, ки гӯё он калима ду дӯши байт аст.

ТАШРЕЪ

Ва баъзе онро тавшеҳ мегӯянд. Ва зуқофиятайн низ мегӯянд.

Пеши фусаҳи араб иборат аст аз он, ки шеърро бино ниҳанд бар ду кофия, ё бештар, ки бар ҳар як аз онҳо, ки таваққуф кунанд, назм дуруст бошад ва ба маънӣ мустақим.

Аммо мисоли он, ки шеърро бино ниҳанд бар ду кофия — ин абъёт аст — аз баҳри мутадорикӣ маҳбун:

Чу кунӣ ба ғалат гузаре сӯи мо,
Бинишин қадаре, руҳи худ бикушо!
Ҳама кас дилу ҷон бидиҳад, ки хӯрад
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.
Санамо, зи сағони дарат чу мане
Набувад дигаре ба наво зи вафо.

Ин абъётро агар то охир бихонанд — мусамман аст ва бар вазни «файлун» ҳашт бор. Ва агар бар қавофии аввали таваққуф кунанд — мусаддас мешавад ва бар вазни «файлун» шаш бор ва абъёт чунин мешавад, ки:

Чу кунӣ ба ғалат гузаре
Сӯи мо, бинишин қадаре.
Ҳама кас дилу ҷон бидиҳад,
Қи хӯрад зи лабат шакаре.
Санамо, зи сағони дарат
Чу мане набувад дигаре.

Ва аз мухтареоти⁶⁴ ин услуб — он аст, ки чун бар қавофии аввалӣ тавакқуф кунанд, алфозе, ки боқӣ монад, чун чамъ кунанд, байте бошад бар ҳамон баҳр, чунон ки дар ин абъёт, ки чун алфози боқияро чамъ кунанд, ин байт мешавад:

Руҳи худ бикӯшо, бирасон
Ҳамаро ба наво зи вафо.

Ва агар байти ҳосил дар қофия низ мувофиқ бошад, латифу зебост, чунон ки хоҳад омад.

Ва аммо мисоли он, ки шеърро бино нӣханд бар се қофия, ин абъёт аст — аз баҳри ҳазач:

Ба даври лолаи хумро, биё, қоно, сӯи сахро,
Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрӯз он руҳи зебо.
Шудем охир зи ҳичронат дилафсурда, биё ин қо.
Узори оташин бинмо, фикан оташ ба чони мо.
Макун чандин ту истиғно, мапӯшон руҳ зи мо, қоно,
Никоб аз руҳ фикан боло, масъуз аз ғам дили моро.

Пӯшида намонад, ки қофияи аввалӣ дар байти аввал «сахро»-ст ва қофияи сония «саҳбо» ва қофияи сеюм «зебо» ва дар боқии абъёт бар ин қиёс аст. Ин абъётро агар то охир бихонанд — мусамман аст ва бар вазни «мафойлун» ҳашт бор. Ва агар бар қавофии сония тавакқуф кунанд — мусаддас мешавад:

Ба даври лолаи хумро, биё, қоно,
Сӯи сахро, бикаш хуш соғари саҳбо.
Шудем охир зи ҳичронат дилафсурда,
Биё ин қо, узори оташин бинмо.
Макун чандин ту истиғно, мапӯшон руҳ
Зи мо, қоно, никоб аз руҳ фикан боло.

Ва чун алфози боқияро чамъ кунанд, байте мешавад аз ҳамин шеър:

Барафрӯз он руҳи зебо, фикан оташ
Ба чони мо, масъуз аз ғам дили моро.

Ва агар бар қавофии аввалӣ тавакқуф кунанд — мураббаъ мешавад ва ин ҳангом мисраъҳои охир аз асли шеър батамом тарҳ мешавад ва абъёти ӯ чунин мешавад:

Ба даври лолаи хумро,
Биё, қоно, сӯи сахро.
Шудем охир зи ҳичронат

Дилафсурда, биё ин чо.
Макуи чандин ту истиғно,
Мапӯшон рух зи мо, чоно.

Ва зоҳир аст, ки он чи баъд аз ин қавофӣ мемонад ва он мисраъҳои охир аст аз асли шеър, абъёти дигар аст аз ҳамин шеър.

ТАФЛИҚ

Ва дар мисли ин ашъор санъате дигар ихтироъ метавон кард. Ва он ин аст, ки чун дар байти аввал бар ғайри қофияи охирин таваққуф кунанд, ҳарчи аз он қофия бимонад, ба аввали байти сонӣ васл кунанд ва байте ҳосил кунанд, мувофиқи байти собиқ дар баҳру қофия. Ва ҳар чи баъд аз он бимонад, ба аввали байти сеюм васл кунанд ва байте дигар ҳосил кунанд мувофиқи собиқ бар ин қиёс то охирин шеър. Чунон ки дар ин абъёти гузашта чунин ҳосил кунанд, ки:

Ба даври лолан ҳумро биё, чоно.
Сӯи сахро, бикаш хуш соғари саҳбо.
Барафрӯз он руҳи зебо, шудем охир
Зи ҳичронат дилафсурда, биё ин чо.
Узори оташин бинмо, фикан оташ
Ба ҷони мо, макуи чандин ту истиғно.
Мапӯшон рух зи мо, чоно, никоб аз рух
Фикан боло, масъум аз ғам дили моро.

Ва агар ин санъатро **тафлиқ** ва **талфиқ** ном кунанд, муносиб менамояд, чи «тафлиқ» дар луғат — шикостан аст ва «талфиқ» — фароҳам овардан. Ва дар ин санъат чун баъзе аҷзон абъёт чудо карда мешавад аз баъзе ва пайваста карда мешавад ба баъзеи дигар, пас, ўро тасмий ба ин исм муносиб бошад.

Ва шуарои Аҷам санъати **ташреъро** эътибор накардаанд. Ва аз ин сабаб дар «Қасиди маснӯъ» аз барои он мисоле наёварда.

Ва «ташреъ» дар луғат — тақроран ба об овардан аст.

Ва чун дар ин санъат шеърро тақроран бар қофия бино мениҳанд, мушобихат дорад ба он, ки шугуреро масалан мукаррар ба об оваранд. Пас, бинобар ин мушобихат ин санъатро **ташреъ** ном ниҳодаанд.

Ва тавшех пеши шуарои Ачам иборат аз санъати дигар аст ва он баъд аз ин мазкур хоҳад шуд.

Ва **«зуқофиятайн»** — он шеърро мегӯянд, ки дар вай ду қофия нигоҳ дошта бошанд. Ва пешӣ эшон шарт нест, ки агар бар қофияи дигар ғайри қофияи охирии таваққуф кунанд, назм дуруст бошад ва маънӣ мустақим — монанди ин ғазал:

Бода менӯшам, ки аз ҳичрон диле дорам кабоб
В-ар нанӯшам, мешавад якборагӣ қорам хароб.
Онҷунон мастам зи ишқи ӯ, ки доим хуни дил
Меҳурам аз косаҳои чашму пиндорам шароб.
Қас ба бедорӣ нахоҳад дид хушбӯрам дигар,
Халқи олам баъд аз ин бинанд хушбӯрам ба хоб.
Офтобе гаштай тобон, вале бар дигарон,
Бар ман охир гар нахоҳӣ тофт, бисбӯрам матоб,
Эй Атой, кай тавонам дид рӯиш рӯзи васл?
Хуни дил чун гашт пешӣ чашми хунборам ҳичоб.

Ва он шеърро, ки дар вай зиёда аз ду қофия илтизом карда бошанд, **зулқавофӣ** мегӯянд — монанди ин рубой:

Гар сазд бувад толеъу ахтар ёрат,
Доро шавадат тобеъу пурзар дорат.
В-ар з-он, ки надорӣ чу Атой толеъ,
Ранҷи ту бувад зоеъу абтар қорат.

Ва агар дар миёни ду қофия ҳоҷиб оранд, он шеърро **зуқофиятайни маҳҷуб** мегӯянд.

Ва ҳоҷиб — иборат аст аз лафзе мустақил дар талаффуз, ки пеш аз қофия илтизом кунанд дар ҳар мисраъ ба як маънӣ такрор ёбад — монанди лафзи «аз ёр» дар ин рубой:

Ҳар дам расадат, дило, гар аз агъёр ғаме,
Бояд нашавӣ муқаддар аз ёр даме.
З-он рӯ, ки чу нек бингарӣ, он ғамҳе
Аз ҷониби туст аксар, аз ёр каме.

Лафзи «аз ёр» ҳоҷиб аст дар миёни ду қофия воқеъ шуда.

Ва мисоли зуқофиятайни маҳҷуб дар «Қасидаи маснӯъ» ҳамон байтро дошта, ки аз барои таҷниси локис оварда ва он мазкур шуд.

ТАВШЕХ

Пеши шуарои Аҷам иборат аст аз он, ки шоир дар аввали мисраъҳо, ё байтҳо, ё дар миёнаи онҳо ҳарфе чанд ё калимае чанд оварад, ки чун он ҳарфҳо ё он калимаҳоро ҷамъ кунанд, исме, ё лақабе, ё мисрае, ё байте, ё мисли инҳо чизе ҳосил шавад. Ва шеърӣ муштамил бар ин санъатро мувашшаҳ мегӯянд. Монанди ин қитъа:

Иззату давлат, илоҳо, бод бо фатҳу зафар,
Шаҳриёри мулки донишро ҳамеша бешумор.
Лутф кун дар зулли шах, ё раб, бидораш, то магар
Ебад оромиш ба иззу адли эшон рӯзгор.
Ё раб, эҳсон кун, ба фазлат давлати укбо, ки ӯ
Расми эҳсон кард дар дунё ба давлат ошкор.

Чун ҳарфҳои аввали мисраъҳои аввалиро ҷамъ кунанд, «Али» ҳосил мешавад. Ва чун ҳуруфи авоили мисраъҳои сониро ҷамъ кунанд «шер» ҳосил мешавад⁶⁵. Ва калимаҳореро, ки дар ҳашви мисраъҳои аввалӣ аст, чун ҷамъ кунанд, ин мисраъ ҳосил мешавад:

Илоҳо, бидораш ба фазлат.

Ва калимаҳоеро, ки дар ҳашви мисраъҳои сонӣ аст, чун ҷамъ кунӣ, ин мисраи дигар ҳосил мешавад:

Ҳамеша ба иззу ба давлат.

Ва агар калимотро ба тартиби мисраъҳо ва абъёт ҷамъ кунанд, ин байт ҳосил мешавад:

Илоҳо, ҳамеша бидораш
Ба иззу ба фазлат, ба давлат.

Ва пеши Рашиди Ватвот лозим нест, ки он ҳуруфи ё калимотро айнан фаро гиранд, балки агар тасҳифи онҳоро дахл диҳанд ва чизе ҳосил кунанд, аз қабилӣ тавшеҳ аст.

Ва тавшеҳро аксар дар қасида ба кор медоранд. Ва бехтарин қасидае, ки муштамил аст бар ин санъат, «Қасидаи маснӯъ» аст, ки аз ҳуруфи авоили абъёташ қитъаи латиф берун меояд ва аз ҳуруфи мундариҷа дар ҳашви мисраъҳои аввалӣ қитъаи дигар берун меоянд. Ва аз ҳуруфи мундариҷа дар ҳашви мисраъҳои сония қитъаи дигар берун меояд, ки нукта надорад; ва аз алфозу ҳуруфи мундариҷа дар абъёт, ки ба ранги дигар навишта шуда⁶⁶, абъёти маснӯа берун меояд.

Ва санъати тавшехро фаръхо ва шуъбахо бисёёр аст — мисли он ки бар шакли дарахте мувашшаҳ созанд, инро «мушаччар» мехонанд; ва он ки бар шакли ҳайвоне созанд «мучассам» гӯянд ва «мусаввар» низ мегӯянд; ва агар он ҳайвон мурғе бошад, он мувашшахро «мутаййар» хонанд; ва он ки бар шакли доирае бошад, «мудаввар» гӯянд; ва он ки бар шакли гиреҳе аз шаклҳои ҷандасӣ ниҳанд, онро «муаққад» гӯянд ва монанди инҳо...

Ва Шамси Қайс гуфта, ки тавшеҳ — он аст, ки бинои шеър бар чанд баҳши гуногунвазн ниҳанд, ки ҷумлаи он як қасида бошад. Чун баъзеро аз он бахшҳо чудо-чудо бархонӣ, шеъри дигар шавад бар вазни дигар — чунон ки Рашидии Самарқандӣ⁶⁷ гуфта:

Эй кафи * зоди ту дар ҷуд беҳ аз абри баҳор
Халкро бо кафи ту абри баҳорӣ ба ҷӣ кор?
Оламеро дил аз афшондани борони кафат
Хушу хуррам шуду ораста чун боғи баҳор.
Беш аз андоза ин тоифа бар банда гузошт
Ҷуди ту бори гарон в-он ду кафи гавҳарбор.
Дигаронанд ҷу ман бандаву ман банда зи шукр
Очизам чун дигарон в-аз ҳиҷилӣ гашта фигор.
Узр як сӯ неҳу ангор, ки кардастам ҷурм
Сӯи афват нигарон, монда дил дар темор.
Ту худовандӣ, эҳсон кун ин ҷурм ба фазл
З-ин раҳӣ даргузарон з-он, ки туй ҷурмгузор.

Ва ин қасида дуру дароз аст ва чанд ҷо санъати тавшеҳ ба кор бурда ва ин ҷо ба ҷиҳати намуна яке оварда шуд. Ва асли қасида аз баҳри рамал аст. Ва он ҷи ба сиёҳии баланд навишта шуда, чудо бархонӣ, ин ду байт аст:

Бар банда гузошт ҷуди ту бори гарон,
Ман банда зи шукр очизам чун дигарон.
Кардастам ҷурм, сӯи афват нигарон,
Ин ҷурм ба фазл з-ин раҳӣ даргузарон.

Ва тавшехро баъзе аз донишмандони араб ба маънии тасҳим низ итлоқ кардаанд. Ва «тавшеҳ» дар луғат — вашшоҳ, яъне гарданбанд дар гардани касе кардан аст. Ва чун дарҷ кардани ҳуруф ё калимот дар шеър мушобихат дошт ба он маънӣ, онро тавшеҳ ном ниҳоданд.

* Саҳо,

ТАЛАВВУН

Иборат аст аз он, ки шеърро бар вачхе гӯянд, ки ўро бар ду вазн, ё бештар тавон хондан. Ва он шеър, ки инчунин бошад, онро муталаввин мегӯянд.

Аммо он, ки шеърро бар ду вазн тавон хонд, чунон ки:

Лаъли ту ширинии шаккар шикаст,
Комати ту қимати ар-ар шикаст.

Ин байтро агар сабук хонанд, аз баҳри сарен матвин мавқуф аст — бар вазни «муфтайлун мафтайлун фоилон» — ду бор. Ва агар сакил (гарон) хонанд, аз баҳри рамали мусаддаси мақсур аст — бар вазни «фоилотун фоилотун фоилон» — ду бор. Ва ин навъ муталаввин, ки ўро бар ду баҳри мухталиф тавон хонд — **зубах-райн** низ мегӯянд.

Ва аммо он, ки шеърро бар бештар аз ду вазн тавон хонд, чунон ки:

Рухи ту лолаи аҳмар, хати ту сунбулу райҳон,
Тани ту ғайрати гулҳо, қади ту равнақи бӯстон.

Ин байтро агар бағоят сабук хонанд, аз баҳри рамали махбунӣ мусаббағ аст — бар вазни «фаилотун фаилотун файлион»⁶⁸ ду бор. Ва агар бағоят сакил хонанд — аз баҳри ҳазачи мусаббағ аст, бар вазни «мафойлун мафойлун мафойлун мафойлон» — ду бор.

Ва агар миёна хонанд, на бағоят сабук ва на бағоят сакил — аз баҳри мучтасси махбунӣ мусаббағ аст, бар вазни «мафойлун фаилотун мафойлун файлион» — ду бор.

Ва ин навъ муталаввинро, ки аз баҳрҳои мухталифа бошад, **зубухур** низ мегӯянд.

Ва мисоли муталавини **зубухур** аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст:

Лаби ту ҳомии лӯлӯ, хати ту маркази лола,
Шаби ту ҳомии кавкаб, маҳи ту бо хати ҳола.

Ва Рашиди Ватвот накл карда, ки «Аҳмади Маншурӣ»⁶⁹ мухтасаре сохта ва онро Хуршедӣ⁷⁰ шарҳ карда ва номаш «Қанз-ул-ғароиб» ниҳода. Ва чумлаи он мухтасар аз абъёти ин услуб аст. Ва дар он ҷо байте оварда, ки ба сиву анд вазн онро метавон хонд.» Ам-

мо Рашид он байтро наёварда. Ва агар меовард, авло мебуд, то мардумро таваҳхуми газоф нашавад.

Ва дар «**Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ**»⁷¹ оварда, ки «шояд шоир бар вазне байте ё бештар гӯяд, ки агар баъзе аз алфози онро тарҳ кунанд, бар вазни дигар тавон хонд ва инро **мачмаъ-ул-бахрайн** низ гӯянд» ва мисол ин ду байтро оварда:

Нусратиддин, эй ҷаҳонбахше, ки аз **иқбол** ҳаст,
Теги оламгири ту **рӯзи зафар** молиқ-риқоб.
Пардаи даргоҳу **акси нури** рои равшанат
Пардаи субҳи **саҳарҳез** асту нури офтоб.

Алфозе, ки тарҳ мекунанд, онҳост, ки ба сиёҳии баланд навишта шудааст. Ва ин қитъа бар баҳри рамали мусаммани мақсур аст. Ва чун алфозеро, ки ба сиёҳии баланд навишта шудааст, тарҳ кунанд — рамали мусаддаси мақсур мешавад.

Ва ба хотир чунон мерасад, ки агар **мачмаъ-ул-бахрайн**ро бар вачҳе гӯянд, ки чун алфозро тарҳ кунанд, ҳамчунон ки он чи боқӣ монад, мавзун аст, он алфози тарҳшударо низ чун ҷамъ кунанд, мавзун бошад, аҳсан хоҳад буд, чунон ки:

Баҳри худо бишнавад зи ман як нукта в-аз хотир мабар,
То бошадат **мири касе** пайваста ин хайлу ҳашам.
Ин дам ки мевазад ба ту меҳру **вафо** ҳар аҳли дил,
Меҳру **вафо** **мекун** гаҳе, бигзор оини ситам.
Моро зи ғам охир **макуш**, гар мекушӣ, эй маҳ ту ро
Суде надорад чун кушӣ, **моро** зи ғам он дам на дам!

Ин қитъа бар баҳри раҷази мусаммани солим аст. Ва чун алфозе ки ба сиёҳии баланд навишта шуда, тарҳ кунанд, мусаддаси солим мешавад. Ва он алфозро чун ҷамъ кунанд — байте дигар мешавад мувофиқи абъетӣ боқимонда дар вазну қофия. Он байт ин аст:

Баҳри худо, мири касӣ, меҳру вафо
Мекун гаҳе, охир макуш моро зи ғам!

Ва агар инро **талаввун ма-ат-тавшеҳ** ном кунанд — бар тариқи тарсеъ ма-ат-таҷнис, муносиб аст, ба ҷиҳати он ки назар ба он, ки алфози боқия мавзун аст ба вазне, ки муҳолифи вазни асли шеър аст, аз қабили муталаввин аст. Ва назар ба он, ки алфози тарҳшударо, ки мундариҷ буда, дар асли шеър чун ҷамъ кунанд, байте мешавад аз қабили мувашшаҳ.

Ва «**талаввун**» дар луғат — ранг ба ранг шудан аст. Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

ТАРОФУК

Иборат аст аз он, ки шеър бар ваҷҳе бошад, ки ҳар мисраи ӯро ба ҳар мисрае дигар аз вай, ки хоҳанд чун зам кунанд, байте бошад аз ҳамон шеър ва дар маънию қофияи ӯ ҳеч ҳалал набошад, чунон ки:

Саргаштаи маҳрухони хуршедвашам,
Донм зи рақибон ситаму ҷавр кашам.
Дар давр ба ғайри дурдии ғам начашам,
Бо меҳнату ранҷу хориву дард хвашам.

Муддате мадид буд, ки дар хотири ин камина мегашт, ки чунин санъате эътибор метавон кард, аммо тариқи гуфтани он ҳанӯз бандаро дарнаҷфта буд, то он, ки навбате ба маҷлиси ҳазрати Навой расидам ва тақрибӣ пайдо шуд. Изҳори он маънӣ кардам. Ва чун сухан тамом кардам, филҳол он ҳазрат давоту қалам талабиданд ва филбадеҳа ин рубоиро гуфтанд:

Рӯи ту зи моҳи осмонӣ хуштар,
Қадди ту зи сарви бӯстонӣ хуштар,
Лаъли ту зи оби зиндагонӣ хуштар,
Нутқат зи ҳаёти ҷовидонӣ хуштар.

Аҳли маҷлис, ки аксар афозили рӯзгор ва хуштабъони номдор буданд, ҳама ҳайрон монданд ва ангушти тааҷҷуб ба дандон гирифтанд. Ва ин саргаштаи сари кӯяш инсоф ба ангуштон гирифт ва ҳарчанд ин кор ба афозили рӯзгор бисъёр аҷибу ғариб аст, аммо нисбат ба фазоиلى он олимпикдор катраест аз муҳиту уммон ва заррае аз зарроти ҷаҳон. Байт:

Илоҳо, он ҷаҳони фазлу афзол
Бимонад ҷовидон бо иззу иқбол!

Ва ин санъатро, ки тарофук ном ниҳодаам, ба ҷиҳати он аст, ки «тарофук» дар луғат — ҳамроҳӣ кардан ва ба ҳам ёр будан аст. Ва ваҷҳи тасмийа зоҳир аст.

МАҚРҶИ НАЗМУ НАСР

Иборат аст аз он, ки калом бар ваҷҳе бошад, ки зоҳиран наср бувад ва агар баъзе калимоти онро тафриқ кунанд ва ҳуруфи охири он калимотро илова ба ҷумлаи аввал созанд, он каломро ба тариқи назм та-

вон хонд. Ва мутаохирон инро мустаҳсан мешуморанд ва аксар дар макотиб ва руқъаҳо ба кор мебаранд, монанди ин руқъа, ки: «Баъди арзи ниёзу рафъи дуои бақои ҷаноби бо эъзои саъдатмуоб, баҳри фунуни фузун аз ҳисоб, дома фазоилаҳу афзалан, ба иззи арзи шарифаш расонам — он ки алоики айём оиқ аст, вагарна даме кай ҷудо шудӣ ба ҳавои дил аз остонааш, ки малози ҷамеи халоиқ аст, зулоли камолот мустадом ба ҳурмати аллом-ул-фақир: Ато».

Пӯшида намонад, ки агар баъзе калимотро тафриқ кунанд ва ҳуруфи авоҳири онро ба ҷумлаи дигар пайваст созанд, ин абъёт ҳосил мешавад:

Баъди арзи ниёзу рафъи дуо
-и бақои ҷаноби бо эъзо-
-зи саъдатмуоб, баҳри фуну-
-ни фузун аз ҳисоб дома фазо-
-илаҳу афзалан, ба иззи ар-
-зи шарифаш расонам он, ки ало-
-иқи айём оиқ аст вагар-
-на даме кай ҷудо шудӣ ба ҳаво-
-и дил аз остонааш, ки мало-
-зи ҷамеи халоиқ аст, зуло-
-ил камолот мустадом ба ҳур-
-мати аллом-ул-фақир: Ато.

Ва Шамси Қайс ин амалро аз навъҳои тазмин дошта ва гуфта: «ин ҷинс мутазаммини қабех бошад».

Ва аз шуарои Аҷам ин навъ ашъор Сӯзанӣ⁷² бар сабили ҳазлу зарофат гуфтааст.

МАҚРҶ-УЛ-ЛУҒАТАЙН

Ва онро мақрӯ-ул-лисонайн низ мегӯянд.

Иборат аст аз мураккабе, ки онро ба ду забон таваҷҷуҳ хонд — ҳоҳ он мураккаб назар ба ҳар ду забон муттаҳид бошад — ба ҷиҳати талаффуз танҳо; ва ҳоҳ муттаҳид бошад — аз ҷиҳати сурати китобат таҷҳ; ва ҳоҳ муттаҳид бошад ба ҳасаби талаффуз ва сурати китобат яққоя.

Пас, ин санъат бар се навъ бошад.

Аввал — он, ки мураккаб назар ба ҳар ду забон муттаҳид бошад дар талаффуз, аммо дар сурати кито-

бат — мухталиф бошад, чунон ки малик-уш-шуаро
Амир Хусрав⁷³ гуфтааст:

Баҳое хона дорӣ, бобҳо кун!
Ҳаводориву нодонӣ раҳо кун!

Ин байтро ба луғати форсӣ ва арабӣ метавон хонд. Аммо ба луғати форсӣ зоҳир аст. Ва аммо ба луғати арабӣ бар ин вачҳ аст, ки: Баҳоро лақаби шахсе доранд, ё он, ки Баҳо исми шахс бошад ва музоф бошад ба «ё»-и мутакаллим, яъне Баҳои мин хонадорӣ — яъне хиёнат кард дар сарои ман. «Бобҳо кун» — яъне бар дари он саро бош! «Ҳаводорӣ» — яъне фуруд омад дар сарои ман. Ва «нодонӣ» — яъне овоз дод маро. «Раҳан» — яъне рафт. «Кун» — яъне бош!

Ва ин байт агарчи ба ҷиҳати талаффуз дар ҳар ду луғат муттаҳид аст, аммо ба ҳасаби сурат — мухталиф аст, чи онро чун ба форсӣ хонанд ва назар ба он тариқ кунанд, «хона»-ро ба «ҳо» мебояд навишт ва чун ба арабӣ хонанду назар ба он тариқ кунанд, бе «ҳо» мебояд навишт — ба ҷиҳати он, ки воҳиди музаккар мағоиби феъли мозӣ⁷⁴ аст муштақ аз хиёнат. Ва ҳамчунин «ҳаво»-ро назар ба тариқи форсӣ — ба «алиф» мебояд навишт; ва назар ба тариқи арабӣ — ба «ё» — ба ҷиҳати он, ки «алиф», ки дар ўст, дар асл «ё» буда. Ва қоида — он аст, ки «алифе», ки дар охири калима бошад — ва ба асл «ё» буда бошад, вақте ки муттасил ба замир набошад, онро ба «ё» нависанд.

Навъи дуҷум — ки он мураккаб назар ба ҳар ду забон муттаҳид бошад — ба ҳасаби сурати китобат, аммо дар талаффуз мухталиф бошад, монанди байте, ки дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои мисоли ин санъат оварда — аз баҳри раҷази мураббаи матвии мурафал ва мешояд, ки аз баҳри комили маҷрун музмари матвии мурафал бошад. Ва он байт ин аст:

Бод чуноне, чони баҳоре,
Оби наботе, зидди қароре.
Муфтайлотун муфтайлотун
Муфтайлотун муфтайлотун.

Ва ин байтро дар форсию арабӣ сурати китобат муттаҳид аст. Аммо чун ба форсӣ хонанд, ба ин тариқ мебояд хонд, ки мастур аст.

Ва агар ба арабӣ хонанд, баъзе аз ин ҳуруф ба ҳасаби талаффуз тағйир меёбад ва ба ин тариқ мебояд хонд, ки:

Бода чаноне чона наҳорӣ
Оба саботӣ садда қарорӣ.

«Бода чаноне» — яъне ҳалок шуд дили ман; «чона наҳорӣ» — яъне нест шуд рӯзи ман; «оба саботӣ» — яъне боз омад суботи ман*, яъне он қас, ки сабаби суботи баои ман аст, «садда қарорӣ» — яъне боздошт қарору ороми маро, ё бозистод қарори ман.

Навӣ сеюм — он, ки он мураккаб назар ба ҳар ду луғат дар талаффузи китобат муттаҳид бошад — монанди мисраи охири ин байт:

Гар дил хоҳӣ, нақде, ёро,
Вофӣ дорӣ — дорӣ чоро.

Мисраи дуҷумро чун форсӣ доранд, маънии ӯ зоҳир аст. Ва чун арабӣ доранд, маънии «вофӣ дорӣ» — ин аст, ки «биё эй маҳбуба ба сарои ман»; ва маънии «дорӣ чоро» — ин аст, ки «мадуро кун бо ҳамсоя». Ва маънии ин байт ин ҳангом ин аст, ки: «агар дилро хоҳӣ, дам нақд, эй ёр, биё ба сарои ман ва мадуро кун бо ҳамсоя», яъне, «то омадани туро зоҳир насозад».

МУЛАММАЪ

Иборат аст аз он шеър, ки баъзе аз ӯ ба забоне бошад ва баъзе ба забони дигар. Ва ин санъат он чи машҳур аст — он аст, ки як мисраъ аз арабӣ бошаду дигаре форсӣ, ё як байт аз арабӣ бошаду дигаре форсӣ.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки аз ин зиёда — то даҳ байт арабӣ ва даҳ байт форсӣ ҳам раво бошад ва аз ин зиёда набошад.

Аммо он муламмаъ, ки як мисраи ӯ арабӣ бошаду дигаре форсӣ, чунон ки:

Соҳиб-ур-роҳ мин-ар-рахмат қад нодонӣ,
Қи биё, ҷониби майхона, чӣ саргардонӣ?
Гуфтамаш: роҳати дил металабам! Гуфт: «биё!»
Утлуб-ур-роҳат би-р-роҳ ва-толансонӣ⁷⁶...

* Ин ҳамчунон аст, ки мегӯянд: «боз омад ороми ҷони ман», яъне «маҳбубе, ки сабаби ороми ҷони ман аст».

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» мисоле аз барои ин санъат наёварда.

Ва «талмеъ» дар луғат — рангоранг гардонидан аст. Ва ваҷҳи тасмий зоҳир аст.

ҲАЗФ

Иборат аст аз андохтани як ҳарф, ё бештар аз тамоми калом — монанди ин рубой, ки дар вай «алиф» (ҳарфи «о») вучуд надорад:

Сарвест паричеҳраи ман, симбадан,
Бемисл ба ҳусни сирату хулки ҳасан.
Хуршед бараш ба узр даъвӣ заду субҳ
Ҳар рӯз кунад теғу кафан дар гардан.

Ва мисоли маҳзуф-ул-алиф аз «Қасидаи маснӯъ» ин қитъа аст, ки аз мисраъҳои аввалии қасида ҳуруфи ў ба тартиб берун меояд — аз баҳри ҳафифи маҳбунӣ мақсур ва агар «син» (ҳарфи «с»)-ро дар «дастур» ҳаракат диҳанд дар тақтеи арӯз, ин мисраъ маҳбунӣ мақсур аст, монанди зарбҳо; ва агар сокин эътибор кунанд, чунон ки ҳаст — аслами мусаббағ мешавад, ки арӯз дар аксари абъёт маҳбунӣ маҳзуф аст:

Сифати садри маснади дастур
Мебарад зинати бихишти барин.
Мекунад бахшишат ба базли дирам
Ҳамчу рӯи сипеҳр пушти замин...
Фаилотун мафонлун файлон
Фаилотун мафоилун файлон.

Аммо дар чузъҳои сойири байтҳо зиҳфоти дигар ҳаст, ки ба тааммул зоҳир мешавад ва ҳарфҳои манкутаро⁷⁶ аз калом ҳазф кунанд ва ҳама ҳарфи утл, яъне ҳоли аз нуқта оранд — монанди ин рубой:

Дар даври маҳи мо гули аҳмар дарҳам,
Дил ҳам маҳкури ҳалоку ҳар дам дарҳам.
Дорам дарду меҳри маҳи ў дар дил,
Дарҳам дорам дарду давову марҳам.

АЪНОТ

Ва онро тазйик ва ташдид ва илтизом ва лузуми моълазм низ хонанд. Ва ин охир машҳури номҳои ўст.

Аллома гуфта, ки иборат аст аз он, ки мутакаллим илтизом кунад дар сачъ ва дар қофия пеш аз ҳарфи

равӣ чизеро, ки лозим набошад аз ҳаракате махсус бо ҳарфе муайян, хоҳ яке бошад ва хоҳ бисёр, чунон ки:

Ҳаргиз набувад даме ҳузуру тарабам,
Ҳар лаҳза шавад зиёда ранҷу таабам,
Ҳар дам аламе дигар расад бесабабам,
Алқисса, ман аз толеи худ дар ачабам.

Дар ин рубоӣ пеш аз ҳуруфи равӣ, ки «бо» аст, ду фатҳа илтизом шуда, ки лозим нест.

Бар қавли аксар чи агар калимаи «кутубам»-ро бо «таабам» қофия созанд, ҷойиз аст. Ва бар қавли баъзе дигар фатҳаи аввал аз қабилӣ лузуми мойлзам аст ва фатҳаи дуюм лозим аст, чунон ки:

Ё раб, гунаҳам агар зи сар то қадам аст,
Доим дили ман аз он надим надам аст.
Навмед наям, ки бо вучуди қарамат
Исёнӣ ману ҳазор чун ман адам аст.

Дар ин рубоӣ низ пеш аз равӣ, ки «мим» аст, ду фатҳа, бар қавли аксар, илтизом қарда шуда ва бар қавли баъзе дигар, як фатҳа ва як ҳарф низ илтизом шуда, ки лозим нест. Ва он ҳарфи «дол» аст, ки агар лафзи «қарам аст»-ро бо лафзи «надам аст» қофия созанд, равост.

Ва чунон ки:

Доим дил ҳаст ба рӯят моил,
Ҳаргиз нашавад меҳри ту аз дил зоил.
Хуршеди руҳи ту хубтар мебинам
Ҳоло, ки шуда ғубори хаттат ҳоил.

Дар ин рубоӣ пеш аз равӣ ду ҳарф илтизом шуда, ки лозим нест ва он «алиф» ва «ё» аст. Чи агар калимаи «дил» ва калимаи «қотил»-ро бо калимаи «моил» ва «зоил» қофия созанд, ҷойиз аст.

Ва зоҳири каломӣ соҳиби «Талхис»⁷⁷ дар таърифи ин санъат мувофиқи Аллома аст.

Аммо Рашиди Ватвот гуфта, ки «ин санъат чунон бувад, ки дабир ё шоир аз баҳри ороиши сухан чизеро тақаллуф кунанд, ки бар ӯ воҷиб набошад ва сухан бе он чиз дурусту тамом бувад, чунон ки дар охири асҷоъ ё дар охири абъёт пеш аз ҳуруфи равӣ ё ридф ҳарфиро илтизом кунанд, ки агар нақунанд, ҳеҷ зиён надорад». Ва ғарази ӯ — ороиши сухан бошад — чун «то»-и «китоб» ва «итоб» ва «қоф»-и «рақам» ва «бақам».

Ва Шарафи Ромӣ⁷⁸ дар «Ҳақоик-ул-ҳадоик» оварда, ки аънот пеши арбоби назм он аст, ки шоир дар охири абъёт ҳарфе ё бештар лозим дорад қабл аз ҳуруфи равӣ ё равӣ ё ридф, ки бар ӯ лозим набувад, чунон ки «шароб» ва «шубоб» ва «шитоб», ки ҳар се-ро ҳарфи «шин» лозим аст. Ва чунон ки «ташриф» ва «таъриф» ва «тасриф», ки қабл аз ҳуруфи равӣ «то» ва «ро» лозим аст. Ва инро лузуми моялзам хонанд. Ва он чи ғайр аз қофия дар абъёт чизе лозим доранд, онро «лузум» гӯянд, чунон ки Қамоли Исмоил⁷⁹ дар қасидае лафзи «мӯ» лозим дошта ва ин се байт аз он қасида аст:

Даҳанат як сари мӯясту ба хангоми суҳан
Асари мӯйшикофин ту дар вай пайдост.
Ҳар сари мӯй аз он зулфи сияҳ пиндорӣ,
Дар димоғи ман шӯридарағӣ аз савдост.
Мӯ барояд ба кафу мӯн ту н-ояд ба кафам,
Бо чунин бахт, ки ман дораму ин хӯ, ки турост.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф:

Бо чорияи симзақан рав сӯи саҳро!
Дар чоми зучоҷ⁸⁰ фикин оби инабиरो!
Мафъӯлу мафоЙлу фаълун
Мафъӯлу мафоЙлу фаълун.

Ва «аънот» дар луғат — дар коре саҳт афкандан аст.

Ва «тазйик» — кори танг фаро гирифтан.

Ва «ташдид» — саҳтию машаққат бар касе ниҳодан.

Ва вачҳи тасмия дар ҳама зоҳир аст.

ТАЗМИНИ МУЗДАВАЧ

Иборат аст аз он ки дар абъёт ё асҷоъ ду калима ё бештар паҳлӯи ҳам, ё қариб ба ҳам зикр кунанд, ки он алфоз дар ҳуруф ва ҳаракоти мӯътабара дар қавофӣ муттафиқ бошанд, чунон ки:

Дур аз руҳи фарруҳи маҳи меҳргусил
Шуд нуру сурур дур аз дидаву дил.
Рух — зарду ба сина дарду дар чон оташ,
Ман зору чунин, ёр зи қорам ғофил.

Мисраи аввали ин рубой муштамил аст бар ду лафзи муттафиқ дар ҳуруфу ҳаракоти мазкура. Ва он ду лафз паҳлӯи якдигар воқеъ шудаанд. Ва мисраи дуюм муштамил аст бар се лафз ба тариқи мазкур. Ва мисраи сеюм муштамил аст бар ду лафзи муттафиқ дар ҳуруфу ҳаракоти мазкура, ки қариб ба якдигар мазкурад. Ва мисраи чаҳорум муштамил аст бар се лафзи ба ҳамин тариқ.

Ва агар он алфози манкута дар ҳуруфу ҳаракоти мазкура дар вазн низ муттафиқ бошанд — мӯҷиби камоли ҷамоли он шавад, чунон ки:

Ғузаштаам зи хонумон, туро ғуломи ҷокарам,
Ғарам дирам қарам кунӣ в-агар биронӣ аз дарам.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри комили мусамман:

Чу расид фасли баҳору шуд чу баҳори Чин ҷаман аз суман
Ба нишоти об вазон хизон ба разон, ҷам эй ту баҳори ман!
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун.

Ва зоҳири таърифи мазкур шомил нест онро, ки як лафз мувофиқи қофия дар ҳуруф ва ҳаракоти мӯътабара дар ӯ бо вай зам кунанд, монанди «ҷаман» — «суман», ки дар мисраи аввали ин байт воқеъ шуда.

Аммо баъзе гуфтаанд, ки ӯ низ дохили ин санъат аст.

Ва «тазмин» дар луғат — чизе дар миёни чизе ниҳодан аст.

Ва «издивоч» — бо якдигар ҷуфт шудан.

Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

МУТАЗАЛЗИЛ

Аллома гуфта, ки иборат аст аз он, ки дарҷ кунанд дар калом лафзро, ки агар ўро тағйир кунанд, маънӣ дигаргун шавад.

Ва авло дар таъриф он аст, ки гӯянд: мутазалзил — иборат аст аз он, ки дарҷ кунанд дар калом

лафзеро, ки агар ҳайъати ўро, ки ҳосил шуда аз ҳаракату сукун ва ташдиду таҳфиф ва мадду қиср — тағйир кунанд маънӣ низ мутағйир шавад.

Аммо он, ки тағйири маънӣ ба сабаби тағйири ҳаракате бошад ба ҳаракате дигар, монанди ин рубой:

Гуфтам бо шайх: «зарқ бунъёд макун!
Май нушу ба зӯҳди хушк иршод макун!
Фаръёд баровард, ки «мастӣ!» гуфтам:
«Хомӯш, охир, наъраву фаръёд макун!»

Агар «хор»-и калимаи «охир»-ро мақсур хонӣ, ҳаҷв нест, аммо мафтӯҳ хонӣ, ҳаҷв мешавад ⁸¹.

Ва аммо он, ки тағйири маънӣ ба сабаби тағйири ҳаракате бошад ба сукун, монанди ин рубой, ки:

Ҳар кас бинӣ ту порсотавр ўро,
Аз даҳр насиб нест ҷуз ҷавр ўро.
В-он кас, ки бувад ринду ба майхона равад,
Гоҳе қадах расад дар ин давр ўро.

Агар «дол»-ро дар «қадах» бо ҳаракат хонӣ, маънӣ он аст ки «гоҳе қадаҳи май, ки муроди ўст, ба ў мерасад», ва агар сокин хонӣ («қадҳ»), маънӣ ин мешавад, ки: «гоҳе ҳалале ба кори ў мерасад».

Ва аммо он, ки тағйири маънӣ ба сабаби тағйири ташдид бошад ба таҳфиф, ё тағйири ҳаракат аз замма-ба фатҳа, чунон ки:

Баҳри чӣ ё раб, ҳар дам аз он кӯ
Манъ кунандам сағони он кӯ?

Агар «сагон»-ро ба ташдиди «коф» хонӣ — маънии ў сокин аст ва ҳаҷв нест; ва агар ба таҳфиф хонӣ — ҳаҷв мешавад *.

* Ба дар тақдири ташдиди «коф» байтро сакил мебояд хонд — бар вазни ҷаҳор «муетафйилотун», ки вазни охири маштури мураф-фал аст. Ва бар тақдири таҳфифи «коф» байтро ҳафиф мебояд хонд — бар вазни «муфтайлотун муфтайлотун муфтайлотун мафоило-тун», ки вазни раҷази маштури матвин мураффал ва маҳбун мураф-фал аст.

Лафзи «сагон»-ро агар ба фатҳаи «син» ва таҳфифи «коф» хонӣ — ба «гоф» аст — аз ҳуруфи маҳсукаи Аҷам аст; ва агар ба замми «син» ва ташдиди «коф» хонанд ба «коф» аст, ки дар алфози арабӣ мебошад. Пас, дар ҷавҳари ҳарф низ тағйир бошад, аммо бинобар он, ки ин мусомиха, ки тафриқа намекунад, миёни ин ду ҳарф шояст аст; он тағйир мултафит нашуда.

Ва аммо он, ки тағйири маънӣ ба сабаби тағйири киср бошад — ба монанди ин рубой, ки:

Дирӯз зи чаври золиме бадгавҳар
Афгон кардам пеши амини кишвар.
Гуфтам: «ё раб, ки гум шавад». Гуфт: «омин!
Ин навъ мағӯ, дуо кунаш навъи дигар!»

Агар «омин»-ро дар мисраи сеюм мақсур хонӣ — ҳосили маънии байт ин мешавад, ки «золиро дуои бад кардам, амини кишвар маро насиҳат кард ва гуфт, ки «дуои бад макун, дуо кун, нек шавад!» Ва агар мамдуд хонӣ, маънӣ ин мешавад, ки зolim-ро дуои бад кардам, амини кишвар ба мувофиқати ман, дуои маро «омин» гуфт ва гуфт: «дар ҳаққи ӯ ин навъ дуо макун, дуо навъи дигар кун», яъне бадтар аз ин.

Ва Рашиди Ватвот гуфта: «ин санъат чунон бошад, ки дабир ё шоир дар назм ё дар наср лафзе орад, ки агар аз он як лафз як ҳарфро арабӣ бигардонӣ — суҳан аз мадҳ ба ҳаҷв мубаддал шавад».

Ба ин таъриф аҳз⁸² аст аз таърифи Аллома ба чиҳати он, ки Рашид тағйир ва табдили маъниро таҳсис карда ба он, ки аз мадҳ ба ҳаҷв бошад. Ва Аллома ин таҳсис накарда. Ва зоҳиран суҳани Аллома наздик аст ба савоб.

Ва дар «Қасиди маснӯъ» аз барои ин санъат мисоле наёварда.

Ва «тазалзил» дар луғат — ҷунбидан аст. Ва ҷун каломи муштамил бар санъати мазкур музтариб аст ва эҳтимоли он дорад, ки ба ҳар як аз ду тариқ хонанд ва ба ҳар тариқ иродаи маънии дигар кунанд. Ва ўро мутазалзил ном ниҳоданд.

МУРАББАЪ

Иборат аст аз он, ки ҷаҳор мисраъ, ё ҷаҳор байт гуфта шавад, ки ҷун бинависанд ҳам аз ҷониби тӯл таъвон хонд ва ҳам аз ҷониби арз. Аммо **мураббаъ**-ул-мисраъ, чунон ки:

Аз фурқати	он дилбар	ман доим	беморам,
Он дилбар,	к-аз ниқаш	бо дардам-	-у бедорам.
Ман доим	бо дардам,	бемӯнис-	-у беёрам,
Беморам-	-у бедорам-	-у беёрам-	-у ғамхсрам.

Дар баъзе нусхаҳои «Ҳадоиқ-ус-сехр» ин мураббаъро нисбат ба Юсуфи Арӯзӣ карда, ки дар тамҳиди қавоиди арӯзи Аҷам ба мисли Халил ибни Аҳмад аст дар арӯзи араб.

Чи гӯям	нигоро,	зи ниқат	чи сонам?
Нигоро,	ба ҷонам	чиҳо шуд	надонам,
ниқат	чиҳо шуд,	зи ҳаҷрат	ҷафо шуд,
Чи сонам?	надонам,	ҷафо шуд	ба ҷонам*.

Аммо мураббаъ-ул-абъёт, чунон ки:

Нигорино, бигӯ бо ман	чаро чандин ҷафо кардӣ?	намудӣ меҳру дил бурдӣ	чаро тарки вафо кардӣ?
Чаро чандин ҷафо кардӣ?	чу мегӯӣ: «ба ту ёрам»	чаро тарки вафо кардӣ?	ба мо гар ту сафо кардӣ.
Намудӣ меҳру дил бурдӣ	чаро тарки вафо кардӣ?	ба лутфам ҷон чу бахшидӣ,	чаро қасди фано кардӣ?
Чаро тарки вафо кардӣ?	ба мо гар ту сафо кардӣ,	чаро қасди фано кардӣ?	ба мо чун ҷон ато кардӣ.

* Шамси Қайс мураббаъ ва монанди онро дохили мувашшаҳ дошта ва гуфта, ки: «он чи бар излоҳ шакле ниҳанд, чунон ки тӯлӣ ва арзан тавон ҳонд, онро музаллаъ, хонанд». Ва мисоле, ки аз барон музаллаъ овардааст — «Аз фурқати он дилбар...»

Агар мисли ин амал дар шаш байт, масалан*, ба кор доранд, онро **мусаддас** ном кардан муносиб аст, чунон ки:

Дорад дилам	чандини ту	беҳад алам	бинмой рух,	эй бевафо,	бас шуд ситам,
Аз ҳаҷри ту	ранҷу алам	то кай кашам?	бахри худо,	як дам биё	эй мӯхташам!
Беҳад алам	то кай кашам?	аз чаври ту	лутфе намо	то кай қафо?	гаштам адам!
Бинмой рух,	бахри худо,	лутфе намо,	охир, биё,	бар ҳарфи ғам	даркаш қалам!
Эй бевафо,	як дам биё	то кай қафо?	бар ҳар- фи ғам	даркаш қалам	ту аз карам!
Бас шуд ситам,	эй мӯх- ташам,	гаштам адам,	даркаш қалам	ту аз карам	охир, ба ғам!

МУДАВВАР

Назмеро гӯянд, ки дар китобат бар шакли доира ниҳанд ва чанд мавзеъ чунон бошад, ки аз ҳар як аз онҳо, ки оғоз кунанд — назм ва маънии он мустақим бошад.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки мудаввар — байтеро гӯянд, ки аз ҳар тараф оғоз кунӣ, тавон хонд. Ва ин бозини кӯдакон аст.

МУШОҚИЛА

Он аст, ки мазкур шавад чизе ба лафзе, ки дар урф дар ғайри ӯ мустақимал бошад, бинобар он, ки он чиз мусоҳиб ё муқо-

* Лафзи «масалан» ишорат аст ба он, ки метавонад, ки мисли ин амал дар шаш мисраъ эътибор кунанд, ё дар ҳашт мисраъ, ё дар ҳашт байт, ё зиёда.

рини он ғайр бошад ба чихати лафз, ё ба чихати тақдир.

Аммо он, ки мусоҳиб ба чихати лафз бошад, чунон ки:

Кунад гар бар ту зулм аз кин бандандеш,
Ту ҳам он зулм кун бар вай, на з-он беш!

Зохир аст, ки он чи дар муқобили зулм кунанд, зулм нест. Аммо ба тариқи мушокила итлоқи «зулм» бар он воқеъ шуда. Ва аммо он, ки мусоҳиб ба чихати тақдир бошад, чунон ки гӯй касеро, ки эътиқоди ӯ ин бошад, ки ҳарчи рағбин аст, хуб аст ва ҳарчи берағб аст, хуб нест, байт:

Чи рағбин гуфт он пири хирадманд,
Ки ҳаргиз дил манех бар молу фарзанд.

Ва «мушокила» дар луғат — мушобиҳат аст.

* * *

САНЪАТИ ДУЮМ

ДАР БАЕНИ САНЪАТҲОИ МАЪНАВИЯ

Ва ин ду навъ аст:

Аввал — он, ки пеши ҳамаи донишмандони араб ва шуарои Аҷам дохили саноеъ аст;

Навъи дуюм — он, ки пеши шуарои Аҷам аз қабилӣ саноеъ аст ва фусаҳои араб ба иттифоқ онро муҳасаноти зотияи калом доштаанд, ки баёни он вазифаи илми маонӣ ва илми баён аст. Ва аз саноеи бадеия, ки баёни он вазифаи илми бадеъ аст, надоштаанд, чи он хос аст ба муҳассаноти аразия, чунон ки дар Тамҳид мазкур шуд.

Навъи аввал

ТАВҶЕҲ

Онро мӯҳтаamil-ул-зиддайн низ гӯянд, эроди калом аст бар вачҳе, ки эҳтимоли ду вачҳи мухталиф дошта бошад, чунон ки:

Дид чун меҳроби абруи бутони ишвасоз,
Ҷои он дорад, ки шайхи шаҳр бигзорад намоз.

Ва баъзе гуфтаанд, ки мурод аз ду вачҳи мухталиф он ду вачҳ аст, ки дар миёни эшон ғояти ихтилоф бошад. Ва аз ин сабаб ин санъатро «мӯҳтаamil-ул-зиддайн» мегӯянд. Ва пеши ин камина он аст, ки агар ин тахсис накунад, беҳтар аст — ба ҷиҳати он ки эроди калом бар вачҳе, ки мӯҳтаamil бошад ду вачҳи гуногунро, ки зидди якдигар набошад — монанди лафзи «бар» дар мисраи охири ин байт:

Бо худди барин коми ман барнаёяд,
Ниҳоли умедам чу дар бар наёяд.

Ин аз ин санъат хориҷ мешавад ва онро алоҳида номе накардаанд ва дар боқии саноеи маънавия до-

хил, чунончи, маълум хоҳад шуд. Ва он ки ин санъатро мӯҳтамил-ул-зиддайн ном кардаанд, мешояд, ки ба эътибори аксари афрод бошад. Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «мӯҳтамил-ул-зиддайн ва ин санъатро зул-л-ваҷҳайн низ хонанд — чунон бошад, ки шоир байге хонад, ду маънӣ, яъне мадҳ ва ҳаҷвро мӯҳтамил бошад».

Ва Алломаи Тафтозонӣ тафсири зиддайнро ба мадҳу мазаммат аз баъзе аз аҳли араб дар шарҳи «**Мифтоҳ**» нақл карда. Ва пеши банда ин тафсир ҳам ҳукми таҳсиси собиқ дорад ва дар китобҳои мӯътабар низ дида нашуд.

Мисоли мӯҳтамил-ул-зиддайн аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи аҳраби мақбузи мақсур:

Дард аст ба дасти дӯстат хор,
Нур аст ба чашми душманат нор.
Мафъӯлу мафоилун мафоил
Мафъӯлу мафоилун мафоил.

Ва «тавҷеҳ» дар луғат — рӯй фаро гардонидан аст.

Ва чун каломи муштамил бар ин санъатро аз ҳар маънӣ, ки хоҳад рӯй фаро метавон гардонид ва ҳамл бар маънии дигар кард, эроди каломро бар ин ваҷҳ тавҷеҳ ном кардаанд.

ИҲОМ

Ва онро **таврия** низ гӯянд.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ӯро таҳйил низ ме-хонанд».

Иборат аст аз овардани лафзе дар калом, ки аз вай он ҷо ду маънӣ мунфаҳм гардад¹ — яке қариб ба фаҳм ва дигаре банд, яъне дур аз фаҳм. Ва ин санъат бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он ки таврия мучаррад бошад аз чизе, ки мулоими маънии қариб аст. Ва аксар истеъмоли ин дар каломи бузургон аз барои парҳез кардан аз дурӯғ аст дар маҳалле, ки маслиҳат дар он аст, ки муҳотаб² гумон барад, ки муроди мутакаллим³ маънии дигар аст. Ва онро таврияи мучаррад мегӯянд, чунон ки:

Хуш он дам, ки бо ёр гирам канор,
Ки гардад халос аз ғам ин ҷони зор.

Пӯшида намонад, ки аз маънии «канор» — даст дар оғӯш қардан фаҳм мешавад ва он қариб аст ба фаҳм дар ин калом. Ва маънии «канора гирифтани» аз мардум низ фаҳм мешавад ва он дур аст ин ҷо. Ва мурод он аст. Бинобар қаринаи хуфия ва он — ин аст, ки халосӣ аз ғаму алам ҷуз ба дурӣ аз аҳли олам муяссар намешавад.

Қисми дуюм — он, ки таврияти муқорун бошад ба чизе, ки мулоими маънии қариб аст. Ва онро таврияти мувашшаҳ низ гӯянд, чунон ки:

Сӯи нахле, ки аз меҳраш ҳазинам,
Равам сад бору як бораи набинам.

Зоҳир аст, ки аз лафзи «як бор» ду маънӣ мунфаҳм мегардад — яке як қарат ва ин маънии қариб аст ба фаҳм аз ин калом; ва дигаре — як мева ва ин маънии дур аст ин ҷо. Ва мурод ин маънӣ аст, бинобар қаринаи хуфия. Ва он ин аст, ки аз маҳбуб ба нахл таъбир дода шуда. Ва агар мурод маънии қариб будӣ, муносиб он буд, ки аз ӯ ба «моҳ» таъбир воқеъ шавад, ки муносиби лафзи «меҳр» аст. Ва ин таврияти муқорун аст ба чизе, ки мулоими маънии қариб аст ва он лафзи «сад бор» аст.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф:

Сабо чун шасти зулфат баркушояд,
Зи тири чарх бонги «зеҳ» барояд.
Мафойлун мафойлун фаълун
Мафойлун мафойлун фаълун.

Ва мебояд донист, ки зикри «ду маънӣ» дар таъриф аз барои он аст, ки дар таҳқиқи ихом лоақал он мебояд, на аз барои ихтисор дар он. Мешояд, ки дар калом лафзе оварда шавад, ки аз вай зиёда аз ду маънӣ мунфаҳм шавад — баъзе қариб ва баъзе дур. Ва мурод — маънии байд бошад, монанди лафзи «бедор» дар ин рубой:

Он шӯҳ, ки аҳли ишқ бисёр кушад,
Он навъ кушад, ки шаҳна айёр кушад.
Беҳонаву беҳоб ба кӯяш гардам,
То раҳм кунад бар ману бедор кушад.

Аз лафзи «бедор» маънии «беҳона» ва маънии «беҳоб» мунфаҳм мегардад ва ин ду маънӣ қариб аст ба фаҳм дар ин байт. Ва маънии «бе дор», ки дуздону

айёронро бар он мекашанду мекушанд, низ фаҳм мешавад — ва ин маънии байд аст аз фаҳм ин ҷо. Ва мурод ин маънӣ аст. Бинобар қаринаи хуфия, ки он мулоҳиза ҳосил-ул-маънии байти аввал аст ва иртиботи байти сонӣ ба он ва эроди мисли ин лафзро дар калом **иҳом** **том** меғунд.

Ва бидон, ки дар ин аср пеши шуарои Аҷам шӯҳрати тамои ёфта, ки иҳом эроди лафз аст дар калом, ки аз вай зиёда бар як маънӣ қасд тавон кард — хоҳ он маонӣ дар наздик ва дур ба чиҳати фаҳм бошанд, чунон ки гузашт ва хоҳ мутасовӣ бошанд, монанди лафзи «дар дам» дар ин байт:

Дам ниғаҳ медораму аз ранҷи дил хун меҳурам
З-он ки дар дам ҳаст нафъе бениҳоят дархурам.

Бар арбоби фаҳм махфӣ нест, ки аз лафзи «дар дам» се маънии мутасовӣ дар фаҳм ин ҷо мунфаҳм мешавад. Ва эроди мисли ин лафз, ки маонии вай дар курбу байд ба ҳасаби инфихом мутасовӣ бошанд дар калом, пеши аҳли таҳқиқ аз қабили иҳом нест, пас, ин санъатро дохили тавҷеҳ мебояд дошт — бинобар он ки ду вачҳи мухталифро, ки дар таърифи тавҷеҳ мазкур аст, таҳсис накунанд ба он ду вачҳ, ки зидди якдигар бошанд. Ва агар ин таҳсис кунанд, ин санъатро номе дигар мебояд ниҳод. Ва агар **тасвия** ном кунанд, муносиб менамояд.

Ва «**иҳом**» дар луғат — ба гумон афкандан аст.

Ва вачҳи тасмия он аст, ки овардани лафзе дар калом, ки ўро маънии қариб ба фаҳм бошад, ғайри мурод ба гумон афкандан аст мухотабро, ки он маънии қариб бошад. Ва «**таврия**» дар луғат — пӯшонидани чизест ва изҳори чизе дигар. Ва «**тахйил**» дар луғат — касеро ба ҳаёл ва гумон афкандан аст.

ТАЪҚИД-УЛ-МАДҲ БИ МО ЯШБАҲУ-З-ЗАММ⁴

Таърифи ин санъат аз номи ў маълум мешавад. Ва аз ин сабаб аксар арбоби ин фан ўро таъриф накардаанд.

Соҳиби «**Эзоҳ**» гуфта, ки ин санъат бар ду навъ аст: **Навъи аввал** — ва он афзал аст — он аст, ки аввал сифати заммӣ, яъне мазамматро нафӣ кунанд⁵ аз чизе, баъд аз он сифати мадхро истисно кунанд аз он си-

фати замм, бинобар фарз тақдири духуан ин сифати мадҳ дар он сифати замм, чунон ки:

Надорад ҳеч айбе наргиси ёр
Чуз ин, к-аз ноз бемор аст бисъёр.

Ва маънии ин истисно он аст, ки агар бисъёр бемории наргиси маҳбуб аз ноз айб аст, наргиси ёр айбе дорад, ва агар не — не. Ва маҳол аст, ки ҳеч оқил оиро айб шумурад. Пас, исбот дар вай таълиқ ба маҳол бошад. Ва ҳар чизе, ки муаллақ⁶ аст ба маҳол, субути ӯ маҳол аст. Пас, субути айб дар вай маҳол бошад.

Ва вачҳи таъкиди мадҳ дар ин навъ ду чиз аст: яке — он ки исботи мадҳ ин ҷо бадалел шуда, чунончи мазкур шуд; ва дигаре — он ки истисно аз сифати замми манфӣ тақозои баровардани чизе мекунад аз ҷинси он сифат, ки агар истисно набудӣ, дар вай дохил будӣ ва ихроҷи чизе аз ҷинси сифати замми манфӣ мусталзами исботи баъзе аз сифатҳои мазаммат аст. Ин тақозо назар ба зоҳир дар калом аст. Пас, ҳар гоҳ, ки дар истисно сифати мадҳе исбот карда шуд, равшан шуд ба он, ки мутакаллим дар мамдӯҳ⁷ ҳеч сифати зам наёфта, ки исбот кунад ва музтар шуда ба исботи сифати мадҳ. Пас, мадҳ дар мадҳ шуд. Ва мадҳи аввал таъкид ёфт ба мадҳи сонӣ. Ва чун мадҳи сонӣ монанди замм аст — ба ҷиҳати он, ки савқи калом тақозои он мекунад, ки замм бошад, чунон чи гузашт.

Пас, таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм мутаҳаққақ⁸ шуд.

Навъи дуюм — он аст, ки исбот кунанд аз барои чизе сифати мадҳе ва истисно кунанд аз он сифати мадҳи дигар мар ӯро, чунон ки:

Адлу инсофи ту, шоҳо, ба камол аст, валек
Ин қадар ҳаёт, ки дар базл надорӣ инсоф.

Ва вачҳи таъкиди мадҳ дар ин навъ — он аст, ки истисно аз сифати мадҳи мусбат иқтизои ихроҷи⁹ чизе мекунад аз он сифат, ки агар истисно набудӣ, дар вай дохил будӣ. Ва ин ихроҷи мусталзами¹⁰ нафӣ баъзе аз сифоти мадҳ аст. Пас, ҳар гоҳ дар истисно сифати мадҳе дигар исбот карда шуд, ашъор шуд ба он, ки мутакаллим ҳеч сифати мадҳро аз мамдӯҳ манфӣ наёфта. Ва ин мадҳ бар мадҳ аст. Ва чун дар ин навъ вачҳи таъкид якест ва дар навъи аввал — ду, пас, навъи аввал афзал бошад.

Ва ҳам соҳиби «Эзоҳ» гуфта, ки аз таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм навъе дигар ҳаст ва он — ин аст, ки мустасно минху¹¹ маҳзуф бошад, яъне партофта шавад. Ва он феъл, ки мустасно минху маҳзуф ба вай тааллуқ дорад, муштамил бошад бар маънии замм ва мустасно муштамил бошад бар маънии мадҳ, чунон ки дар мисраи дуюми ин байт:

Бузурги шаҳр, ки будаш камолӣ қайди улум,
Накард айб маро чуз ба тарки қайди русум.

Ва пӯшида намонад, ки ин «қайд», ки мустасно минху маҳзуф бошад, бефонда аст — ба чиҳати он, ки агар мустасно минху низ мазкур бошад, навъе дигар аст ва дохили ҳеҷ як аз ду навъе собиқ нест, чунон ки:

Накард шайх зи мо айб ҳеҷ чиз магар
Ҳамин ки ринду қаландарвашем, ақл такар.

Ва ин навъ — мисли навъи аввал аст дар он, ки ифодаи таъкид аз ду вачҳ мекунад.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мутадорики солим:

Ҷоми май рӯзу шаб бо лабат дар тараб,
Лек аз ин ғам маро мерасад ҷон ба лаб.
Ҷоилун ҷоилун ҷоилун ҷоилун
Ҷоилун ҷоилун ҷоилун ҷоилун.

Дар мисраи аввал, ки гуфта: «ҷоми май бо лаби ту дар тараб аст» — мухотабро мадҳ карда бо он, ки лаб нақӯ дорад ба ҳайсияте, ки «ҷоми май», ки ҷимод аст, бо вай дар тараб аст. Ва дар мисраи дуум ҳамон мадҳро таъкид карда — ба чиҳати он, ки гуфта, ки: «ҷони ман ба лаб меояд, аз ғаму рашки он, ки ҷоми май бо лаби мухотаби ман дар тараб аст». Ва ҳар гоҳ, ки ҷунин бошад, лаби мухотаб дар ғояти хубию марғубӣ бошад, ки мутакаллимро тааллуқ ба вай ба ҳайсияте шуда бошад, ки намехоҳад, ки лаби ҷоми май низ ба он лаб расад.

Ва бидон, ки мисли санъати таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм дар ғайри мадҳ ва замм низ мебошад, чунон ки дар ин байти машҳур:

Дар шаҳр касе нест, ки ӯ май нахӯрад
Илло ману мӯхтасиб, ки мо низ хӯрем!

Лекин бинобар қиллат¹² инро аз дараҷаи эътибор соқит сохтаанд.

Таърифи ин санъат низ аз номи ӯ маълум мешавад. Ва соҳиби «Эзоҳ» гуфта, ки ин низ бар ду навъ аст: **Навъи аввал** — ва он афзал аст — он аст, ки истисно карда шавад аз сифати мадҳӣ, ки манфӣ бошад аз чизе сифати заммӣ мар он чизро бинобар фаразу тақдир духули ин сифати замм дар он сифати мадҳ, чунон ки:

Дар ин замона маҷӯ аз касе тариқи вафо,
Ки нест аҳли замонро ҳунар ба ғайри чафо.

Ва таҳқиқи маънии истисно ва ҳақиқати таъкид аз ду вачҳ бар қиёси навъи аввал аз таъкид-ул-мадҳ би мо яшбуху-з-замм аст.

Навъи дуюм — он аст, ки исбот карда шавад барои чизе сифати заммӣ ва истисно карда шавад аз он сифати замме дигар барои ӯ, чунон ки:

Воизи шахр, агарчанд бад аст атвораш,
Ин қадар ҳаст, ки дил тира кунад гуфтораш.

Ва зоҳир аст, ки навъи сеюм ба ҳамон тариқ, ки дар таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм мазкур шуд, ин ҷо мутаҳаққақ аст, чунон ки:

Касеро, ки некӯ набошад сирӣшт,
Накӯ нест ўро ба чуз ҳӯи зишт.

ИДМОЧ

Бар қавли машҳур — иборат аст аз мутазаммин соҳтани каломе, ки мазкур бошад аз барои маънии муайяне дигар — хоҳ ин ду маънӣ аз қабилӣ мадҳ бошанд, ва хоҳ набошанд, чунон ки:

Баски сар бардораму монам ба боли то сахар,
Дар шаби ҳаҷри ту гӯё аз аҷал дорам ҳазар.

Ин каломӣ мазкур аз барои изҳори беҳобӣ аст дар шаби ҳаҷри маҳбӯб ва мутазаммин аст маънии дигарро ва он — изҳори қурби ҳалок аст аз потавонӣ ба сабаби аламу хичрон.

Ва Аллома гуфта, ки идмоч бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он аст, ки тасреҳ ба маънии аз фанне аз фунуни калом, яъне навъе аз анвои ӯ мутазаммин бошад киноятро аз маънии дигар, аз фанне дигар аз фунуни калом, чунон ки:

Гузошт чарх муҳиммоти дигарон батамом,
Гирифт пеши муҳиммот довари даврон.
Бигуфтамаш, ки: «накӯ рафтӣ, эй фалак, аҳсант,
Муҳимму кор ҳамин аст, хуш бикӯш ба ҷон!»

Тасреҳ ба таҳсини фалак дар фуру гузоштани муҳим-
моти ғайри мамдӯх ва пеш гирифтани муҳиммоти ӯ, ки
аз фанни таҳният аст, мутазаммини киноят аз халали
аҳвол ва муҳиммоти мадҳқунанда, ки аз фанни шикоят
аст.

Қисми дуюм — он аст, ки қасд кунад мутакаллим ба
навъе аз муҳассаноти бадеи ва дар зимни вай навъе
дигар эрод намояд, чунон ки:

Гирям аз ҳаҷри ту, чоно, рӯзу шаб,
Раҳм кун, охир, сӯи хешам талаб!

Қасди мутакаллим аз «рӯзу шаб» муболиға аст ва
дар зимни ӯ тибоқ оварда. Баёни ин ду муҳассан, ки
санъати муболиға ва санъати тибоқ аст, баъд аз ин хо-
ҳад омад.

Ва «идмоч» дар луғат — чизеро дар чома печидан
аст.

Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

ТАЪЛИК

Аллома гуфта, ки ин санъат низ бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он, ки мутакаллим эрод намояд дар
навъе аз анвои калом маънии тамомеро, ки дар вай
тавтеҳ ва тамҳид¹⁴ бошад мар маънии дигарро, ки баъд
аз ӯ зикр хоҳад кард — хоҳ ин маънӣ аз навъе маънии
аввал бошад ва хоҳ набошад.

Аммо он, ки маънии дуюм аз навъе маънии аввал бо-
шад, чунон ки:

Шайх бетакриб доим васфи май аз ҳад барад,
Мекунад изҳори шурбу гар бигӯй, бад барад.

Дар ин байт эрод ёфта дар навъи ҳаҷв маънии тамо-
ме ва он доим бетакриб васфи май кардан аст. Ва дар
ин маънӣ тамҳиди маънии дигар ҳаст аз ҳамин навъ ва
ин ҳамоқат аст, ки худ изҳори шурб мекунаду агар касе
дигар гуянд — онро мазмум мешуморад ва аз он бад ме-
барад.

Ва аммо он, ки маънии дуюм аз навъи маънии аввал
набошад, чунон ки:

Атой, дур аз он дар гиря дорад рӯзу шаб, гӯё
Губори фитнаҳои даҳр меҳаҳад, ки биншонад.

Дар ин байт эрод ёфта маънии тамом дар навъи иш-
ку ошиқӣ; ва дар ин маънӣ тамҳиди маънии дигар аст
ва он шикоят аз фитнаҳои даҳр аст.

ҲАЗЛУНИ ЭРОД БИ-Л-ЧИДДИ¹⁵

Иборат аст аз он, ки калом бар тариқи ҳазл ронанд
ва мурод ҷидд бошад, чунон ки:

«Май басте нӯшанд аҳли Исфакхон», гуфто касе,
Гуфтамаш: «он ҳасту қай ҳам меҳӯранд эшон басте».

Мисраи дуюм бар тариқи ҳазл воқеъ шуда, аммо
мурод ҷидд аст — чи дар Исфакхон асал бистёр меҳӯранд
ва он қайи занбӯр аст.

ТАҶОҲУЛИ ОРИФ

Иборат аст аз он, ки мутакаллим чизеро донанд
худо чунон намояд, ки намедонад бинобар нуктае.

Ва соҳиби «Мифтоҳ» ин санъатро савқ-ул-маълум
мусоки ғайра ном карда, яъне рондани сухани маълум
дар маҳалли рондани ғайри маълум. Ва гуфта: «ман
дӯст намедорам ном кардани ин санъатро ба таҷоҳул».

Ва нуктаҳое, ки таҷоҳул бинобар он воқеъ мешавад,
бистёр аст. Ва баъзе аз он ба тариқи мисол дар ин ға-
зал дарҷ ёфта:

Маро ё раб, дигар шуд ҳол, ё рӯзи висол аст ин?
Ба ҳоли худ наям боре, намедонам, чӣ ҳол аст ин?
Саводе менамояд чун маҳи нав пешни чашми ман,
Намедонам, ҳама абрӯи ҷонон, ё ҳаёл аст ин?
Ракибо, ҳоли моро нест асло дар ту таъсире
Ту сангӣ, ё кулӯҳӣ з-он, ки аз инсон маҳол аст ин?
Чаро, эй меҳр, худо мекашӣ, боло намебинӣ?
Маҳи рӯяш намедонӣ, ки ҳангоми завол аст ин?
Чу дид он маҳ маро бар сӯхта ранг аз сафар гуфто:
Атоиро намедонад, муборак, ё ҳалол аст ин?

Таҷоҳул дар байти аввал — аз барои изҳори таҳайюр
аст; ва дар байти дуюм — аз барои муболиға дар маҳ; ва
дар байти сеюм — аз барои муболиға дар замм; ва
дар байти чаҳорум аз барои сарзаниш кардан; ва дар
байти панҷум — аз барои ҳазл.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мунсарехи мусаммани матвии мачзӯ:

Боди баҳор аст, ё насими абир аст?
Ё асари гарди хоки пои вазир аст?
Муфтаилун фонлот муфтаилун фоъ
Муфтаилун фонлот муфтаилун фоъ.

Ва нуқтаи таҷоҳул дар ин байт муболиға дар мадҳ аст.

Ва аз қабилӣ таҷоҳул-ул-ориф аст он, ки чун хоҳанд, ки аз шахсе, ки исму сифати ӯ маълуми ӯ бошад, чизе нақл кунанд, ки эътиборе надошта бошад, гӯянд шахсе чунин гуфт, ё он, ки онро аз ҷамоати мардум маълум нақл кунанд ва гӯянд, ки «баъзе мардум чунин мегуфтанд». Ва нуқта дар ин таҷоҳул таҳқир аст.

Ва «таҷоҳул» дар луғат — хешро нодон сохтан аст. Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

ТАЛМЕХ

Иборат аст аз ишорат кардан дар мазмуни калом ба қиссаи машҳур, ё шеъре нодири машҳур, ё масале машҳур. Ва аммо ишорат ба қиссаи машҳур, чунон ки:

Нури чашмам, бе гули рӯят, ба бўстон ҳоли ман
Гашта ҳамчун ҳолати Яъқуб¹⁶ дар байт-ул-ҳазан.

Ва аммо ишорат ба шеъре нодири машҳур, чунон ки:

Пеши ман ҳосили кавнайн бувад чун як ҷав
Мазраи чарх чаро бинаму доси маҳи нав?

Дар ин байт ишорат аст ба ин байти нодири машҳур, ки Хоча Ҳофиз¹⁷ гуфта:

Мазраи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав,
Едам аз киштаи хеш омаду ҳангоми дарав.

Ва аммо ишорат ба масале машҳур, чунон ки:

Ашкро дар дида парвардам, басе охир маро
Қард расвои ҷаҳоне, дод некиро ҷазо.

Ва соҳиби «Эзоҳ» ва соҳиби «Табъён» ишорат ба масалро дохили талмех надошта. Ва Алломаи Шерозӣ¹⁸ гуфта, ки баъзе аз олимони эроди баъзе алфози масалро дар калом — **иктибос** мегӯянд ва эроди масалро ҳамчунон ки ҳасг — **тазмин**.

Ва ин хилофи мутаориф¹⁹ ва машхур аст, чунон ки баъд аз ин маълум хоҳад шуд.

Ва Алломаи Тафтозонӣ гуфта, ки ин санъат талмеҳ аст ба тақдими «лом» бар «мим». Ва аммо тамлеҳ — ба тақдими «мим» бар «лом» — овардани чизест, ки дар вай малоҳате ва зарофате бошад. Ва итлоқи он бар санъати мазкура хатои маҳз аст. Ва оғозкунандаи ин хато — Алломаи Шерозӣ аст, ки ӯ ҳар ду ро якҷоя дошта ва баъд аз вай ин ғалат қорӣ ёфта, чунон ки баъзе мардум иро мазҳабе сохтаанд.

Ба бидон, ки баъзе аз талмеҳ монанди луғз аст — дар он, ки мақсуд аз вай маънии зоҳира нест, балки мақсуд — он маъний аст, ки ба тариқи имо адо ёфта; чунон ки мегӯянд, ки яке аз зарифони Самарқанд ба ҷавоне хуросонӣ гуфт, ки «ҳар аз барои барнишастан бисёр хуб аст, агар наъраву фаръед назанад». Ҷавони хуросонӣ гуфт: «оре, аммо дар гузаштан бар ҷа бисёр очиз аст».

Зарифи самарқандиро мақсуд — ишорат ба он қитъа буд, ки яке аз аҳли Самарқанд гуфтааст:

Баршист ба ҳар-бар чу ҷавоне зи Хуросон
Ҳаррак ба фиғон омаду фаръед, ки эй зост:
Чун тунд назар кард ба вай, монд фиғонро
Гуфто: «зи кӣ нолам, ки аз мост, ки бар мост!»

Ва мақсуди хуросонӣ — ишорат ба ин қитъа буд, ки дар ҷавоби он гуфтаанд:

Бар ҷа чу гузар кард зарифе зи Самарқанд,
Ҷа нола баровард, ки «ҳайҳот, чи сармост».
Чун нек назар кард самарқандӣ, худ дид —
Гуфто: «зи кӣ нолам, ки аз мост, ки бар мост!»

Ва Шамси Қайс талмеҳро маънии дигар гуфта. Ва дар ғоида, ки аз барои маънии баъни итноб ва мусовот ва эҷоз баъд аз баъни тарҷеъ мазкур хоҳад шуд, он маъний мубайян²⁰ хоҳад шуд.

Ва «талмеҳ» дар луғат — назар сӯи чизе афкандан аст.

Ва чун дар ин санъат ишорат ба шеър ё ғайри он воқеъ мешавад, ӯро талмеҳ ном карданд.

Ба қавли ғайри машхур — он аст, ки соҳиби «Табъён» гуфта ва дар ирсол-ул-масалайн мазкур хоҳад шуд.

ИРСОЛИ МАСАЛ

Бар қавли машхур иборат аст аз дарҷ кардани як масал дар як байт. Ва ин ба ду тариқ метавонад бувад:

Тариқи аввал — ва он афзал аст — он аст, ки масалро бе таъбири алфоз ва тартиби он эрод намоянд, чунон ки:

Пайваста фиристӣ ба ман, эй шӯх, ту дашном,
Худ лаб бикӯшо, чанд диҳӣ бӯса ба пайғом?!

Ва тариқи дуюм — он аст, ки дар масал таъбири воқеъ шавад чунон ки:

Сӯфӣ накард қавли мани ринд истимоъ,
Гуфто: «қач аст суффа, надонист чун самоъ».

Масал ин аст, ки «сӯфӣ самоъ намедонист, гуфт: «суффа қач аст».

Ва «ирсол» дар лугат — фиристодан аст. Ва «масал» — достону ҳикоятро мегӯянд. Аммо ба ҳасаби урф масал — достону ҳикоятро мегӯянд, ки дар миёни ҷамъе машхур шуда бошад, чунончи онро ҷамоат дар каломӣ худ аз барои ташбеҳ ва мисоли амре ба он бисёр зикр кунанд. Ва чун аксар чунон мебошад, ки эроди масал дар байт аз барои ирсол он аст пеши маҳбуб ё мамдӯх, ё ғайри эшон иҷ санъатро ба эътибори арз аз вай ирсол-ул-масал ном карданд.

Ва метавонад бувад, ки мурод ба ирсол эрод бошад ба эътибори он, ки эрод лозими ирсол аст ва ин ҷо зикри малзум карда бошанд ва иродаи лозим.

Ва ин дар каломӣ фусаҳо шоеъ²¹ аст.

ИРСОЛ-УЛ-МАСАЛАИИ

Бар қавли машхур иборат аст аз дарҷ кардани ду масал дар як байт, чунон ки:

Мекашам хори ту, чун набувад гул беҳор,
Мебарам ранҷи ту, чун ганҷ набошад бе мор.

Ва соҳиби «Табъён» ин ду санъатро яке дошта ва гуфта, ки эрод-ул-масал он аст, ки мутакаллим дар каломӣ худ як масал орад, ё ду масал.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри рамали мусаммани маҳбуни маҳҷуф:

Он кунад каҳри ту бо зулм, ки бо гул дай,
Он кунад лутфи ту бо адл, ки бо тан май.
Фоилогун фоилогун фоилогун фаъ
Фоилогун фоилогун фоилогун фаъ.

КАЛОМИ ЧОМЕЪ

Иборат аст аз он калом, ки зебу зинатъёфта бошад
ба чизе аз панд ва ҳикмат ва шикоятӣ замону аҳли он.
Аммо каломӣ музайян²² ба панд, чунон ки:

Чун пир шудӣ, фикри миоди худ кун,
Бигзар зи ҷаҳон, тарки муроди худ кун.
Дорӣ сафаре саъб бағоят наздик,
Ғофил манишину фикри зоди худ кун.

Ва аммо каломӣ музайян ба ҳикмат, чунон ки:

Ғар иззату қадр хоҳӣ, эй дил қадаре
Аз қасрати ихтилот мекун ҳазаре.
Донӣ, ки ҷаро азиз шуд дурри ятим?
З-он рӯ, ки нагашта муҳталиф бо дигаре.

Ва аммо каломе музайян ба шикоятӣ замон чунон ки:

Ҳаргиз набувад даме ҳузуру тарабам,
Ҳар лаҳза шавад зиёда ранҷу таабам.
Ҳар дам аламе дигар расад бесабабам,
Алқисса, ман аз толен худ дар ачабам.

Ва аммо каломе музайян ба шикоятӣ бародарону ҳамнафасон, чунон ки:

Ҷавре, ки ман аз ҳамнафасон мебинам,
Гуфтан натавонам, ки чи сон мебинам?
Алқисса, зи ҳар ки дорад аз ман сад суд,
Бо ман ҷу нишаст, сад зиён мебинам.

МАЗҲАБИ КАЛОМӢ

Иборат аст аз овардани далеле дар калом аз барои исботи матлуби худ бар тариқи аҳли илми калом. Ва он тарик — он аст, ки далел ҳақиқӣ бошад, на эътиборӣ, яъне эътиқоди мутақаллим он бошад, ки дар воқеъ далел аст, на он ки донад, ки далел нест ва бинобар латофате онро далел сохта бошад.

Ва он далел мешояд, ки яқинӣ бошад, чунон ки:

Он бодияе, ки манзили ҷонон аст,
Назди дили ман басе беҳ аз бӯстон аст —
Зеро ки бувад муроди ҷонон он ҷо,
Ҳар ҷо, ки бувад мурод * — беҳтар он аст.

Ва мешояд, ки гумон бошад, чунон ки:

Доно, ки асири сӯҳбати нодон аст,
Ҳолаш батар аст аз он, ки дар зиндон аст.
Зеро ки бувад азоби тан аз зиндон
В-аз сӯҳбати ночинс азоби ҷон аст.

Ва аввал касе, ки мазҳаби каломиро зикр карда, яъне ин санъатро зоҳир сохта ва ном карда — Ҷоҳиз²³ буда, ки мардуми авом ўро «Ҷўҳӣ» мегўянд ва дар бухл масал шуда ва аз бузургони уламони замони худ буда, ва фасоҳату балоғат ба ғояти камол дошта. Ва ўро асарҳои бисёр аст ва дар илмҳои арабӣ мусаллам ва соҳибмаҳзаб аст. Ва Ҳотами Той²⁴ бо вучуди куфру қиллати фазилат ба воситаи қарам машҳури олам ва манзури назари қабули арабу Аҷам шуда. Шеър:

Қарам кун, ки гардӣ ту машҳур аз он
Шавад айбҳои ту мастур аз он.
Маозалла ар бухл сози ту қор,
Шавад фазли ту чун ту безътибор.
Ҳушо он ки бо фазл дорад қарам
Чу мири, ки ўро ба ҷон чоқарам.

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

Он аст, ки исбот кунанд сифате аз барои чизе ва иддао кунанд аз барои субути он; сифати он чизро иллате ва сабабе муносиби он, ки дар воқеъ сабаб набошад, лекин онро ба эътиборе латиф сабаб сохта бошанд.

Ва соҳиби «Эзоҳ» гуфта, ки ин бар ҷаҳор қисм аст:

аввал — он, ки он сифат собит бошад он чизро дар воқеъ, аммо онро сабабе зоҳир набошад ва онро барои вай сабабе иддао кунанд — чунон ки:

Ҳатти мушкин з-он навишта бар руҳаш килки қазо,
То бувад аз баҳри дафъи ҷашми бад ҳарзу дуо.

* Яъне: назди соҳиби мурод.

Қисми дуҷом — он, ки сифати собитаро сабабе зоҳир бошад ғайри он сабаб иддаое, ки зикр карда бошанд — чунон ки:

З-он кашам пешн ту ҳар дам оҳ, эй оромн чон,
То кунам аз дил бурун мутлақ ҳавои дигарон.*

Қисми сеҷом — он, ки он сифат он чизро дарвоқеъ собит набошад, аммо мумкин-ус-субут бошад, одатан, чунон ки:

Аз он шуд ром бо ман, эй Атой, оҳун ваҳшӣ,
Ки бӯи меҳри он ваҳшиғизол ӯ ҳам шунид аз ман.

Қисми чаҳорум — он аст, ки он сифат он чизро собит набошад ва мумкин-ус-субут низ набошад, одатан, чунон ки:

Хаёли он бути хунрез аз чашмам нашуд берун,
Аз он дар хоб ҳам резад зи чашмам қатраҳои хун.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки мулҳақ аст ба ҳусни таълил он, ки бино ба рашк бошад, яъне он иллате ва сабабе, ки зикр кунанд дар вай иддаои иллат бар сабили қазм накунад, чунон ки:

Гӯё, ки шудааст абри найсон
Аз ёр чудо, ки гашта гириён.

Ва Аллома ин санъатро таълил ном карда ва таҳсис карда ба он, ки исботи сифате чизро номумкин бошад ва аз барои вай иллате муносиб бар сабили зарофат иддао кунанд, то мухотабро таваҳҳум таҳқиқи он шавад — монанди он байт, ки дар қисми сеҷом мазкур шуд. Ва ҳам ӯ гуфта, ки баъзе ин санъатро ҳусни таълил ном кардаанд ва гуфтаанд: ин чунон аст, ки ду васфро зикр кунанд бар он вачҳ, ки яке иллати дигаре бошад ва ғараз зикри ҳар ду бошад, чунон ки:

Қашад ихонат аз он мӯҳтасиб зи мардуми дун,
Ки мекунад тамаъ аз ҳадди хештан афзун.

---

* Ҳар дам оҳ кашидан сабабе зоҳир дорад, ки хуну алам бисёр дорад, аммо ба эътибори латифе, ки он изҳор ихтисос аст дар муҳаббат, аз барои он сабабе дигар иддао карда шудааст.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри хафифи махбунн абтар: *

Абр дорад зи чуди ту моя
З-он бигустурд бар ҷаҳон соя.
Ғоилотун мағоилун ғаълун
Ғоилотун мағоилун ғаълун.

ТАФРЕЪ

Соҳиби «Эзоҳ» гуфта, ки «он аст, ки собит кунанд аз барон мутааллиқи амре ҳукме, баъд аз исботи ҳамон ҳукм аз барон мутааллиқи дигари ӯ».

Ва Алломаи Тафтозонӣ ин қайдро зиёда карда, ки исбот дар вачҳе бошад, ки мушаъар²⁶ бошад ба тафреъ ва таъкиб, чунон ки:

Чунон ки ёфт зи адлат умурн мулк низо
Низои ёфт зи адлат умурн шаръ тамои.

Дар ин байт аз барон илм, ки мутааллиқи мухотаб аст, ҳукме исбот карда шуда, ки он мӯҷиби интизоми умур будан аст баъд аз он, ки ҳамон ҳукм аз барон адл, ки мутааллиқи дигари ӯст, исбот карда шуда. Ва пӯшида намонад, ки чун он исбот ба тариқи ташбеҳ воқеъ шуда, пас мушаъар аст бар он, ки исботи ҳукм аз барон он мутааллиқи мухотаб, ки аввал мазкур шуда, ба ёд дода мутакаллимро, ки исбот кунанд ҳамон ҳукмро аз барон ин мутааллиқи дигари ӯ — ба чиҳати мушобихат байни ду мутааллиқ дар субути ҳукми мазкур эшонро дар нафси амр.

Пас, аз он чиҳат мутакаллим мутафарреъ ва ақиб сохта дар зикри исботи ҳукми мазкурро аз барон мутааллиқи сонӣ бар исботи ӯ аз барон мутааллиқи аввал ин аст.

Ин ҷо таҳқиқи маънии он қайд, ки Алломаи Тафтозонӣ бар таъриф зиёда карда, чи ин мисол бар тибқи он мисол аст, ки соҳиби «Эзоҳ» ба арабӣ оварда ва

* Ҷузъи охири ин байт бинобар қавли Шамси Қайс — аслам аст. Ва бинобар он чи ҳазрати устодӣ аршоди Ҷомӣ²⁵ дар «Арӯз»-и худ навиштаанд — мақтӯъ. Аммо дар «Қасидаи маснӯъ» ҳарчанд ки ба назари ин камина расида — ҳама онро абтар навиштаанд. Ва ин мувофиқи он таъриф аст, ки дар ин китоб навишта шуда аз барон абтар. Ва дар ҷамеи кутуби машхураи арабӣ ҳамчунон таъриф кардаанд.

ашъори тафреъ дар он мисол чуз ба тариқи мазкур сурате дигар зохир надорад.

Ва Алломан Шерозӣ гуфта, ки тафреъ бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он аст, ки дур кунӣ афзалияти чизе ро, ки баъд аз вай муаззами²⁷ васфи лоиқа ба вай мазкур бошад аз чизе дигар дар амре, ки мувофиқи маънии он авсоф аст, пас, мутафарреъ мешавад, яъне ҳосил мешавад муболиға дар мадҳ, ё замми он чизи дигар. Ҳар оина ин чизро иттисоф²⁸ ба амре ба ғояти камол хоҳад буд, чунон ки:

Нест он дам, ки кунад ғояти туғъён сармо
Сардтар аз нафаси вонзи бадлаҳчан мо.

Қисми дуюм — он аст, ки зикр кунӣ аз барои мамдӯҳ ё ғайри ӯ — сифате, ки наздик бошад дар маънӣ ба он сифате дигари балеғ аз вай дар он маънӣ. Пас, ба ёд диҳад туро он сифати аввал ин сифати баландро. Пас, мутафарреъ соӣ ин сифати балеғро бар сифати аввал, яъне дар ақиби вай зикр кунӣ бар вачҳе, ки робитае миёни эшон маълум шавад, монанди он байт, нунон ки: «Ефг зи адлат...».

Ва Шамси Қайс гуфта, ки «тафреъ-он аст, ки шоир оғоз кунад ба сиған инкорӣ ва ғӯяд, ки «нест фалон; ки чунин ва чунин аст, беҳтар аз фалон», ё бештар аз фалон». Ва ин санъат дар ашъори араб бисъёр аст. Ва аммо дар ашъори ғайри араб чунон бошад, ки сиған инкорӣ дар ташбеҳ тафсил бар кор доранд».

Ва гуфта, ки ин санъат дар шеъри форсӣ равнақе надорад.

ТАҲАҚҚУМ

Иборат аст аз он, ки каломро бар хилофи тақозои зоҳири ҳол эрод намоянд аз барои истехзо ба муҳотаб, ё ғайри ӯ, ё аз барои он, ки таъриз кунанд ба чизе, ки ғазabi шахсоро дар ҳаракат оварад.

Аммо — он ки аз барои истехзо бошад ба муҳотаб — монанди ин китъа, ки аз барои шахсе, ки ранги ӯ сурх асту чашм — кабуд ва абрӯ — зард, воқеъ шуда:

Бӯстонест рӯят, эй хоҷа,
Ки расад э-ӯ ба дил фараҳ бисъёр.
Ҳаст рухсору чашму абрӯят
Гулу нилуфару ҳамешабаҳор.

Ва агар дар мисраи аввал ба ҷои «рӯят эй хоҷа» — «рӯи хоҷаи мо» гӯянд ва дар мисраи сеюм ба ҷои «абрӯ-яи» — «абрӯяи», ҳамин қитъа мисоли истехзои ғайри-мухотаб мешавад.

Ва аммо он, ки аз барои таъризи ба чизе, ки муҳар-рики ғазаб аст — монанди ин қитъа, ки воқеъ шуда аз барои донишманде, ки таъби номавзун дорад ва агар касе изҳори он кунад, дарғазаб мешавад:

Донишу фазлу камолоти ҷаноби мавлавӣ
Бар ҳама кас, хоса бар аҳли табиат зоҳир аст.
Наҳву сарфу мантику ҳикмат, ҳадису фикҳ ҳам
Ҷумла медонад, вале дар шеър беҳад моҳир аст.

Ва «**тахаккум**» дар лугат — ба маънии масҳарагӣ кардан омада; ва ба маънии ҳашми бисёри гирифтани низ омада.

Ва ваҷҳи тасмий бинобар маънии аввал дар қисми аввал, яъне он, ки ғараз истехзо бошад, зоҳир аст. Ва дар қисми дуюм, яъне, он ки ғараз таъризи бошад, он аст, ки таъризи ғолибан бе истехзо намебошад. Ва бинобар маънии сонӣ он аст, ки истехзо ва таъризиро ҳашм гирифтани лозим аст дар аксари ҳолатҳо.

ҶАМЪ

Он аст, ки ҷамъ кунанд чанд ададро, хоҳ ду чиз бошанду хоҳ бештар дар як васф, ҷунон ки:

Ҷақру қунҷи ҳамӯш роҳат дон,
Шӯҳрату молу ҷоҳ офат дон!

Дар мисраи аввал ҷамъ миёни ду чиз воқеъ шуда ва дар мисраи дуюм — миёни се чиз.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ду чиз ё зиёдатро дар як сифат ҷамъ кунанд ва онро **ҷомеъ** хонанд. Ва ин сифати ҷомеъ раво бувад, ки музҳар бувад, ва раво бувад, ки музмар²⁹ бошад». Ва мисол ин байти Қамариро³⁰ оварда:

Моҳ гоҳ ҷу рӯи ёри ман аст,
Ғаҳ ҷу ман қуҷпушту зарду низо.

Ва гуфта, ки «дар мисраи аввали ин байт шоир ҷамъ кардааст миёни «моҳ» ва «рӯи маъшук» дар сифати неқӯй; ва «неқӯй» ҷомеъ асту музмар, зеро ки зикри ӯ

сарехан³¹ дар байт нест. Ва дар мисраи дуоим чамъ кардааст миёни «моҳ» ва миёни хеш дар кўжпуштино зардӣ ва низорӣ. Ва ин авсоф чомеанду музҳар».

Ва аз ин калом маълум мешавад, ки дар ин санъат лозим нест, ки ададҳоро чамъ дар як васф кунанд, чунончи машҳур аст.

Ва мисоли ин санъат дар «Қасидан маснӯъ» ҳамон байтро дошта, ки дар ҳусни таълил мазкур шуд. Ва зохир аст, ки чомеъ дар вай музмар аст.

Ва бидон, ки санъате дигар ҳаст қариб ба ин санъат. Ва он ин аст, ки чанд ададро чамъ кунанд дар як чиз ва он чизи чомеъ лафзӣ бошад, на маънавӣ, чунон ки:

Ба зулфи ёр дарбадам, маронам аз дар, эй дарбон,
Ки дорам бо ту нисбат — ҳар ду чун бар банди дилдорем.

Пас, агар чомеъро дар таъриф санъати чамъ бар вачҳе аҳз кунанд, ки аамм³² бошад аз лафзӣ ва маънавӣ, то ин санъат низ дохили санъати чамъ шавад, муносиб менамояд.

ТАФРИҚ

Он аст, ки миёни ду чиз, ки аз як навъ бошанд, фарқ кунанд ва эшонро аз якдигар ҷудо кунанд, чунон ки:

Таври ман набвад чу таври олимони рӯзгор,
Таври ман бошад ниёзу таври эшон ифтиҳор.

Ва пӯшида намонад, ки мешояд, ки тафриқ дар миёни бештар аз ду чиз воқеъ шавад, чунон ки:

Набвад дили ману дили ёру дили рақиб
Монанди якдигар, шунав, аз банда шарҳи ҳол —
Бошад дилам чу шиша, дили ёр ойина,
Бошад дили рақиб чу олуи дошҳол³³.

Ва маънии таърифи мазкур ин ҷо ба ҳамон тариқ аст, ки дар санъати чамъ мазкур шуд.

Ва мисоли ин санъат дар «Қасидан маснӯъ» ин байтро овардааст аз баҳри мутақорибӣ мусаммани мақсур:

На чун нури рӯят бувад офтоб,
Ки ин аз хато ояд, он аз савоб!
Фаълун фаълун фаълун фаъл
Фаълун фаълун фаълун фаъл.

Ва аз ин маълум мешавад, ки он ду чиз, ки миёни эшон тафриқ мекунад, лозим нест, ки ба таҳқиқ аз як навъ бошанд, балки мешояд, ки бар сабили³⁴ иддао шоир эшонро аз як навъ сохта бошад.

ТАҚСИМ

Он аст, ки зикр кунанд чанд ададери — хоҳ ду бошад, ду хоҳ бештар. Баъд аз он изофат ва нисбат кунанд ба ҳар як аз он мутааддид бар сабили таъйин он чизро, ки аз барои ӯ исбот хоҳанд кард, чунон ки:

Оби чашму оташи дил ошиқонро, эй ҳабиб,
Он зи меҳри орази туст, ин зи дидори рақиб.

Ва чунон ки:

Ҳаст қадду зулфи мушкину узори он писар —
Аввалин — сарву дуом — сунбул, сеюм — гулбарги тар.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мучтаси мусаммани махбун, ки арӯзу зарби ӯ ба қавли Шамси Қайс аслам аст ва бинобар қавли ҳазрати устодӣ — Ҷомӣ — мақтӯъ ва бинобар ихтиёри ин камина — абтар:

Аёки килку забонат ба маърази иншо
Яке — қариру дуом — аъталу сеюм — аъшо³⁵
Мафоилун файлотун мафоилун фаълан
Мафоилун файлотун мафоилун фаълан.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ин санъат чунон бошад, ки шоир ду чизро ё бештар дар байт бахш кунад ва тартиби он бахш бар як қоида нигоҳ дорад. Ва мисолаш — шоир гӯяд:

Рухону оразу зулфайни он бути дилбар
Яке — гул асту дуввум — савсану сеюм — анбар.

Ва ин қасида то охир ҳамчунин аст. Ва шуарои порсӣ худ санъати тақсим чунин кунанд, ки то охири қасида ин санъат маҳфуз бувад».

Ва бидон, ки тақсими бар ду маънии дигар итлоқ кардаанд:

Маънии аввал — он, ки зикр кунанд аҳволи чизро бар он вачҳ, ки нисбат карда бошанд ба ҳар ҳоле аз ин аҳвол амре, ки лоиқи вай аст, чунон ки:

Ту шахдй ба аҳбобу захрй ба аъдо,
Сақилй ба маҷлис, хафифй ба ҳечо³⁶.

Ва Ибн ал-Асир гуфта, ки ин ҳеч тақсима нест.

Ва маънии дуюм — он, ки қисмҳои чизро истеъфо кунанд ва ҳамаро зикр кунанд, чунон ки:

Аҳли тоатро ғараз, ё нафъи ин олам бувад?
Ё наиму айши ҷаннатро, ки ҳаст он пойдор?..

Ва Шамси Қайс гуфта, ки «тақсим чунон бошад, ки шоир маъни нагуяду тафосили онро баён кунад, чунон ки ҳеч қисм аз ақсоми он мӯҳмал нагузорад»³⁷. Ва дар охири сухан гуфта, ки «аз қабилӣ тақсим он аст, он байт, ки «Рухону оразу зулфайни...».

Пас, ба қавли ӯ тақсимро бар ду маънӣ итлоқ кунанд: яке — ин маънии дуюм, ки мазкур шуд ва дигаре — он маънӣ, ки аввалан тақсимро ба он таъриф карда шуд.

ҶАМЪ ВА ТАФРИҚ

Иборат аст аз он, ки чанд чизро ҷамъ кунанд ва дохил созанд дар як маънӣ ва тафриқа кунанд миёни эшон дар он маънӣ, чунон ки:

Чу ман пайваста менолад рақибу ёр медонад,
Ки ман менолам аз дарду рақибаш аз хушӣ нолад.

Ва чунон ки:

Чун шишаи май дили ту софӣ зи малол,
Чун шишаи май дилам зи хун молмомол.

Ин байт ба ҷиҳати он оварда шуд, ки маълум шавад, ки лозим нест, ки аввал чизҳоро ҷамъ кунанд ва баъд аз он тафриқ кунанд. Балки мешояд, ки ҷамъу тафриқ бо якдигар мутаҳаққақ шавад.

Ва мисоли ин санъат дар «Қасидаи маснӯъ» ин байт-ро оварда аз баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур: *

Қилку кафат, ки манбаи бирру³⁸ самоҳат³⁹ аст —
Он аст моҳии Хизр, ин айни роҳат аст.
Мафъӯлу фонлоту мафойлу фонлон
Мафъӯлу фонлоту мафойлу фонлон.

* Ин мисол ҳолӣ аз ҳалале нест.

Қилки мамдӯҳ ва кафи ўро чамъ карда дар ин санъат, ки ҳар як манбаи бирру самоҳат аст. Ва тафриқ карда миёни эшон дар он, ки ҳар якро ба чизе дигар ташбеҳ карда.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ин санъат чунон бошад, ки шоир ду чизро чамъ кунад дар ташбеҳ ба як чиз, боз миёни эшон ҷудой афканад ба ду сифати мутағойр».⁴⁰

Ва зоҳир аст, ки ин таъриф ҷомеи ҳамаи қисмҳои ин санъат нест.

ЧАМЪ БО ТАҚСИМ

Он аст, ки чамъ кунанд мутааддидеро дар як ҳукм, баъд аз он тақсим кунанд он мутааддидро, яъне нисбат кунанд ба ҳар як аз он мутааддид чизро. Ё аввал тақсим кунанд мутааддидеро ва баъд аз он чамъ кунанд онро дар як ҳукм... Чунон ки:

Бо дӯстон бадӣ ту, бо душманон накӯ,
Ин ҳӯи туст, ваҳ ҷӣ кунад кас ба ҳӯи ту?

Аввал тақсим карда шуда — бад будану нек будани маҳбубро ба он, ки бад будани ӯ бо дӯстон аст, яъне ошиқон; ва нек будани ӯ бо душманон, яъне рақибон. Баъд аз он он ду сифат чамъ карда шуда — дар он, ки ҳӯю табииати ӯст.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри мунсареҳи мусаммани матвии манхур, чунон ки:

Қисми ду кас кардаи ду расми накӯро:
Мол — валирову гӯшмол — адӯро.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ.

ЧАМЪ БО ТАФРИҚУ ТАҚСИМ

Иборат аст аз он, ки чамъ кунанд чанд чизро дар амр ва тафриқ кунанд миёни эшон дар он амр ва тақсим кунанд, яъне изофат кунанд ба ҳар як аз он чизҳо сифатеро, ки ўро исбот бошад, чунон ки:

...Ҳаст лутфатро асар икромӣ аҳбобу фақир,
Ҳаст қаҳратро асар эъдоми⁴¹ аъдову авон⁴².

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «чамъ бо тафрику тақсим бас мушкил аст ва ман ҳеҷ назм надидаам, ки ин ҳар се ҳолро чомеъ бувад, магар ин ду байт:

Он, ки туро банд карду бандатро * низ
Бандӣ кардаст не падид, ки пинҳон.
Банди ту аз оҳан асту банди ман аз ғам,
Банди ту бар пою банди бандат бар чон.

Дар байти нахуст чамъ кардааст шоир миёни маъшуку миёни хеш ба «банд карда шудан». Боз он «банд карда шудан»-ро тафриқ кардааст ба пайдоиву пинҳонӣ. Боз дар байти дуюм тақсим карда, ки ҳар «банд» бар кучо ва чигуна аст.

Ва ин банда аз камоли фасоҳату балоғати Рашид ва иқтидори ӯ бар шеъри арабиву форсӣ аҷаб медорад, ки ин санъатро гӯяд, ки бисъёр мушкил аст.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои мисоли ин санъат ин байтро оварда — аз баҳри раҷази мусаммани матви махбуни музол:

Кон чу каффи кафили туст, не, не, чи мумсик аст, к-он
Чон канад ар хуй диҳад, в-ин бидиҳад ҳазор чон**.
Муфтаилун мафоилен муфтаилун мафоилен
Муфтаилун мафоилен муфтаилун мафоилен.

ЧАМЪ БО ТАҚСИМУ ЧАМЪ

Ин санъатро дар «Табъён» оварда ва қое дигар надидаам. Ва инро таъриф накарда ва ба ному амсол иктифо намуда. Ва таъриф, ки аз он метавон баровард, ин аст, ки чамъ кунанд умури⁴³ мутааддидаро, ки ҳар якро қузъиёт, ё аҷзо⁴⁴ бошад дар сифате, баъд аз он тақсим кунанд онро бо чамъ ба навъе дигар, яъне нисбат кунанд бар сабили таъйини ҳукме бар баъзе аз он қузъиёт, ё аҷзо, ки чамъ карда бошанд он баъзеро дар сифате дигар, чунон ки:

Падарам, шод бод рӯҳаш, гуфт:
Шайхи мо гуфтааст тоби суруҳ —
Ҳар гурӯҳе зи аҳли имонро
Солиҳонанду фосикони табоҳ.
Зоҳиран солеҳон зи ҳар кавме
Дархури раҳматанду лутфи илоҳ.

* Яъне: бандаат.

** Сихҳати ин мисол зоҳир нест.

Фосиқонанд ҳам зи ҳар қавме
 Мустаҳикки ғазаб ба қадри гуноҳ.
 Пас, макун рад ту ҳеҷ қавмеро
 Ҷумлағи э-он, ки мешавӣ гумроҳ.
 Роҳи аҳли начот, агар хоҳӣ,
 Илмро зоди роҳ кун, он гоҳ
 Ҳамчу мо роҳи фақр хуш мерав,
 Роҳ ин аст, эй Атоуллоҳ!

Пӯшида намонад, ки мақсуд бо тамсил аз ин китъа байти дуюму сеюм ва ҷаҳорум аст, ки ҷамъ карда шу- да ҷамеи ақвоми⁴⁵ аҳли имонро дар ин сифат, ки баъ- зе аз ҳар як аз эшон аҳли салоҳанд ва баъзе аҳли фисқ. Ва дар байти дуюму сеюм тақсим воқеъ шуда бо ҷамъе ба навъе дигар, яъне нисбат карда шуда ба тоифае аз ҳама қавмҳои аҳли имон, ки ҷамъанд дар сифати салоҳи чизе, ки эшонро собит аст — ва он ҳақиқати раҳмат ва лутфи ҳақ аст; ва нисбат карда шуда ба тоифае дигар аз ҳамин қавмҳо, ки ҷамъанд дар сифати фисқ — чизе, ки эшонро собит аст — ва он ҳақиқати раҳмат ва лутфи ҳақ аст; ва нисбат карда шуда ба тоифае дигар аз ҳа- мин қавмҳо, ки ҷамъанд дар сифати фисқ — чизе, ки эшонро собит аст — ва он ҳақиқати азаб⁴⁶ аст ба қадри гуноҳ.

ЛАФҶУ НАШР

Иборат аст аз он, ки зикр кунанд мутааддидеро ва баъд аз он зикр кунанд чанд чизро, ки мутааллиқанд ба он мутааддид бе таъини он, ки ҳар як аз ин чизҳо ба кадом як аз он мутааддид мутааллиқ аст — ба ҷиҳа- ти эътимод бар он, ки шунаванда боз хоҳад баст ба ҳар як аз он мутааддид он чизро, ки ба ӯ мутааллиқ аст. Ва зикри он мутааддид мешояд, ки бар сабили тафсил бошад; ва мешояд, ки бар сабили иҷмол бошад.

Аммо он, ки зикри он мутааддид бар сабили тафсил бошад, онро бар ду қисм сохтаанд:

Қисми аввал — он, ки нашр бар тартиби лафф бо- шад, яъне зикри он чизҳо, ки ба он мутааддид мутаал- лиқ бошанд, бар тартиби зикри он мутааддид бошад ба ин тарик, ки аввал аз он чизҳо ба аввали аз он мутаад- дид тааллуқ дошта ва дуюм ба дуюм ва монанди инҳо, ҷунон ки:

Чу чашму оразу зулфат ба боғ гашт аён,
 Зи наргису гулу сунбул намонд нишон.

Ва дар ин қисм баъзе нашро, яъне зикри мутааллиқоти он мутааддида зиёда бар як бор этибор намудаанд ва он бағоят латиф аст, чунон ки Абдулвосеъ Чабалӣ⁴⁷ гуфта:

Рӯзи ҷанги ту шавад сурху сиёҳ аз хуну гард
Мавҷи дарёи муҳиту авҷи гардуни барин.

Қисми дуюм — он, ки нашр бар тартиби лаффи набошад. Ва ин ба ду тариқи метавонад бувад:

Тариқи аввал — он ки тартиби нашр бар акси тартиби лаффи бошад, чунон ки:

Зи обу тоби ҷамоли ту бошад, эй ҷон,
Ба сина оташу аз дида ҷӯи об равон.

Ва баъзе ин тарикро маъкус⁴⁸-ут-тартиб ном кардаанд.

Тариқи дуюм — он, ки тартиби нашр омехта ва дарҳам рафта бошад нисбат ба тартиби лаффи, чунон ки:

Дар боғи шуд аз қадду руҳу зулфи ту ноёб
Гулбарги таре, сарви сийҳ, сунбули сероб.

Ва ҳамон баъзе ин тарикро мухталит⁴⁹-ут-тартиб ном ниҳодаанд.

Ва аммо он, ки зикри он мутаадид бар сабили иҷмол бошад, чунон ки:

Ҳар гуруҳерост майле зери ҷархи ложвард —
Аҳли суратро ба роҳат, аҳли маъниро ба дард.

Пӯшида намонад, ки дар ин байт зикри мутаадид, ки майли аҳли сурат ва майли аҳли маъний аст, бар сабили иҷмол воқеъ шуда. Ва баъд аз он он чи ба ҳар як аз ин ду майл мутааллиқ аст, бар сабили тафсил оварда шуда, ки он «роҳат» ва «дард» аст. Ва дар ин навъ тартиб ва адами тартиб ҷорӣ нест. Ва шуарои Аҷам ин навъро этибор накардаанд.

Ва Алломаи Тафтозонӣ гуфта, ки навъе дигар ҳаст аз лаффи нашр, ки риояти он латиф аст. Ва он — ин аст, ки аввал мутааддидеро зикр кунанд бар тариқи тафсил, баъд аз он ҳар чиз, ки ба ҳар як аз он мутааддид мутааллиқ бошад, эрод намоянд ва баъд аз он ҳамон мутааддида бар сабили иҷмол зикр кунанд, то як нашр дар миёни ду лаффи воқеъ шавад — яке тафсилу дигаре иҷмол⁵⁰ чунон ки:

Ҳар шаб оям ба дарат, нола кунам, лек ниҳон
З-изтироби дилу аз бими сагон мекунам он.*

Ва инро нисбат ба соҳиби «Кашшоф»⁵¹ карда, ки гуфта, ки ин навъ аз лаффу нашр латиф-ул-маслак аст ба ҳайсияте, ки роҳ намоебад ба ӯ магар шахсе бағоят доно.

Ва ҳазрати Амир Саидшариф фармуда, ки: пӯшида нест, ки мучаррад воқеъ шудани як нашр дар миёни ду лафф — яке тафсилу дигаре иҷмолий, муқтазои он нест, ки лутфи маслаки ӯ ба ин ҳайсиёт бошад. Ва гуфта, ки: ман ҳеҷ касро, ки соҳиби таъби салим бошад, гумон намебарам, ки ин гӯяд.

Ва маънии каломи соҳиби «Кашшоф» он нест, ки ӯ гуфта. Балки чизе дигар аст. Ва тафсилу таҳқиқи ин мувоҳиса дар «Мутааввал»⁵² ва ҳошияи он мастур аст. Агар касе хоҳад, ки онро бидонад, ба онҳо рӯчӯ кунад.

Ва ҳам Алломи Тафтозонӣ дар «Мухтасар» гуфта, ки аз ғароибӣ услуби лаффу нашр аст — он, ки ду мутааддидро, ё бештар зикр кунанд, баъд аз он зикр кунанд дар як нашр он чи мутааллиқ бошад ба ҳар як аз он ду мутааддид — чунон ки дар ин ду байти машҳур воқеъ аст:

Гӯй, ки замона бар дили халқ
Аз роҳату ранҷу доду бедод,
Ҳар дар, ки кушода буд, барбаст,
Ҳар роҳ, ки баста буд, бикшод.

Ва баъзе аз шуарои Аҷам аз қабилӣ лаффу нашр шумурдаанд онро, ки баъд аз зикри мутааддид нисбат кунанд ба ҳар як ба сабили таъйини он чи ба вай мутааллиқ аст, чунон ки шоир гӯяд:**

Қатраро гар обрӯе тоза дорад рӯзгор,
Зарраро гар баркашад аз хок чархи чанбарӣ.
Қатра кай мавҷ афканад бар рӯи дарьёи муҳит,
Зарра кай паҳлу занад бо офтоби ховарӣ?!

Ва чунон ки шоир гӯяд:

Гул гарчи ба шохидист ангуштнома,
Сарв арчи ба некӯист бӯстоноро,
Инак, руҳаш, эй гул, ту қадам ранҷа макун!
В-инак, қадаш, эй сарв, ту боло манам!

* Лафзи «он», ки ишорат аст ба мазмуни мисраи аввал, зикри иҷмолии мутааддиди мазкур аст.

** Ва пеши ҷумҳури эшон баъзе ин тарик, аз қабилӣ ҷамъ бо тақсим аст ва баъзе дигар номе надорад.

Ва дар «Қасидан маснӯъ» аз барои лаффу нашр мисоле наёварда. Аммо он мисоле, ки аз барои тафсири ҳафӣ⁵³ оварда ва баъд аз ин хоҳад омад, мисоли ин санъат мешавад.

Ва «лафф» дар луғат — дарҳам печидан аст. Ва «нашр» — пароканда кардан. Ва чун ашъеи мутааддида мазкур мешавад бе зикри мутааллиқоти онҳо, гӯе суҳан дарҳам печидааст. Ва чун баъд аз он муталлиқи ҳар як мазкур мешавад, гӯе он суҳан, ки дарҳам печида буд, пароканда шуд ва мутааллиқи ҳар чиз бо ӯ вобаста шуд.

МУБОЛИҒАИ МАҚБУЛА

Бидон, аввалан, ки муболиға иборат аст аз он, ки мутакаллим даъво кунад дар васфи чизе зиёдатӣ дар шиддат, ё заъф ба ҳадде, ки субути он зиёдатӣ ўро мустабъад бошад,⁵⁴ ё маҳол, то шунаванда гумон набарад, ки он васф ба камол нест.

Ва баъзе аз фусаҳон араб муболиғаро мутлақо мардуд⁵⁵ доштаанд. Ва баъзе — мутлақо мақбул доштаанд.

ТАБЛИҒ

Агар он муддао мумкин бошад ба ҳасаби ақлу одат — он муболиға мақбул аст ва онро **таблиғ** мегӯянд, чунон ки:

Бинам чу бо рақибат рӯзе нишаста танҳо,
Аз фикри он наёяд хобам ба дида шабҳо.

Ва «таблиғ» дар луғат — расонидан аст.

Ва ваҷҳи тасмия он аст, ки мутакаллим он васфро ба мартабаи камол расонида.

ИҒРОҚ

Ва агар он муддао мумкин бошад ба ҳасаби ақл, аммо ба ҳасаби одат маҳол бошад — он низ мақбул аст ва онро иғроқ мегӯянд, чунон ки:

Дар рӯзи васл ҳарчанд беҳад диҳӣ шаробам,
Дур аз ту шаб наёяд асло ба дида хобам.

Ва агар дар вай чизе зикр кунанд, ки ўро наздик гардонад ба ҳадди сиҳхат, ҳар оина аҳсан ва ба қабул наздик хоҳад буд, чунон ки:

Расми карам зи дунёе гум шуд, чунон ки гӯё
Нашнида номи ўро ҳаргиз касе ба олам.

Зикри лафзи «гӯё» ин муддаоро ба ҳадди сиҳхат наздик гардонид.

Ва «иғрок» дар луғат — дур даррафтан аст дар коре.

Ва вачҳи тасмия он аст, ки чун мутакаллим зиёдатӣ дар васфро ба мартабае расонида, ки одатан вуқӯи он маҳол аст, пас, дар васф кардан дур даррафта.

ҒУЛУВВ

Ва агар он муддао маҳол бошад ба ҳасаби одат ва ақл низ — онро ғулувв хонанд.

Ва «ғулувв» дар луғат — аз ҳад даргузаштан аст. Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

Ва ғулувв мақбул мебошад мардуд мебошад.

Соҳиби «Тахлис» гуфта, ки мақбул аз ғулувв изоф аст. Яке аз он чумла — он аст, ки дар вай чизе дароранд, ки ўро наздик гардонад ба ҳадди сиҳхат, чунон ки:

Ба майдон тавсанаш з-онсон давад маҳкам, ки пиндорӣ,
Ки натовнад ба гарди ў расидан сояи авҳам⁵⁶.

Дигаре — он аст, ки мутазаммин бошад таҳйили латиферо, чунон ки;

Чунон барҳам нишаста дуди дил дар кулбаам, чоно,
Ки гар девораш аз ашкам фитад, сақфаш бувад барҷо.

Ва аз абъёти дилпазири ин қисм аст — ин байт, ки Фирдавсӣ⁵⁷ гуфта:

Зи сумми сутурон дар он паҳндашт
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Ва аз ин қисм аст он байт, ки дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин санъат оварда — аз баҳри музореи мусаммани аҳраб:

Хашми ту чашми ғайрат гар бар фалах гуморад,
Тобаш ба чашми хуршед оби сияҳ дарорад.
Мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилатун
Мафъӯлу фоилатун мафъӯлу фоилатун.

Дигаре — он аст, ки ба тариқи ҳазл эрод намоянд,
чунон ки:

Ракибат мекунад беҳад муосӣ⁵⁸ з-он, ки медонад,
Ки хоҳад оташи дӯзах хунук гашт аз дами сардаш.

Ва аз абъёти машҳураи ин қисм аст ин байт:

Чунон заифмизоҷам ба май, ки пасфардо
Агар биебам бўяш, парир маст шавам.

Ва Аллома гуфта, ки ғулуви макбул он аст, ки даъвои будани васфи чизе бар миқдори ғайримумкини мутазаммин васфи ӯ набошад ба амре, ки хориҷ бошад аз табиати ӯ, яъне он амр аз табиати ӯ наёяд. Ва ин ҳангом агар беасос бошад ба вай чизе, ки ӯро наздик гардонад ба мартабаи ҳақиқат, авлост ба қабул, чунон ки:

Таолиллаҳ, чи рӯяст он, ки наздик аст, к-аз нураш
Бубинад ҷашми нобино шаби торик аз дураш.

Ва ғулуви мардуд — он аст, ки даъвои будани васфи чизе бар миқдоре ғайримумкини мутазаммини васфи ӯ бошад ба амре, хориҷ бошад аз табиати ӯ, чунон ки:

Гирифта дуди дил чандон даруни байти эҳзонам,
Ки гар вайрон шавад аз ғирьяам, мутлақ намедонам.

Пӯшида нест, ки ин ҷо васфи дуди дил дар касрат ба миқдоре ғайримумкин, ки он миқдорест, ки монев бошад сокини хонаро аз идроки вайрон шудани он хона мутазаммини васфи ӯст дар маҳкамӣ ба ҳайсияте, ки сақфи хонаи вайроншударо нигоҳ тавонад дошт, чунон ки касе, ки дар он хона бошад, вайрон шудани онро мутлақо надонад, чи агар чунон набудӣ, сокини хона вайрон шудани онро донистӣ. Ва ин васф хориҷ аст аз табиати дуд.

Ва соҳиби «Таъён» таблиғро аз саноеъ нашумурда. Ва игрокро ба ин таъриф карда, ки он аст, ки даъво кунӣ аз барои чизе васфе, ки ба ҳадди истиҳола расида бошад. Ва гуфта, ки ин макбул мебошад мардуд мебошад. Ва макбулро таъриф накарда. Аммо аз таърифе, ки мардудро карда, таърифи макбул ба муқобала маълум мешавад. Ва таърифи мардуд чунин карда, ки: мардуд — он аст, ки суҳанро бадар барад ба ҳадди куфр... Ва гуфта, ки инро ғулуви ном ниҳодаанд.

Ва Рашид гуфта: игроқ — «ин санъат чунон бошад, ки дабир ё шоир дар сифати чизе муболиға кунад». Ва мисоле, ки аз насри порсӣ оварда — ин аст, ки чун хоҳанд, ки дар накуҳиши касе муболиға намоянд, гӯянд: «фалон ҳеҷ кас аст», ва мисоли дигар: «эй саг, дарег ин ном бар ту!» Ва аз амсалае, ки аз шуарои порсӣ оварда — яке ин рубой аст:

Аз захми сари ду зулфи анбарбӯят
Озурда шавад ҳаме гули худрӯят.
З-ангуштнамои ҳар касе дар кӯят,
Тарсам, ки нишон бимонад андар рӯят.

Ва мақсуд аз нақл кардани ин мисол — он аст, ки маълум шавад, ки пеши Рашид муболиға кардан дар сифати чизе ва ба акси-юл-ғоят расонидани он аамм аст аз он, ки ба ҳадди истиҳола расад ё нарасад чи муболиған аввалӣ мумкин аст ақлан ва дуҷум — маҳол.

Ва Шамси Қайс низ игрокро ҳамчунон таъриф карда, ки аз Рашид нақл шуд. Ва гуфта, ки вачҳҳои мадҳ ба ҷиҳати тафовути дараҷоти мамдӯҳон мухталиф аст. Ва бар мӯҷиби ихтилофи аҳволи эшон дар иртифоъ⁵⁹ ва иттизоъ⁶⁰ зидд-ул-иртифоъ тафовутнок.

Ва аз уюби⁶¹ мадҳ яке — он аст, ки аз ҳадди ҷинси мамдӯҳ ба тарафи ифрот⁶² ё тафрит⁶³ берун баранд, чунон ки Анварӣ⁶⁴ гуфта:

Зиҳӣ дасти ту бар сари офариниш,
Вучуди ту сардафтари офариниш.
Қазо хутбаҳо карда дар мулку миллат
Ба номи ту бар минбари офариниш.
Ҷиҳил сол машшотан кави⁶⁵ карда
Русуми туро зевари офариниш.
Дгар фазлаи гавҳари ту набудӣ,
Ҳакир омадӣ гавҳари офариниш.

АЙФОЛ

Аллома гуфта: иборат аст аз он, ки дар мақтаи байт ё фикра васфе зикр кунанд аз барои пеш аз ӯ, ки ифодаи зиёдатии муболиға кунад ё анҷоми муболиға.

Аммо он, ки ифодаи зиёдатии муболиға кунад, чунон ки:

Сунбули зулфат, ки гашт аз бӯи ӯ ҷонҳо хароб —
Анбаре бошад сиришта тоза бо мушку гулоб.

Ва аммо он, ки ифодаи татмими⁶⁶ муболиға кунад, чунон ки:

Лаъли майгунаш, ки сад зоҳид аз ӯ расво бувад —
Бодаи софест, к-андар шишаи мино бувад.

Пӯшида намонад, ки дар шишаи мино будан — ифодаи татмими муболиға мекунад дар сафову равшани.

Ва соҳиби «Талхис» айғолро аз санъатҳои зотия дошта ва дар баҳси итноб⁶⁷ оварда ва гуфта, ки: дар тафсири ӯ ихтилоф аст. Баъзе гуфтаанд, ки тамои кардани байт аст ба чизе, ки ифода кунад нуктаеро, ки маънии бидуни ӯ тамои бошад, мисли зиёдатии муболиға, чунон ки гузашт ва мисли таҳқиқи ташбеҳ, чунон ки:

Хати ғубор, ки бар гирди рӯи ёр бувад,
Чу сабзаест, ки дар аввали баҳор бувад.

Ин санъат, ки «дар аввали баҳор бувад» аз барои таҳқиқ ва татмими ташбеҳ аст — ба ҷиҳати он, ки хатти ғубори сабза, ки дар аввали баҳор аст, мушобеҳтар аст, вагарна чун гуфта шуд, ки «чун сабза аст» — маънии тамои шуд.

Ва баъзе гуфтаанд, ки махсус ба шеър нест.

Ва Шамси Қайс айғолро махсуси шеър дошта ва гуфта, ки: «айғол — он аст, ки шоир маънии хуш тамои гӯяд ва чун ба қофия расад, лафзе орад, ки маънии бадон муваққаттар⁶⁸ ва тамои гардад, чунон ки гуфтаанд:

Он, ки бидрафшад чу маскул⁶⁹ ойна дар офтоб.

Шак нест, ки ламаони⁷⁰ ойна маскул дар офтоб бештар ва тамои бошад, валекин маънии байт ба зикри «дар офтоб» эҳтиёҷ надорад, ки ташбеҳ дар равшани ва дурафшидан ба ойна маскули тамои аст.

Ва он чи дигаре гуфтааст:

Он, ки бидрафшад чу теги нав зи дуда бенаём*

Ва ин ҷинси бефонидаро дар уюби шеър илғо хонанд, яъне лағву ботил овардан.

Ва «айғол» дар луғат — дур рафтан бошад дар шахро.

* Агарчи бенаём буданро дар асли дурафшидан мадхале нест, аммо дар зуҳури он мадхале тамои дорад. Пас лағв⁷¹ набошад.

Ва ин санъатро аз баҳри он ин ном карданд, ки дур даррафтан аст ба маънӣ ва муаккад гардонидан бар вачҳи афзунӣ».

То ин ҷо каломи ӯст.

ТАКМИЛ

Соҳиби «Талхис» гуфта, ки онро **эхтирос** низ мегӯянд.

Ва он иборат аст аз он, ки зикр кунанд дар каломе, ки муваҳҳам хилофи мақсуд бошад чизеро, ки дофеи⁷² он ихом бошад. Ва ин дофеъ гоҳе дар миёни каломе бошад, чунон ки:

Баҳори ҳусни ту, к-аш гирди лола сабза набуд,
Ҳазор чун мани девонаро чунун афзуд.

Ва гоҳе дар охири калом мебошад, чунон ки:

Баски з-ин сон дар ҷаҳон афтодаам чун хоки рох,
Хоки пой муфлисонам — обрӯи аҳли ҷоҳ.

Чун гуфта шуд, ки «хоки пой муфлисонам» — таваҳҳуми он мешавад, ки аз ҷиҳати беэътиборист, на аз ҷиҳати пастири нафсу тавозеъ. Ва чун гуфта шуд, ки «обрӯи аҳли ҷоҳ» — он таваҳҳум дафъ шуда.

Ва такмилро аз мухассаноти зотия дошта.

Ва Аллома такмил ва эхтиросро ду санъат дошта ва дар мухассаноти ғайрилафзия зикр карда. Ва гуфта, ки такмил — ва онро **итмом** низ мегӯянд — иборат аст аз он, ки биёрӣ дар фанне аз фунун, яъне навъе аз анвои сухан каломеро. Пас, чун бубинӣ, ки нуқсоне дорад ба сабаби он ки дар вай айбе даромада аз ҷиҳати далолати мафҳуми вай, яъне чизе, ки аз вай фаҳм шавад ва хориҷи маънии ӯ бошад. Пас, тамоми сози он каломро ба ҷумлае, ки он нуқсонро рафъ кунад — чунон ки дар ин байт, ки дар мадҳи донишманде воқеъ шуда:

Баҳри илм асту масонл ёд дорад бешумор,
Таъби покаш ҳаст дар ҳаддат ҷу теги обдор.

Зохир аст, ки мадҳи донишманде ба мучарради он, ки масъалаҳои бисёр ёд дорад, чунон ки дар мисраи аввал воқеъ шуда, ноқис аст — ба ҷиҳати он, ки далолат мекунад бар он ки ҳаддати таъб надорад, пас, итмоми он калом воқеъ шуда, ба ҷумлае, ки рофеи⁷³ он нуқсон аст ва он мисраи дуюм аст.

Ва зоҳир аст, ки такмил ба ин маънӣ махсус аст аз он, ки соҳиби «Талхис» гуфта — ба ҷиҳати он, ки рофен нуқсон ин ҷо махсус аст ба он, ки ҷумла бошад ва баъд аз каломи ноқис. Ва дар он маънӣ, ки соҳиби «Талхис» гуфта, аамм аст аз ҷумла ва муфрад ва аз он, ки дар аснои калом бошад, ё дар охир.

Ва гуфта, ки эҳтирос — он аст, ки биёрӣ дар мадҳ ё ғайри он каломеро, пас, бубинӣ, ки дар вай айбе даромада аз ҷиҳати далолати мантуқи ӯ, яъне он чи калом ба ӯ нотик аст ва он маънии ӯст; ё аз ҷиҳати далолати мазмуни ӯ, яъне он чи аз вай фаҳм шавад ва хориҷи маънии ӯ бошад. Пас, дар паи вай каломе дигар биёрӣ, то нигоҳ дорад ўро аз эҳтимоли хато. Аммо он калом, ки духули айб дар вай аз ҷиҳати далолати мантуқи ӯ бошад, монанди байти аввал аз ин ду байт:

Чарх, к-аз вай дил бувад хун хоҷаву дарвешро,
Хоҳам аз дасти ҷафояш кушт охир ҳешро.
Бар касе дигар ҷафо кай мекунад чун ман аз он-к
Менамояд нӯшам, аммо мезанад сад нешро.

Чун аз мазмуни байти аввал фаҳм мешавад, ки ҷафои чарх бар қоилад монанди ҷафои ӯст бар дигарон, пас, маҳалли айб аст — он, ки гуфта худро охир аз дасти ҷафояш хоҳам кушт ба ҷиҳати он, ки ҷафои ӯ ом аст. Ва гуфтаанд, ки: «балоҳо чун ом шуд, хуш бошад». Пас, дар паи он байт байте дигар оварда, ки нигоҳ дошта онро аз эҳтимоли хато. Ва эҳтирос ба ин маънӣ, ки ӯ гуфта, аамм аст аз такмил ба он маънӣ, ки ҳам ӯ гуфта — ба ҷиҳати он, ки дар такмил духули айб дар каломи аввал ба ҷиҳати далолати мафҳуми ӯ. Ва дар эҳтирос духули айб дар каломи аввал аз ҷиҳати далолати мантуқи ӯ низ метавонад бувад, чунон ки гузашт.

Ва соҳиби «Табъён» такмилро ба ҳамин маънӣ тафсир карда, ки Аллома эҳтиросро ба он тафсир карда.

Ва баъзе дигар гуфтаанд: такмил — он аст, ки шоир зикр кунад маъниеро ва ҳеҷ чиз аз аҳвол, ки мутамими⁷⁴ сиҳҳати он маънӣ ва мӯҷиби камоли он бошад, нагузорад, ки зикр накунад.

Ва зоҳир аст, ки мақсуд аз ин сухан муболиға аст, яъне дар зикри ҷизе, ки мӯҷиби татмими сиҳҳат ва камоли маънӣ мақсуд бошад, бикӯшад — чунон ки:

Туй хуршеди авҷи ҳусну хубон пеши ту анҷум,
Раванд аз худ, агар бинанд рӯзе сад раҳат мардум.

Ва маънии «такмил» ба ҳасаби луғат ва вачҳи тасмия ба ӯ зоҳир аст.

Ва «эхтирос» дар луғат — ҳештанро аз чизе нигоҳ доштан аст. Ва вачҳи тасмия ба ин низ зоҳир аст.

ТАЗЙИЛ

Аллома гуфта, ки иборат аст аз он, ки баъд аз тамоми калом зикр карда шавад ҷумлаи мустақила ба нафси худ, яъне қайди каломи собиқ набошад, ки муштамил бошад ин ҷумла бар маънии он калом аз барои таъкиди мантуқи вай, ё аз барои таъкиди мафҳуми вай.

Аммо он, ки аз барои таъкиди мантуқи вай бошад, монанди ин ҷумла, ки «дигарам нест қарор» дар ин байт:

Бурд орому қарор аз дили зор
Чашми шӯхат, дигарам нест қарор.

Ва аммо он, ки аз барои таъкиди мафҳуми вай бошад, монанди мисраи дуюм дар ин байт:

Рақиб аз мо суханҳо гуфта бо ёр,
Ба мискинон адоват карда изҳор.

Ва соҳиби «Талхис» гуфта, ки тазйил — таъқиби ҷумла аст ба ҷумлае, ки муштамил бошад бар маънии ӯ аз барои таъкиди ӯ.

Ва фарқ миёни ин таъриф ва он чи аз Аллома нақл шуд — он аст, ки ин ҷо ҷумлаи сонияро қайд накарда ба он, ки мустақил бошад ба нафси худ. Ва гуфта, ки: ин бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он, ки ўро бар ин тариқ наёранд, ки масалро меоранд, яъне мустақил набошад ба ифодаи мурод ва маънӣ мавқуф бошад бар моқабли⁷⁵ худ, чунон ки:

Дил ба махрӯе Атой доду аз ғам ҷон диҳад,
Ин сазои он касе, к-ӯ дил ба махрӯён диҳад.*

Ва қисми дуюм — он, ки ҷумлаи сонияро бар он тариқ оранд, ки масалро меоранд, яъне мустақил бошад

* Ҷумлаи сония ба ҷиҳати лафзи «ин», ки ишорат аст ба собиқ, мавқуф аст бар моқабли худ дар маънӣ.

ба ифодаи мурод ва дар маънӣ мавкуф бар моқабл
набошад, чунон ки:

Аз дасти ҷафоҳон ту, эй шӯхи ҷафочӯ,
Меноламу он кас, ки нанолад зи ҷафо, ку?

Ва ҷомен ҳар ду қисм аст ин байт:

Аз ғазаб қатли рақибон кард дӯст,
Нек карду кори некӯён нақӯст.

Пӯшида нест, ки ин ҷумла, ки «нек кард» — тазйили каломи собиқ аст; ва аз қисми аввал аст. Ва ин ҷумла, ки «кори некӯён нақӯст» — тазйили он тазйил аст; ва аз қабил қисми сонӣ аст.

Ва Алломан Тафтозонӣ дар баёни қисми аввал иктифо карда бар он чи мазкур шуд. Ва дар баёни қисми дуюм қайди «шуйӯъ⁷⁶ — истеъмол⁷⁷»-ро зиёда карда. Ва зоҳиран, бинобар баёни ӯ миёни ин ду қисм воситае мебояд. Ва он ин аст, ки ҷумлаи сонӣ мустақил бошад ба ифодаи мурод, аммо шоеъ-ул-истеъмол набошад.

Ва ҳам соҳиби «Талхис» гуфта, ки: тазйил — як навъи дигар тақсим меёбад ба ду қисм — ва он ин аст, ки тазйил ё аз барои таъкиди мантуқи калом аст, ё аз барои таъкиди мафҳуми ӯ. Ва амсалаи ҳар ду қисм мазкур шуда.

Ва тазйилро низ аз муҳассаноти зотия дошта.

Ва шоирони қадими Аҷам музаййал — он шеърро мегӯянд, ки қофия дар ҳар мисраъ, ки бошад, дар аввал бошад ва боқӣ радиф бошад ё дар охир бошад ва ҳарчи пеш аз ўст аз он мисраъ — ҳоҷиб бошад. Аммо қисми аввал, чунон ки:

Фаръёд кунад дил аз ҷафои даврон,
Сад дод кунад дил аз ҷафои даврон.
Соқӣ, қадаҳе бидеҳ, ки як дам боре,
Озод кунад дил аз ҷафои даврон*.

Ва аммо қисми дуюм, чунон ки:

Доди суҳан дар ҷаҳон аз хиради хурдадон
Мири вилоятпаноҳ — Мир Алишер дод.

---

* Лафзи «дод», ки қофия аст, агарчи дар аввали ин мисраъ нест, аммо дар ҳукми аввал аст — ба ҷиҳати он ки лафзи «сад дод» ба манзилаи як калима аст. Ва дар ин мисол танбеҳ аст бар он ки лафзи аввали мисраъ, ки дар таъриф воқеъ шуда — аамм аст аз аввали ҳақиқӣ ва он чи дар ҳукми он бошад. Ва ин аз татаббуи амсалаи қавм маълум шуда.

Дорад аз устои кор илму ҳунар бешумор.
Мири вилоятпаноҳ — Мир Алишер ёд.
То ба абад мустадом бар сари хосу авом
Мири вилоятпаноҳ — Мир Алишер бод!

Ва баъзе аз мусаннифон навъи аввалро ба рубой махсус доштаанд ва навъи дуюмро ба қитъа. Ва он асле надорад. Ва сабаби таваҳҳуми он баъз — он аст, ки дар амсала чунин дидаанд.

Ва шоирони муосири Аҷам музаййал — он шеърро меғуянд, ки исми мамдӯхро ба тақриб дар охири он зикр кунанд.

Ва «таъйил» дар луғат — доман дароз кардан аст.

Ва вачҳи тасмия, бинобар қавли фусаҳони араб, ташбеҳи эроди ҷумла аст дар ақиби ҷумлаи дигар аз барои таъкиди маънии ӯ ба дароз сохтани доман, чи ҷумлаи аввалӣ ба манзилаи либоси мақсуд аст; ва он чи дар уқби⁷⁸ ӯ зикр кардаанд, аз барои таъкиди маънии ӯ чуи ҷумлаи дигар аст, гуё домани ҷумлаи аввалиро ба он дароз кардаанд.

Ва бар тафсири шуарои Аҷам — ташбеҳи дарозии радиф ва ҳочиб аст ба дарозии доман, чи онҳо аз байт, ки либоси маънӣ аст, ба манзилаи домананд.

ТАТМИМ

Соҳиби «Талхис» инро низ аз муҳассаноти зотия дошта ва гуфта, ки: иборат аст аз он, ки дар каломе, ки муваҳҳам хилофи мақсуд набошад, фазлае оварда шавад аз барои нуктае — мисли муболиға дар ин байт:

Чун рӯи ту набувад гул бо он ҳама раъноӣ,
Чун муи ту ҳам сунабул бо он ҳама зебоӣ!

Эроди лафзи «бо он ҳама раъноӣ» — дар мисраи аввал ва лафзи «бо он ҳама зебоӣ» дар мисраи дуюм татмим аст аз барои муболиға.

Ва мурод ба «фазла» — он аст, ки рукни калом набошад ва ҷумлаи мустақил низ набошад.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки аз татмим аст он, ки махсус ба лафз бошад. Ва онро ҳашви қабех меғуянд. Ва он вақте аст, ки риояти вазн карда бошанд, на маънӣ — монанди лафзи «эй гул» дар ин байт:

Рӯят, эй гул, ба моҳ мемонад,
Хат ба мушки сиёҳ мемонад.

Ва монанди лафзи «чашму сар» дар ин байт, ки шоир гуфта:

Гар менарасам ба хидматат, маъзурам,
Зеро рамади⁷⁹ чашму судоъи⁸⁰ сарам аст.

Чи «рамад» чуз чашмро ва «судоъ» чуз сарро намебошад.

Ва мустаҳсан аз ин навъ татмим — он аст, ки дар вай қасди нукта латифе карда бошанд, чунон ки:

Бе ту моро, эй бихишти ошиқон,
Ҳаст дӯзах ҷумла боғу бӯстон.

Дар лафзи «эй бихишти ошиқон», ки татмими лафзӣ аст, қасди нукта шуда ва он риояти санъати тазод аст миёни «бихишт» ва «дӯзах».

ЭЪТИРОЗ

Соҳиби «Мифтоҳ» гуфта, ки: он аст, ки дарҷ кунанд дар калом чизеро, ки маънии мақсуд бидуни ӯ тамом бошад.

Ва Алломаи Тафтозонӣ дар шарҳи «Мифтоҳ» гуфта, ки: дарҷ кардан мешояд, ки дар аснои як калом бошад ва мешояд, ки дар миёни ду калом бошад, ки аз рӯи маънӣ ба якдигар алоқаманд бошанд. Ва он чиз, ки ўро дар калом дарҷ мекунанд, мешояд, ки ҷумлае бошад, ки онро маҳалл аз араб бошад. Ва мешояд, ҷумлае бошад, ки онро маҳалле аз араб набошад ва мешояд, ки ғайри ҷумла бошад. Пас, қисмҳои он назар ба ин сабаб шаш бошад.

Ва чун дар мисолҳои форсӣ, ки дар ин китоб оварда мешавад, ин тафсил, ки ҷумларо маҳалле аз аъроб бошад, аз дараҷаи эътибор соқит шуд. Пас, бинобар ин, қисмҳои эътироз чаҳор бошад.

Қисми аввал — он ки дарҷ кунанд ҷумларо дар аснои як калом, чунон ки:

Дастат, ки омад абри қарам, бедирам мабод!
Ҳарчанд базл беш кунӣ, ҳеҷ кам мабод!

Ин ҷумларо, ки «омад абри қарам» мӯътариза⁸¹ аст дар аснои як калом.

Ва чунон ки:

Бар сидки раҳй, ки хоки роҳ аст,
Ҳақ чалла чалолоҳу гувоҳ аст.

Дар байти аввал ҷумлаи муътариза сифати собиқи худ воқеъ шуда; ва дар байти сонӣ ба сари худ каломест аз барои дуо.

Қисми дуюм — он, ки дарҷ кунанд ғайри ҷумларо дар аснон як калом, чунон ки:

Он, ки қач бозад ба мо доим чу зулфи хештан,
Ҳамчу қаддаш ростиро нест сарве дар ҷаман.

Лафзи «ростиро» ғайри ҷумла аст, мундариҷ дар аснон як калом.

Қисми сеюм — он, ки дарҷ кунанд ҷумлаеро дар миёни ду калом муттасили яқдигар аз рӯи маънӣ, чунон ки:

Маро куштӣ, накӯ кардӣ, машав ҷони касон боре,
Ки бар ҷонам бувад ин саъбтар аз қатли бисъере.

Ин ҷумларо, ки «накӯ кардӣ» дарҷ карда шуда, дар миёни ду калом муттасил ба яқдигар аз рӯи маънӣ.

Қисми чаҳорум — он, ки дарҷ кунанд дар миёни ду калом мазкур ғайри ҷумларо, чунон ки:

Ман надорам лофи тақво, гӯ: ҳама олам бидон!
Бода нӯшам бетақаллуф, ишқ варзам бо бутон!

Лафзи «бетақаллуф», ки ғайри ҷумла аст, дарҷ кардашуда дар миёни ду калом муттасил ба яқдигар аз рӯи маънӣ.

Ва шореҳи Аллома гуфта, ки эътироз бар се қисм аст:

Қисми аввал — он, ки фонда надошта бошад. Ва он ҳашви мазмун аст, монанди ин байт:

Соқие, бода деҳ, ки ранчи хумор
Сару фарқи маро ба дард овард.

Лафзи «фарқ» бо вучуди зикри «сар» ҳашви мазмун аст.

Қисми дуюм — он, ки фондаи ӯ таъкид бошад. Ва он ҳашви мутавассит аст, чунон ки:

Бодаи кӯҳна, ки аз дасти ҷавоне нӯшӣ,
Бахшад аз ғайр фароғат, зи худат беҳушӣ.

Пӯшида нест, ки ин чумла, ки «аз дасти ҷавоне нӯшӣ» — муфиди таъкид аст дар мақсуд.

Қисми сеюм — он ки маъниро камоле ва ҷамоле диҳад — ба ҷиҳати он, ки муфид бошад дар дафъи шак ва бениёз сохтан аз такрор саволро ё ғайри онро. Ва он **ҳашви малеҳ** аст. Ва онро **ҳашви лавзинаҷ** мегӯянд ва «лавзинаҷ» — арабии «лавзина» аст. Чунон ки:

Ба ҳар починс то кай бода хӯрдан?
Буто, розӣ шудам 3-ин ғам ба мурдан!

«Розӣ шудани шахсе ба мурдан» — маҳалли он аст, ки касе дар он шак кунад ва савол кунад аз сабаби он. Ва лафзи «3-ин ғам» муфиди дофеи он шак ва бениёзӣ аз он савол аст.

Ва чунон ки:

Он лаб, ки ҳамеша бод хандон,
Бикшод ба ханда, тоза шуд ҷон.

Ин чумла, ки «ҳамеша бод хандон», ҳашви малеҳ аст аз барои дуо, муносиби калом.

Ва соҳиби «Талхис» эътирозро низ аз муҳассаноти зотия дошта ва гуфта, ки: он аст, ки оварда шавад дар аснои як калом, ё дар миёни ду калом, ки муттасил бошанд ба якдигар аз рӯи маънии чумла ё бештар, ки маҳалле аз аъроб надошта бошад аз барои нуктае ғайри дафъи ихом хилофи мақсуд — монанди дуо дар байти гузашта. Ва монанди танзия⁸² дар ин байт:

Маро «бесабр» мегӯй, маозалло, зи бадхӯй
Кашам ҷаври рақибон ҳам, дигар аз ман ҷӣ меҷӯй?

«Маозалло» дар тақдири чумла аст — ба ҷиҳати он, ки тақдир ӯ нест, ки ивази «маозалло», яъне «паноҳ мегирам». Ва ин чумла мӯътариза аст аз барои танзия аз айби бесабрӣ.

Ва монанди танбеҳ дар ин байт:

Панд бишнава, суди ҷон бошад шунидан пандро,
То тавонӣ, рад макун умеди ҳочатмандро.

Ин чумла, ки «суди ҷон бошад шунидан пандро» аз барои танбеҳ аст, бар нафъи панд шунидан.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки қавме таҷвиз кардаанд, ки эътирози дафъи ихом хилофи мақсуд бошад. Ва ин қавм ба ду фирқа шудаанд:

Фиркае тачвиз кардаанд, ки эътироз дар охири калом ва дар миёни ду каломи ғайри муттасил-ул-маънӣ воқеъ шавад.

Ва фиркае дигар тачвиз кардаанд, ки эътироз ба ғайри ҷумла низ бошад.

Ва соҳиби «**Таъбиъ**» таъриф мувофиқи соҳиби «**Талхис**» карда ба ҷуз он, ки қайд накарда нуктаро дар ғайри дафъи ихом. Ва Алломаи Тафтозонӣ дар шарҳи «**Талхис**» гуфта, ки мурод ба иттисоли ду калом аз рӯи маънӣ он аст, ки сонӣ баёни аввал бошад, ё таъкиди ӯ, ё бадал аз ӯ.

Аммо каломи сонӣ баёни каломи аввал бошад, ҷунон ки:

Зи ҳичронаш шудам чун коҳ, оҳ аз фурқати ёрам.
Шикастаҳолу зарду зору доим рӯ ба деворам.

Ин ҷумла, ки «оҳ аз фурқати ёрам» — мӯътариза аст барои изҳори ҳазини воқеъ шуда дар миёни ду калом, ки сонӣ баёни аввал аст.

Ва аммо он, ки каломи сонӣ бадал бошад аз аввал, бошад, ҷунон ки:

Дил аз ҳаҷри ту бемор аст, эй васлат шифои дил,
Набошад бе руҳат ҷуз ранҷу меҳнат дар дилам ҳосил.

Ин ҷумла, ки «эй, васлат шифои дил» — мӯътариза аст аз барои талаби лутф ва меҳрубонии маҳбуб бо риояти санъати тазод. Ва дар миёни ду калом воқеъ шуда, ки сонӣ таъкиди аввал аст — ба ҷиҳати он, ки мувофиқ аст бо вай дар маънӣ. Ва фоидаи ин такрор ва таҳқиқ мазмуни каломи собиқ аст.

Ва аммо он, ки каломи сонӣ бадал бошад аз аввал, ҷунон ки:

Ба зебӣ надорӣ мисл, биллоҳ,
Набошад дар латофат чун руҳат моҳ.

Пӯшида намонад, ки «билло» дар тақдири ҷумла аст — ба ҷиҳати он ки тақдири ӯ ин аст, ки «савганд меҳурам ба худо». Ва ин ҷумлаи мӯътариза аз барои дафъи таваҳҳуми газоф аз каломи собиқ. Ва дар миёни ду калом воқеъ шуда, ки сонӣ бадал аст аз аввал — бадали баъз аз кулл, ҷи мазмуни каломи сонӣ дохил аст дар мазмуни каломи аввал. Ва фоидаи ин бадал он аст, ки каломи аввал гӯё вофӣ⁸³ нест ба иддаи му-

род. Ва он исботи камоли хусни маҳбуб аст. Пас, каломи сониро, ки зоҳир-ус-сидқ аст, бадал оварда шуд аз аввал аз барои эҳтимол ба нишони иддаои мурод. Ва ин мисоли мазкур батамом аз он қабил аст, ки аз барои эътирози як чумла оварда шуд.

Аммо он ки бештар аз як чумла оварда шуда бошад дар аснои як калом, чунон ки:

Миннати халқон ниғаҳ дорад худовандат аз он,
Панди ман бишнава — мақаш ҳарчанд бошад баҳри ҷон.

Маҳфӣ намонад, ки «миннати халқон мақаш» як калом аст ва дар аснои вай ду чумла оварда шуда бошад дар миёни ду калом муттасил-ул-маънӣ, чунон ки:

Ҳама ҷизат худодода, таоллллаҳ, ҷи хусн аст ин?
Рухат дода зи гул беҳтар, зи шаққар беҳ лаби ширин.

Мисраи сонӣ бадал аст аз он калом, ки «ҳама ҷизат худодода» ва дар миёни эшон ду чумлаи мӯътариза воқеъ шуда.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки эътироз-ул калом қабл-ут-тамом ва «ин амалро арбоби саноат ҳашв низ хонанд — ва ин санъат чунон бошад, ки шоир дар байт маъниё оғоз ниҳад ва пеш аз он, ки маънӣ тамом шавад сухане дигар дар миён бигӯяд, он гоҳ ба тамом қардани он маънӣ бозравад. Ва ҳашв бар се навъ аст: ҳашви қабех ва ҳашви мутавассит ва ҳашви малех.

Аммо ҳашви қабех — он бошад, ки овардани лафзи зоида бас баноҷойгоҳ бувад ва байтро табоҳ кунад.

Ва аммо ҳашви мутавассит — чунон бошад, ки овардан ва ноовардани он лафзи зоида яқсон бувад, на бағоят мустақсан бошад ва на бағоят мустақбаҳ⁸⁴.

Ва аммо ҳашви малех — чунон бошад, ки овардани он байтро биёрояд ва суханро хусну равнақ диҳад.

Ва ин ҳар се навъро ба тартибе, ки ӯ гуфта — дар ин рубой дарҷ қарда шуд:

Рӯяш, ки маҳ аст, аз қамар беҳ бошад,
Мӯяш ба назар зи мушки тар беҳ бошад.
Лаъли лаби ӯ, ки шарбати унноб аст,
Пеши мани ҳаста аз шаққар беҳ бошад.

Лафзи «маҳ аст» дар мисраи аввал — ҳашви қабех аст; ва лафзи «ба назар» дар мисраи дуюм — ҳашви мутавассит; ва лафзи «ки шарбати унноб аст» дар байти сеюм — ҳашви малех.

Ва мисоли ҳашви малеҳ аз «Қасидаи маснӯъ» лафзи «к-аш бо дили тоза» аст, дар ин байт аз баҳри ҳазачи мураббаи солим:

Сабо, к-аш бо дили тоза,
Қашад бар ҳадди гул гоша.
Мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун.

Ва «эътироз» дар луғат — пеш омадан аст.

Ва ваҷҳи тасмия он аст, ки дар ин санъат дар миёни сухан чизе дигар пеш меояд.

Ва «ҳашв» дар луғат — чизеро мегӯянд, ки дар миёни болиш ва ғайри он ниҳанд — монанди пунба ва пашм.

Ва ваҷҳи тасмия он аст, ки он чиз, ки ўро дар миёни сухан меоранд, мушобеҳ аст ба он чиз, ки ўро дар миёни болиш ва ғайри он мениҳанд.

Ва ваҷҳи тасмийи ҳашви малеҳ ба «ҳашви лавзинач» — он аст, ки чунончи қанд ва мағзи бодом, масалан, ки дар миёни лавзина аст, мӯчиби латофати ў ва зиёдатии майли табъ аст ба ў. Ҳамчунин ҳашви малеҳ дар калом мӯчиби латофати ў ва зиёдатии майли табият ба ў.

Ва гуфтаанд, ки ин тасмия аз Соҳиб⁸⁵, яъне Ибни Ибод* воқеъ шуда.

ЭЗОҲ

Он аст, ки калом худ ду эҳтимол дошта бошад, ё он ки ҳукми он пинҳон бошад, пас, каломе биёри, ки равшанкунанда ва баёнкунандаи мурод бошад.

Аммо эзоҳи каломи мӯҳтавил, чунон ки:

Некию бадӣ аз ту маро ёд диҳад
Чун нек кунӣ ҳамешаву бад накуни.

Ва аммо эзоҳи каломи ҳафӣ-ул-ҳукм⁸⁶, чунон ки:

Ҳар замонам мекашад дил ҷониби вайронаҳо,
Ҳаст дар вайронаҳо ҳамчун дили ман хонаҳо.

Ва соҳиби «Талхис» дар охири фанни бадеъ гуфта, ки эзоҳ дар ҳақиқат роҷеъ ба итноб аст. Пас, маълум

* Номи ў Исмоил буда ва вазири яке аз хулафои Аббосия буда ва мулаккаб ба «Соҳиб» шуда. Ва лутфи табъ ва илму фазли ў дараҷаи қамол дошта ва машҳур аст.

шуд, ки ииро аз муҳассаноти зотия дошта — ба ҷиҳати он ки итноб аз он ҷумла аст. Ва маънии итноб баъд аз ин баён хоҳад шуд.

РУҶЌЌ

Ва онро истидрок низ гӯянд.

Он аст, ки зикр кунӣ ҷизро ва боз аз он баргардӣ аз барои нукта, чунон ки:

Нест бисъёр, ар намоӣ як назар,
Балки бисъёр аст аз ту ин қадар?

Ва нукта ин ҷо — изҳори таҳайюр ва беҳушӣ аст, ки гӯё мутакаллим аз ғояти муҳаббат ба илтифоти маҳбуб аввал ба ҳоли худ набуда ва надониста, ки ҷӣ мебояд гуфт. Охир ба худ омада ва он ҷи гуфтани буда, гуфта.

Ва Аллома гуфта, ки руҷў — аз анвои эътироз аст. Ва ҳам ӯ гуфта, ки аз анвои истидрок аст — он, ки шоир ибтидо кунад каломро чунон ки таваҳҳум шавад, ки ҳаҷв аст, боз тадорук кунад ва ба мадҳ роҷеъ созад, монанди ин байт:

Ҳайф бошад он ки инсон гӯямат аз баҳри он —
Таъ шавад нопок инсонрову ту покӣ ҷу ҷон.

Ва ин навъ пеши доноёни ин фан ғайримустаҳсан аст ба сабаби он ки мешояд, ки мамдӯҳ ба ҷиҳати шунидани аввали калом димоғсӯхта шавад, пас аз боқии калом лаззате наёбад.

Ва Рашиди Ватвог истидрокро иборат аз ҳамин навъ дошта ва гуфта: «пеши ман он аст, ки агар шоир ин тариқ пеша накунад ва ин услуб ба кор надорад, беҳтар бошад».

«Истидрок» дар луғат — даръёфта аст.

Ва ваҷҳи тасмий — он аст, ки мутакаллим дар вақти руҷў аз каломи аввал бо тадорук қардани он ҷи муваҳҳами ҳаҷв аст, даръёфта — он ҷи аз вай фавт шу-да буд.

Ва наздик аст ба ин санъат он ҷи Шамси Қайс онро тадорук ном қарда.

ТАДОРУК

Шамси Қайс гуфта; он аст, ки маъниро аз маонӣ ба нафӣи мутлақ ё ба исботи сареҳ махсус гардонанд, он гоҳ онро ба вачҳе аз вучӯҳ⁸⁷ тағйир кунанд ва шарте дар миён оранд, ки он сифат ба он шарт мубадал тавонад шуд, чунон ки:

Бисуд по, натавон, к-аз дарат дигар биравам,
Вале агар ту бигӯӣ: «биров!» — Ба сар биравам.

Ва чунон ки:

Шудам яксон ба ҳок аз ҷаври афлок
Магар лутфи туам бардорад аз ҳок?!

Ба «тадорук» ҳам дар лугат — дарёфтани аст.
Ба вачҳи тасмия мисли он аст, ки дар истидрок гуфта шуда.

ТАКРИП

Ва онро тақрор низ гӯянд.
Иборат аст аз ифода кардани лафз аз барои нуқтаи мисли тақрири маънӣ, яъне муқаррар ва муҳаққақ сохтани он.

Аллома гуфта, ки тақрири маънӣ мустаҳсан аст дар мақоми нафӣи шақ, чунон ки:

Тап гарчи аз зарурат дур аст аз ту, аммо
Дил пеши туст доим ҳаққову сумм⁸⁸ ҳаққо.

Ё дар мақоми тааззум, яъне азим шумурдани чизе, чунон ки:

Ёр бар қавли қасон бардошт, аз ҳолам назар,
Қор мушқил шуд чӣ созам? Қор мушқил шуд дигар.

Ва мисли таъкиди таҳдид, чунон ки:

Ҳар ки қач бозад назар бо маҳвашам —
Мекашам аз тир оҳаш, мекушам!

Ва мисли итеъзоб, яъне хуш омадан ба зикри он чиз, ки тақрор меёбад, чунон ки:

Ҳабиб омад, ҳабиб, эй дил, башорат!
Қи хоҳад бурд хуш аз мо ба ғорат!

Ва соҳиби «Табъён» гуфта, ки ин навъро тардид ме-
гӯянд.

Ва зикри тардид дар саноеи лафзия гузашта.

Ва ҳам соҳиби «Табъён» тақриро иборат дошта аз
иродаи чизе аз барои фоида. Ва гуфта, ки ин бар ду
қисм аст:

Қисми аввал — он, ки лафз айнан тақрор шавад —
монанди намунаи гузашта;

қисми дуюм — он ки маънӣ муқаррар шавад, на
лафз. Ва тақрори маънӣ мешояд, ки ба зикри хос бо-
шад баъд аз он, чунон ки;

Бихамдуллаҳ, ки ғашт аз бахт хуррам,
Ба қомаи қору дилбар ёру ҳамдам.

«Қор ба қом шудан» — ом аст ва «дилбар ёру ҳам-
дам шудан» — хос.

Ва мешояд, ки ба зикри ом бошад баъд аз хос, чу-
нон ки:

Марон аз қӯи худ ҳар лаҳза моро,
Ингоро тарқ қун расми ҷафоро!

Дар ин ду сурат маънии ом тақрор меёбад.

Ва гуфта, ки аз қабилӣ сурати дуюм аст боби таз-
йил. Ва мешояд, ки ба зикри мусовӣ бошад, чунон ки:

Надорам бо тамаъ мутлақ видоде,
Наҳоҳам ҳаргиз аз мардум мууроде.

Ва гуфта, ки аз қумлаи ин қисм аст тард⁸⁹ ва акс.
Ва ҳам ӯ гуфта, ки гоҳе тақрор аз барои истеъоб ме-
ояд.

Ва маънии «истеъоб» — ҳамаро фаро расидан аст, чу-
нон ки дар ин байти машҳур:

Ғах мӯътақифи дайраму ғах соқини масҷид,
Яъне ки туро металабаи хона ба хона.

Мақсуди шоир он аст, ки «дар ҳама хонаҳо ва ҷойҳо
матлуби ман туй».

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки шуаро «муқаррар» —
шеъреро гӯянд, ки дар як байт лафзе бигӯянд ва дар
байте дигар бар асари ӯ ҳамон лафзро боз бигӯянд, чу-
нон ки Асқадӣ⁹⁰ гуфта:

Борон қатра-қатра ҳамаборам абрвор,
Ҳар рӯз хира-хира аз ин ҷашми селбор.
З-он қатра-қатра қатраи борон шуда хичил,
З-он хира-хира хира дили ман зи ҳаҷри ёр.

Ва баъзе гуфтаанд, ки мукаррар — он бувад, ки лафзи қофияро ду бор бозгӯянд, чунон ки:

Бо ҳарза умр, дарего, шуда табаҳ, табаҳ,
Бар каф намонд ба ҷуз номаи сияҳ сияҳ.

ТАРЧЕЪ

Соҳиби «Табъён» гуфта, ки ӯ аз қабилӣ тақрир аст.

Ва тарчеъ — иборат аст аз он ки зикр кунанд мукарраран як маъниро, ки эҳтимом бошад ба шаъни ӯ ба ин тариқ, ки чун шурӯъ кунанд дар навъе аз калом, назар кунанд ба чизе, ки ба тақриби ӯ он маъниро зикр тавон кард. Ва чун он тақриб пайдо шавад, он маъниро зикр кунанд ва боз ба ҳамин тариқ онро тақрор кунанд чандон, ки хоҳанд. Ва ин урфи фусаҳи араб аст.

Аммо пеши шуарои Аҷам — он аст, ки Рашид гуфта, ки: «тарчеъ — шеъреро хонанд, ки хона-хона бувад, ҳар хона — панҷ байт, зиёда — то даҳ байт; ва қофияи ҳар хона муҳолифи хонаи дигар бувад ва ҳар хона, ки тамошавад, як байти бегона биёранд, он гоҳ ба хонаи дигар шаванд. Ва ин байти бегонаро тарчеъбанд хонанд.

Ва ин байт бар се навъ бувад биайниҳи, ки дар охири ҳар хона ҳамонро бозоваранд: ё байтҳо мухталиф бувад ва ҳар якро қофияи хос; ё байтҳо бувад бар як қофия ба адади абъёти хонаи тарчеъ — чунон ки чун абъёти бегонаро ҷамъ кунанд, хонаи дигар гардад».*

Ва намунаи қисмҳои тарчеъ машҳур аст. Ва ин китоби мухтасар гунҷоиши эроди он надорад.

Ва фоидаи тарчеъ — он аст, ки чун дар услуби калом тағйире воқеъ шуд, сомеъ ба шунидани он бештар тавачҷӯҳ мекунад ва нишот ӯро дар шунидан зиёда мешавад.

Ва тарчеъбанд агар як байт бошад, хотир ба маънии ӯ мукаррар тавачҷӯҳ мекунад бе малоле ва дар хотир беҳтар қарор мегирад.

Ва «тарчеъ» дар луғат — гардонидан аст. Ва чун ин ҷо каломро аз услубе дигар мегардонанд, онро тарчеъ ном карданд.

---

* Баъзе навъи охирро «таркиб» мегӯянд.

ИТНОБ

Он аст, ки лафз зиёда бошад бар маъни мурод — аз барои фоида.

МУСОВОТ

Ва агар лафз ба микдори асли мурод бошад — онро мусовот мегӯянд.

ЭҶОЗ

Ва агар лафз камтар аз асли мурод бошад; ва маънии бисёӣ ба лафзи андак адо ёбад — онро эҷоз мегӯянд.

Ва Шамси Қайс гуфта: «балоғат дар се навъи сухан пайдо шавад: эҷоз ва мусовот ва баст».⁹¹

Эҷоз — он аст, ки лафз андак бувад ва маънӣ бисёӣ.

Ва мусовот — он аст, ки лафзу маънӣ баробар бошад.

Ва баст — он аст, ки маъниро ба лафзи бисёӣ шарҳ кунанд ва ба чанд вачҳ онро таъкид намоянд, чунон ки агар лафзе муштарак-ул-маънӣ бошад, баёни муроди хеш аз он кунанд. Ва агар ба тафсире эҳтиёҷ афтад, дар рафъи он бисёӣ кӯшанд.

Пас истиороти ва ташбеҳот — ҷумла аз боби эҷоз аст.

Ва айғолу такмил ва табиину⁹² тафсир ва тақсиму иститрод⁹³ ва тафреъ⁹⁴ ва ҳарчи аз ин саноот аз баҳри зиёдагии баён ё рафъи иштибоҳе истеъмоли кунанд — ҳама аз қабилҳои бастии сухан аст.

Ва чунон ки дар эҷозу мусовот бояд, ки аз ҳалали маънӣ мӯҳтариз⁹⁵ бошанд, бояд, ки дар баст низ итноби бефоида ва истеъмоли алфози ғайри мӯҳтоҷ муқобили иҷтиноб вочиб донанд».

То ин ҷо каломӣ ўст.

Ва ў бастро ба ҷои итноби дар муқобили эҷоз ва мусовот оварда. Ва пӯшида намонад, ки баст ба ин маънӣ, ки ў гуфта махсус аст аз итноби ба тафсире, ки мазкур шуд. Ва санооееро, ки аз қабилҳои баст дошта, баъзе мазкур шуд ва баъзе дигар мазкур хоҳад шуд.

Ва санъате дигар оварда ва онро тамлеҳ ном карда. Ва гуфта: «тамлеҳ — он аст, ки алфози андак ба маънии бисёӣ далолат кунанд.

Ва «малаҳ» — частаи барқ бошад. Ва «малаҳа» — як назар бошад. Ва чун шоир чунон созад, ки алфози анда-

ки ў бар маонии бисъёр далолат кунад — онро тамлеҳ хонанд».

Ва тафриқа миёни тамлеҳ ба ин маънӣ, ки ў гуфта ва эҷоз — зоҳир нест. Ва гуфта, ки ин санъат ба наздики донишмандон писандидатар аз итноб аст.

Ва маънии «балоғат» — он аст, ки он чи дар замир бошад, ба лафзи андак, бе он ки ба тамоми маънии он халале роҳ ёбад, баён кунанд. Ва дар он чи ба бастии сухан эҳтиёҷ афтад, аз қадри ҳоҷат дарнагузаронанд ва ба ҳадди малол нарасонанд.

ИСТИТРОД

Соҳиби «Табъён» гуфта, ки: он аст, ки дар фанне аз фунуни калом, яъне навъе аз анвои он бошӣ, пас, ба хоҳири ту расад фанне дигар муносиби он фан — пас, онро зикр кунӣ, чунон ки дар ҳикояте аз ҳикоятӣ шахсе бошӣ, пас, ба хоҳири ту расад ҳикояти дигар аз ў, ё аз ғайри ў, ки муносиби он ҳикоят бошад ва онро зикр кунӣ.

Ва ин санъат ду навъ аст:

Навъи аввал* — он, ки тааллуқ миёни асли калом ва он калом, ки онро ба иститрод зикр карда бошанд, дур бошад. Ва он ба ин мебошад, ки ҷумла иститроде тобеъ воқеъ шуда бошад, чунон ки:

Эй ба сурат гулбуни боғи ҷамол,
В-эй ба маъни руҳбахши аҳли ҳол!
Ҳар ки бе ҳол аст, бошад кӯру қар,
Ғарчи дорад зоҳиран самъу басар!⁹⁶

Зикри «аҳли ҳол» ба табияти воқеъ шуда. Ва байти дуюм, ки иститродист, ба табъияти зикри «аҳли ҳол» воқеъ шуда. Пас, каломии иститродӣ ин ҷо тобеи тобеъ бошад.

Навъи дуюм — он, ки тааллуқ миёни асли калом ва каломии иститродӣ қариб бошад, чунон ки:

Нест оби талх яқсон бо Фурот,⁹⁷
Қ-аз яке мавт аст в-аз дигар ҳаёт.
Ҳар ки барбаст ў Фурот аз тайб-ин,
Ғашт малъун ҳамчу шайтони лаин.

* Тақдими навъи аввал бар навъи дуюм ба мутобиқати соҳиби «Табъён» воқеъ шуда, в-ағарна, акс — беҳтар бошад.

Ва ин таъриф, ки соҳиби «Табъён» карда — тафсили он таъриф аст, ки соҳиби «Эзоҳ» карда. Ва он ин аст, ки гуфта: иститрод — нақл аст аз маънӣ ба маънии дигар, ки муттасил бошад ба вай. Ва мақсуд аз зикри маънии аввал васл набошад ба зикри маънии сонӣ монанди байтҳои гузашта. Ва ҳам ӯ гуфта, ки «гоҳе мақсуд — маънии дуҷум мебошад ва зикри маънии аввал аз барои тавсил⁹⁸ мебошад ба маънии дуҷум», чунон ки:

Бедоду ҷавр бар дилам аз ҳад мабар, ки ҳаст
Шохзодае, ки дод, дили нотаваон диҳад.
Зулл-оллох, шоҳи ғариб офтоби фазл,
Қ-аз ақлу адлу дод чу Нӯшеровон⁹⁹ диҳад.

Ва гуфта, ки: «бок нест, ки инро ихомӣ иститрод ном кунанд».

Ва пӯшида намонад, ки ин маънии дуҷумро ихомӣ иститрод ном кардан аз ғайри соҳиби «Эзоҳ» машхур нест.

Ва машхур — он аст, ки қудамо инро «тахаллус» ме-гуфтаанд.

Ва мутаохирони шуарои Аҷам инро «гурезгоҳ» мегӯянд.

Ва Аллома гуфта, ки иститрод — он аст, ки дар фанне аз фунуни калом бошӣ ва аз он берун оӣ ва ба фаннии дигар равӣ ва боз баргардӣ. Ва агар ҳамчунон биравӣ, он хурӯҷ аст ва ночор аст аз тасреҳ¹⁰⁰ ба зикри он чи ба ӯ иститрод воқеъ мешавад.

Ва аксар дар ҳаҷв мебошад, чунон, ки:

Шукр, қ-аз ҳирс наям гашта залил,
Дар ҷаҳон чун писари Хоҷа Халил.*
Шукри эзид, ки қаноат ба камол
Дорам аз фазли худои мутаол.

Ва агар баъд аз байти аввал боқии абъёт дар ҳаҷви ҳамон шахс будӣ, хурӯҷ мебуд. Ва агар ба ҷои байти аввал ин байт будӣ, ки:

Шукри яздон, ки наям ман ба ҷаҳон.
Моили мол чу абнои замон.

иститрод намебуд — ба ҷиҳати он, ки тасреҳ ба зикри мустатрадбиҳи воқеъ намешуд.

Ва ин тариқро номе накардаанд ва ҷиҳат зоҳир нест.

---

* Зикр бар «Хоҷа Халил» иститрод аст — аз барои ҳаҷви ӯ.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки баъзе гуфтаанд, ки иститрод — он аст, ки шурӯъ кунӣ дар васфи чизе ва онро тариқи дусабилла созӣ бо он чи хоҳӣ — аз мадх, ё ҳаҷв, ё ғайри он. Ва савори он бошӣ, чандон ки баргардонӣ инони суҳанро ба ҷониби ғараз ва мақсуди худ, баъд аз он ки дар аввали калом далолат бошад бар он, ки қасд ғайри он аст, ки дар роҳи баёни ӯй.

Ва бинобар ин, қавли дебоҷаҳо, ки муншиён дар аввал баъзе нишонаҳо менависанд; ва фалакиёту баҳориёт ва амсоли онҳо, ки шоирон дар оғози қасидаҳо мегӯянд, то он ҷо, ки гурезгоҳ мекунанд ва ба маддоҳӣ мешаванд, аз қабили иститрод аст.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки: «иститрод — он аст, ки шоир васфе бар як насақ меорад, то чун ба охир расонад он чи мақсуд бошад, аз он шеър ба он пайвандад ва ба он ишорате кунад», чунон ки:

Шуд зимистон охиру мутлақ наёмад бар замин
Қатраи нам аз саҳобу оламе дар изтироб.
Лек ман хушвақтам аз вачҳе, ки боре рост кард
Чарҳи қачрав гарчи доим буд бо ман дар итоб.
Ин ки ман имсол гуфтам дар мадеҳи шайхи шаҳр —
«Эй қафи эҳсони ту бар халқ монанди саҳоб».

Ва ин ки ӯ гуфта — баёни урфи шоирони Аҷам аст ва наздик ба қавли охир, ки аз Аллома нақл шуд.

Байт:

Лекин андар миёна фарке ҳаст,
Фикр кун, то тамои дарёбӣ.

Соҳиби «Табъён» гуфта, ки иститродро аз феъли «сайёд» гирифтаанд, ки муторид мешавад сайдеро, яъне ҳамла мекунад ба вай, пас пеш меояд, ўро сайде дигар — ва қасди ӯ мекунад.

Ва ин фақир иститродро ба ин маънӣ, ки ӯ гуфта — дар ҷое дигар надидаам. Ва ваҷҳи иштиқоқи он низ зоҳир нест.

Ва он ҷи, филҷумла, ба ин муносибате дорад — тард аст ва он кӯшиш кардан аст дар гирифтани сайд; ва муторида аст — ва он бар якдигар ҳамла бурдан аст. Ва он ки сайёд сайдеро бигузорад ва қасди сайде дигар кунад — дохили ин маонӣ нест ва лозим низ нест. Ва он ки сайёд, филвоқеъ, гоҳе ин кор мекунад — дар маънии лафз дахл надорад.

Ва дар «Точ-ул-масодир»¹⁰¹ оварда, ки: иститрод — хештанро аз пеши душман ба гурез додан аст аз барои фирефтан вайро.

Ва вачҳи тасмия — бинобар ин маънӣ ташбеҳ гузоштани навъе аз калом аст ва зикри навъе дигар аз барои нукта ба гурехтан аз пеши хасм аз барои фиреби вай. Ва ин вачҳи тасмия дар баъзе аз маонии мазкур зоҳир аст. Ва дар баъзе дигар ба андак такаллуфе рост мешавад.

Ва агар касеро беҳтар аз ин вачҳе ба хотир расад, бар вай бод, ки ба ин калом илова кунад.

ТАФСИР

Ва онро табиин низ мегӯянд.

Соҳиби «Табъён» гуфта: он аст, ки чун дар каломе, ки зикр кунӣ, чизе бинӣ, биёри чизеро, ки возеҳкунандаи он бошад.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки: «табиин ва тафсир — он аст, ки шоир чанд сифати мучмал баршуморад — он гоҳ дар байте дигар, ё мисрае дигар баёни он орад ва тафсири он кунад», чунон ки Муиззӣ гуфта ва баёни он карда:

Мухолифони туро аз ҷаҳор гавҳар ҳаст
Ҷаҳор табъ насби ҷаҳор чиз мудом —
Зи нор гармии ҷисму зи бод сардии дам,
Зи об таррии ҷашму зи хок хушкии ком.

Ва чунон ки ҳам ӯ гуфта ва тафсир карда:

Дар маърака бистонаду дар базм бубаҳшад —
Мулке ба савориву ҷаҳоне ба сиворӣ¹⁰².

Ва Рашиди Ватвот тафсирро ба ду қисм сохта: тафсири ҷалӣ ва тафсири хафӣ¹⁰³. Ва гуфта, ки: «тафсири ҷалӣ — чунон бошад, ки шоир лафзе бигӯяд мубҳам — чунон ки ба тафсир мӯҳтоҷ бувад, пас, ба вақти тафсир кардан ҳамон лафзро боз орад ва тафсир кунад», чунон ки:

Риндему каландарвашу дорему надорем
Дорем ғами ёру надорем ғами кор.

Ва инро тафсири зоҳир низ гӯянд.

«Ва тафсири хафӣ — чунон бувад, ки алфози мубҳамро, ки ба тафсир мӯҳтоҷ бошад — ба вақти тафсир кардан боз наёрад».

ИЛТИФОТ

Аллома гуфта, ки: ин санъатро «шучоат-ул-арабияти» низ мегӯянд — ба ҷиҳати он ки, чунончи шучоъ савор мешавад чизеро, ки ғайри ӯ наметавонад, ҳамчунин луғати арабӣ махсус аст ба ин санъат ва дар ғайри он намебошад*.

Ва бар қавли машҳур — иборат аст аз таъбир аз маънӣ ба тариқи аз турақи салоса¹⁰⁴, ки такаллум ва хитоб ва ғайбат¹⁰⁵ аст. Баъд аз он ки аввалан аз ӯ таъбир карда бошанд ба тариқи дигар аз ин се тариқ.

Ва баъзе аз муҳаққиқон бар ин таъриф зиёда кардаанд ин қайдро, ки ба шарти он ки таъбири сонӣ бар хилофи он воқеъ шавад, ки зоҳири ҳол тақозо мекунад ва мухотаб чашм медорад. Ночор аст аз ин қайд, то хориҷ шавад аз таъриф ин мисол, ки касе гӯяд, ки: «ман он касам, ки ӯро талабида будӣ». Ба ҷиҳати он ки агар ин қайд набошад, таърифи илтифот бар ин мисол содиқ меояд — ба сабаби он ки мутакаллим таъбир аз худ ба тариқи ғайбат карда ва гуфта, ки «ӯро» ва нагуфта, ки «маро». Баъд аз он ки аввалан таъбир ба тариқи такаллум карда буда ва гуфта, ки «ман» ва ҳоли ин аз қабил илтифот нест. Ва чун қайди мазкурро зиёда кунанд, таъриф бар вай содиқ намеояд — ба ҷиҳати он ки таъбири сонӣ дар вай бар хилофи зоҳири ҳол нест, чунончи зоҳир аст.

Ва қисмҳои илтифот шаш аст.

Қисми аввал — нақл аз такаллум ба хитоб, чунон ки:

Чил сол ба халқ сарф кардам авқот,
Зоеъ кардам хулосаи умру ҳаёт.
Шуд вақт, Атой, ки дигар бигрезӣ
Аз сӯҳбати халқ, к-ин бувад роҳи наҷот.

Қисми дуюм — акси он, чунон ки:

Дил сӯи бутонат, эй Атой, то кай?
Бо пири муғонат ошноӣ то кай?
Вақт аст, ки дигар накунам нома сиёҳ,
Шуд мӯй сафед, беҳаёӣ то кай?

Қисми сеюм — нақл аз такаллум ба ғайбат, чунон ки:

Гуфтам: «зи ғами ту хаставу зорам ман»,
Гуфто, ки: «бимир, к-аз ту безорам ман!»
Гуфтам: «зи ҷӣ парвои Атой накуний?»
Гуфто, ки: «ҷӣ парвои касе дорам ман?!»

* Ғолибан муроди ӯ аз ин ки гуфта: «дар ғайри арабӣ намебошад» — он аст, дар ғайри он шоеъ нест ва чандон эътибор надорад.

Қисми чаҳорум — акси он, чунон ки:

Бе рӯи ту гар ҳазор гулзор бувад,
Дар чашми Атой ҳама чун хор бувад.
Набвад чу ғами ҳаҷри туам ҳеҷ ғаме,
Ҳарчанд ғами замона бисъёр бувад.

Қисми панҷум — аз хитоб ба ғайбат, чунон ки:

Чоно, зи фироки ту дилам пурхун шуд
В-аз ёди руҳат сиринки ман гулгун шуд.
Алқисса, ба коми душманон гаштаму дӯст,
Як бор напурсид, ки: «ҳолат чун шуд»?

Қисми шашум — акси он, чунон ки:

Бе ёр басе кор хароб аст маро
В-аз оташи ҳаҷр дил кабоб аст маро,
Бинмо руҳу аз ҳастии хешам бираҳон.
Қ-ин ҳастии ман басе ҳиҷоб аст маро.

Ва мазҳаби Саккокӣ, яъне соҳиби «**Мифтоҳ**» — он аст, ки илтифот иборат аст аз интиқол аз тариқе аз турақи салоса ба тариқе дигар — хоҳ он тариқи аввал дар калом воқеъ шуда бошад — чунон ки дар намунаи гузашта; ва хоҳ воқеъ нашуда бошад. Лекин тақозои зоҳири калом он бошад, чунон ки дар вақте ки хоҳӣ, ки аз ғами айём шикоят кунӣ — ба нафси худ хитоб кунӣ ва гӯӣ:

Поймоли ғам шудӣ, касро нашуд парвон ту,
Гар набошад косаи май дастгир, эй вои ту.

Тақозои зоҳири калом тариқи тақаллум бувад, чунон ки:

Поймоли ғам шудам, касро нашуд парвон ман,
Гар набошад косаи май дастгир, эй вои ман.

Ва чун аз он тариқ ба тариқи хитоб интиқол кардӣ, илтифот мутаҳаққақ шуд, бинобар қавли Саккокӣ.

Аммо бар қавли ҷумҳур илтифот нест.

Ва фусаҳои араб илтифотро дар калом бисъёр мекунанд ва бағоят мустаҳсан мешуморанд. Ва вачҳи ҳусни илтифот — он аст, ки мутакаллим ҳар гоҳ нақл кард каломро аз услубе ба услубе дигар — хоҳ нақл таҳқиқӣ бошад, чунон ки мазҳаби ҷумҳур аст ва хоҳ тақдирӣ — чунон ки Саккокӣ онро низ эътибор карда, сомеъро огоҳтар месозад аз барои шунидани он калом ва ўро дар шунидани он калом рағбат зиёда мешавад ва нишоти ў дар истимои он зиёдтар мешавад.

Ва ин фоида он ҷо, ки нақл таҳқиқӣ бошад, зоҳир аст. Ва он ҷо, ки нақл тақдирӣ бошад — баёни он ин аст, ки чун сомеъ дар калом услубе шунид, ки бар хилофи он услуб аст, ки ӯ чашм медошта ва муқтазои зоҳири калом буда, ӯ ба он калом бештар таваҷҷӯҳ мекунад ва рағбату нишоти ӯ дар шунидани он зиёда мешавад.

Ва ин фоида, ки мазкур шуд, ом аст дар ҷамеи мавзеъҳои вуқӯи илтифот. Ва гоҳ мебошад, ки назар ба хусусияти мавзее ӯро фоидаи дигар, балки фоидаҳои дигар мебошад. Ва ин ба татаббӯи каломи фусаҳо ва сухани устодон зоҳир мешавад.

Ва соҳиби «Талхис» илтифотро аз муҳассаноти зотия дошта; ва соҳиби «Табъён» — аз муҳассаноти аразия¹⁰⁶ ва соҳиби «Мифтоҳ» — дар ҳар ду ҷо ӯро дохил дошта — ва вачҳи он ин аст, ки аз ин ҳайсиёт, ки муқтазои ҳол ва мақом аст, аз муҳассаноти зотия аст. Ва аз ин ҳайсиёт, ки сабаби зинату ороиши калом аст, қатъи назар аз он ки муқтазои ҳол ва мақом бошад, аз муҳассаноти аразия аст. Ва аммо он ки баъзе аз латоифи каломро аз муҳассаноти зотия медоранд ва баъзе дигарро дар муҳассаноти аразия мешуморанд бо вучуди он ки дар ҳар як ду ҳайсиёт ҳаст, бинобар касрати эътибор яке аз он ду ҳайсиёт аст.

Дар каломи фусаҳо ва булағо ихтилофе, ки дар миёни мусаннифон дар боби эроди баъзе аз он ҷумла дар муҳассаноти зотия ё аразия воқеъ шуда, бинобар он аст, ки ҳар кас ба татаббӯи худ он чи бештар ёфта — онро эътибор карда.

Ва бидон, ки Аллома гуфта, ки: уламои баён таъриф кардаанд илтифотро ба интиқол аз сифае ба сифаи дигар. Ва онро се қисм сохтаанд:

Қисми аввал — илтифоти машхур, ки мазкур шуд.

Қисми дуюм — рӯҷӯ аз мозӣ ё мустақбал ба амр¹⁰⁷ — ҷунон ки аввал маънӣ ба сифаи мозӣ мазкур шуда бошад ва маънии дигарро, ки баъд аз ӯ зикр карда мешавад, ҳарчанд зоҳир он бошад, ки он низ ба сифаи мозӣ адо ёбад. Аммо аз он рӯҷӯ кунанд ва ба тариқи амр оранд бинобар нуктае;

Қисми сеюм — ахбор аст ба сифаи мустақбал аз маънии мозӣ, ё акси он. Ва дар қисми дуюм аксро эътибор накарда. Сабаби зоҳир он, ки дар каломи фусаҳо наёфта.

Ва дар «Мутаввал» мазкур аст, ки илтифотро бар ду маънии дигар итлоқ мекунанд:

маънии аввал — он аст, ки дар ақиби калом ҷумлае, ки мустақбал бошад ва муносиби он калом бошад дар маънӣ ва ба вай тааллуке дошта бошад, оварда шавад бар тариқи масал, ё дуо, ё монанди онҳо, чунон ки:

Замони айшу вақти комронӣ
Чавонӣ бошад, афсӯс аз чавонӣ!

Ва чунон ки:

Лаби соқӣ ба як ханда зи риндон
Барад сад дил, илоҳо, бод хандон!

Ва чунон ки:

Чашмаш ба ман наяфтад, ҳар сӯ давам дар он кӯ,
Оё чаро наяфтад он масти шӯҳ ҳар сӯ?

Ва Шамси Қайс илтифотро ба ин маънӣ тафсир карда.

Ва Рашид аввал ба он маънӣ, ки собиқан мазкур шуд, таъриф карда ва охир гуфта, ки: «баъзе гуфтаанд, ки илтифот — он бошад, ки дабир, ё шоир маънии тамом бигӯяд, пас, ба уқб, ба ваҷҳи масал, ё ба ваҷҳи дуо, ё ба ваҷҳе дигар бадон маънӣ тамом карда, илтифот намояд, аммо ба тасреҳи лафз, ва аммо ба киноят».

Ва ин таъриф наздик аст ба он чи аз «Мутаввал» нақл шуд. Ва тафовут ин аст, ки ин ҷо шарт накарда, ки он чи дар уқб бар ваҷҳи масал, ё ғайри он мазкур шавад, ҷумла мустақбала бошад. Ва шуарон Аҷам илтифотро ба ин маънӣ этибор кардаанд.

Ва маънии аввал, ки дар «Мутаввал» оварда — он аст, ки мутакаллим маъние зикр кунад ва таваҳҳум кунад, ки чизе дар хотири шунаванда ҳалал мекунад. Пас, каломе биёрад, ки он дағдаға ва халҷонро нобуд гардонад. Баъд аз он руҷӯ ба мақсуди худ кунад, чунон ки:

Маро якборагӣ аз дар бирон, то барканам дилро
Вағарна пеши худ хон, фатҳ кун ин боби мушкилро!

Пӯшида намонад, ки ин ҷумла, ки «то барканам дилро» аз барои дафъи ин дағдаға, ки мутакаллим таваҳҳум карда, ки ба хотири сомеъ расида бошад, ки муҳиб¹⁰⁸ чигуна хоҳад, ки маҳбуб ўро якборагӣ аз дари худ биронад.

Ва ҳам дар «Мутаввал» оварда, ки илтифот — гирифта шудааст аз илтифоти инсон аз ямин¹⁰⁹ ба шимол¹¹⁰ ва аз шимол ба ямин, яъне нигаристани ў аз ҷо-

нибе ба ҷонибе. Ва ин ишорат аст ба ваҷҳи тасвия. Илтифот назар ба он маънӣ, ки дар аввали калом мазкур шуд, ҷи тағйири калом аз услубе ба услубе мушобеҳ аст ба илтифоти инсон аз ҷонибе ба ҷонибе.

Ва ваҷҳи тасмия назар ба ду маънии охир — он аст, ки «илтифот» дар луғат — вонигаристан аст. Ва мутакаллим вақте ки дар уқби маънии мақсуд маънии дигар меорад, ки ба ӯ тааллуқе ва нисбате дорад, ё он ки чизе меорад, ки дафъи дағдаға мекунад, аз вай ба он маънӣ илтифот ва назар мекунад.

УСЛУБҲАКИМ

Ду навъ аст:

Навъи аввал — он ки мутакаллим бигӯяд бо мухотабе, ки аз вай каломе содир шуда бошад, чизе, ки чашм надошта бошад мухотаб онро дар муқобили каломи худ. Ва ин гуфтани мутакаллим ба сабаби он бошад, ки ҳамла кунад каломи мухотабро бар хилофи муроди вай аз барои танбеҳ бар он ки хилофи муроди вай авлоқ ба қасд ва ирода, чунон ки:

Гуфто ба қаҳр шаҳна: «баредаш ба сӯи дор!»

Гуфтам: «ба дору боғча оям ҳазор бор».

Ва чунон ки:

Бар дари ҷонон ракибам диду «э-ин ҷо» гуфт «рав»,

Гуфтамаш: «миннат ба ҷон дорам, бари ҷонон равам!»

Навъи дуюм — он ки бигӯяд дар ҷавоби саволдиҳандаи чизе, ки саволкунанда аз он савол накарда бошад — ба сабаби он ки танзил кунад саволи саволкунандаро ба манзилаи ғайри он аз барои танбеҳи вай бар он ки он ғайр — авло ба ҳоли вай дар савол ба сабаби қусури фаҳми ӯ. Ё он ки он ғайр ӯро фаҳм аст, ки бидонад на он ҷи ӯ қасд карда.

Пас, ин навъ бар ду қисм бошад:

Аммо қисми аввал, чунон ки:

Хоча гуфто: «бода чун нӯшанд, беҳушӣ чарост?»

Гуфтамаш: «то як дам аз ғамҳои дунё вораҳанд».

Чун сабаб ва ҳикмат он, ки бода чаро ақлу ҳуш мебарад — дархури фаҳми хоҷа набуд, ҷавоб дода шуд бо он ҷи муносиби ҳоли ӯст, ки: он фоида беҳушӣ аст.

Ва аммо қисми сонӣ, чунон ки:

Пурсид авонӣ зи ман авроду¹¹¹ дуоро,
Гуфтам, ки: «маёзор дили халқи худоро!».

Дар ҷавоб ишорат аст ба он, ки ўро фаҳм ин аст, ки бидонад, ки тарки озори халқ мебояд қард ва доништанни авроду дуо ўро фаҳм нест ва бо вучуди он сифат ин ўро ба қор намеояд ва ғайри намедихад.

Ва ин санъатро соҳиби «**Мифтоҳ**» ва соҳиби «**Талхис**» аз муҳассаноти зотия доштаанд ва ному нақардаанд. Ва шуарои Аҷам низ дар саноеъ нашумурдаанд. Аммо соҳиби «**Табъён**» аз муҳассаноти аразия дошта.

Ва маънии «**услуб**» дар луғат — гуна аст.

Ва чун ин гуна қалом муштамил бувад дар ҳикмат ба воситаи он ки мутақаллим он меғӯяд, ки лонку муносиби муҳотаб аст, дар нафси амр ҳарчанд ба ҷиҳати зоҳир муҳолифи муқтазои қаломест, ки муҳотаб гуфта, ин санъатро услубҳаким ном қарданд, ба тариқи сифат, на изофат.

ҚАВЛИ БИ-Л-МУҶИБ¹¹²

Низ бар ду навъ аст:

Аввал — он ки сифате воқеъ шавад дар қаломни шахсе киноят аз ҷизе, ки он ҷизро ҳукме собит қарда бошад, ту он сифатро исбот кунӣ аз қарони ғайри он ҷиз ва таарруз нақунӣ ба он ки он ҳукми мазкур ин ғайрро собит аст ё манфӣ аз вай, чунон ки:

Рақиб гуфт қасеро, ки: «ҳеҷ қоре нест,
Ба қӯи ёр маё, рав, ки мӯҷибӣ ор аст!»
Шунд чун ки ҳабиб ин суҳан, равон фармуд,
Ки ҳар ки ин ҳазъён гуфтааст, бекор аст.

Навъи дуюм — он ки ҳама қунӣ лафзқеро, ки дар қаломни шахсе воқеъ шуда бошад бар ҳилофи муқод ба шарти он ки лафз эҳтимоли он дошта бошад. Ва ҳама қардан ба ин тариқ бошад, ки зикр қунӣ мутааллиқи он лафзқеро, чунон ки:

Гуфто рақиб: «ин ҷо маё дигар, ки ҳоҳам қад яқин!»
Гуфтам, ки: «ҳоҳӣ қад яқин пешам қари худ бар қамин?»

Ва ин навъ қариб аст ба навъи аввали услубҳаким ва тафриқа миёни ҳар ду ин аст, ки лозим нест дар он

навъ, ки ҳамли калом бар хилофи мурод ба зикр муталлиқ бошад ва ин ҷо лозим аст. Ва нукта дар он навъ лозим аст, ки танбеҳ бошад бар он, ки хилофи муроди аввалист ба қасд ва ин ҷо лозим нест, ки нукта бошад.

Ва ин санъатро низ шуарон Аҷам дар саноеъ нашумурдаанд.

САВОЛУ ҶАВОБ

Ва инро фусаҳон араб мурочиат низ меғўянд.

Ва ин бар ду навъ аст:

Навъи аввал — он ки саволу ҷавоб дар каломии як кас бошад — мисли он ки дар шеърӣ як мисраъ савол бошаду дигаре ҷавоб, ё он ки як байт саволу дигаре ҷавоб.

Аммо тариқи аввал, чунон ки:

Гуфтам, ки: «дил аз балон ҳаҷрат реш аст»

Гуфто, ки: «ҳанӯз корҳо дар пеш аст!»

Гуфтам, ки: «ба ҷон ғамат аҷаб коре кард»

Гуфто, ки: «ҳанӯз корҳо дар пеш аст!»

Ва аммо тариқи дуюм, чунон ки:

Пурсидам аз нақора, ки «фаръёдҳои ту,

Бо ман бигӯ, ки шому сахарғах зи дасти кист?»

Гуфто: «чи пурсиш аст? — Намедонӣ ин қадар?

Фаръеди ман зи дасти ниғори нақорачист!»

Ва ин навъи аввал пеши фусаҳонии араб ва шуарон Аҷам мӯътабар аст. Ва гоҳе шуарон Аҷам аз аввали қасида то охир ин санъатро риоят мекунанд.

Навъи дуюм — он ки саволу ҷавоб дар каломии ду кас воқеъ шавад — чунон ки дар вақте ин каминаро рамаде азим шуда буд, аз шаҳр ба чиҳати ҳарорати ҳаво ба деҳ интиқол намуд ва аз ёрон ҷашмдошти пурсиш буд, ҳеҷ кас наёмад. Баъд аз муддате мадид яке аз ёрон як байт навишта фиристод ва он ин аст:

Хотир мушавваш аст ҷу ҷашми ту бандаро,
Пайғом деҳ, ки ҳеҷ зи сиҳҳат умед шуд?

Ин камина дар ҷавоб ин байтро фиристод:

Ҷашмам, ки гашта буд зи дарди фироқ сурх,
Бар роҳи интизори ту охир сафед шуд.

Ва ин навъ дар миёни шуарон Ачам андак аст ва дохили ин санъат намедоранд.

Ва «мурочиати калом» дар луғат — рад кардани он аст. Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

ИБДОЪ

Соҳиби «Табъён» гуфта: он аст, ки мутакаллим ихтироъ кунад маъниро, ки касе бар вай сибақат¹¹³ нагирифта бошад дар он маънӣ. Ва ин бар ду қисм аст.

Қисми аввал — он аст, ки ихтирои он маънӣ дар вақти нақли амре бошад, мисли он ки ин фақирро дар бидояти ҳол, ки ба доруссалтанаи Ҳирот омада буд, воқеъ шуд. Ва шарҳи он — ин аст, ки маро ба ҷавоне таллуқ буд ва ўро ба тўҳмат хун гирифтанд. Подшоҳ ба яке аз умаро фармуд, ки онро таҳқиқ кунад. Ва он амир ба ин фақир продати тамои дошт. Банда пештар ба маҷлиси ў рафтам, то шояд ки он ҷавонро мададе тавонам кард. Чун он ҷавонро дасту гардан баста, пеши он амир оварданд, бандаро тоқат намонд ва гирья зўр кард. Ва худовандони хун фаръёд бароварданд, ки «ин сайид ошиқ аст ва меҳоҳад, ки ҳимоят кунад!». Аз ин суҳан он ҷавон ва ин бандаро инфиоле¹¹⁴ куллӣ расид. Аммо ҳазрати худованд рост овард, ки бадеҳа ин байтро гуфтам:

Машидоред, эй ёрон, ки ман аз ишқ гириёнам,
Ба оби дида меҳоҳам губори фитна биншонам!

Аҳли маҷлис ҳама аз ҷо даромаданд. Ва амири маҷлис сару дасти маро бўса доду гуфт: «қабул кардам, ки ин муҳимро ба чиз бигузaronем». Ва дар воқеъ тақсире накард ва саъй фармуд, ки ба сулҳ аз ҳам гузашт. Ва ин асари назари пок буд.

Қисми дуюм — он аст, ки ихтирои маънӣ дар вақти нақли амре набошад, балки шоир дар вақти ҳаёл ва тафаккури худ маънии хос пайдо кунад, чунон ки:

Нагардад гирди ман рўзе, ки чизе нест дар дастам
Касе ҷуз соя — он ҳам пои ў бар пои худ бастам.

Ва аксари абъёти ин ғазал ҳам аз ин қабил аст:

Агар орам ба каф ҷоме зи даври чарх чун лола,
Бувад бо хуни дил дар вай чигар паргола-паргола.

Набошад хол бар лаъли бутон, эй чон, ки эшонро
Гирифт аз тоби рухсорат табу лаб кард табхола.
Шуд аз тири ҷафоят дар танам сӯрохҳо чун най,
Аз он бошад чу най чонсӯз, аз дасти туам нола.
Маҳи ман хайма зад беруну ман чун абр мегирям,
Бале, борон шавад ҳар гаҳ, ки пайдо мешавад ҳола.
Атой, кай шавад ҳосия баре аз нахли уммедам?
Қ-аз оҳи сард меборад ба гиря чашми ман жола.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ин санъатро арбоби
баён чунин шарҳ кардаанд, ки маонии бадеъ бошад ба
алфози хуб назм дода ва аз такаллуфу таассуф нигоҳ
дошта». Ва гуфта: «ман мегӯям, ки ин аз ҷумлаи санъ-
атҳо нест, балки худ сухани фузало ва укало¹¹⁵ дар наз-
му наср чунин мебояд. Ва ҳарчи бад-ин гуна набо-
шад, сухани авом бувад ва анҷуманро нашоид. Аммо
мисоле чанд аз он чи қудамо дар кутуби хеш оварда-
анд, ин ҷо биёрам, то намудор бувад.

Мисол, Рӯдакӣ гӯяд:

Ҳаме бикӯштӣ, то одаме намонд шучоъ,
Ҳаме бидодӣ, то одаме намонд фақир.

Ва мисоли дигар, Мантикӣ¹¹⁶ гӯяд:

Бандаи дастам, ки ба рӯзи фирок
Аз ҳама-тан ёри дилам буду бас.

Ва «ибдоъ» дар луғат — чизе нав овардан аст. Ва
ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

МУАММО

Қаломест мавзун, ки ба тариқи ишорат далолат ку-
над бар исме бар ваҷҳе, ки соҳиби табъи салим аз он
калом ба он исм интиқол тавонад кард ба шарт он ки
он далолат мақсуди шоир бошад.

Ва ин шарт ба он ҷиҳат карда шуд, ки агар касе
шеъре гуфта бошад ва аз он далолат бар исме касд
накарда бошад ва соҳиби табъи салим аз он ҷо исме ис-
тихроч кунад, онро дар урфи аҳли ин фан «муаммо» на-
мегӯянд.

Ва ҳазрати хучастафари Ҷомӣ дар рисолае овар-
даанд, ки шарт кардани вазн дар ин таъриф бинобар
истилоҳ ва эътибор аамм ва ағлаб аст, вагарна ҷараё-
ни ин услуб — чунон ки дар назм шоеъ аст, дар наср

низ мумкин, балки воқеъ аст. Ва муамморо назар ба ҳар як аз «дол», ки каломи мавзун аст ва «мадлул», ки исм аст, маротиби мутафовута аст ба ҷиҳати камолу нуқсон.

Аммо баёни маротиби муаммо назар ба «дол» мавкуф аст бар донишони баъзе муқаддамот, ки аз каломи устоди ин фан Мавлоно Шарафиддин Али Яздӣ¹¹⁷ ба тариқи интиҳоб нақл карда мешавад.

Бидон, ки чун муаммо — каломи мавзун аст, бисёр меафтад, ки аз барои риояти вазн ва мулоҳизан маънии шеърӣ лафзе чанд эрод мебояд кард, ки мақсуд бе он ҳосил аст. Пас, ҳарчи ба назми муаммо дарояд, назар ба ҳайсиати муаммой ба яке аз ду тариқ тавонад бувад — ё зарурӣ-уз-зикр¹¹⁸ бошад, ки исм бе мулоҳизан он ҳосил нашоавад, ё на чунон бувад.

Ва қисми аввалро «усул» мегӯянд; ва қисми дуюмро — «лавоҳиқ». Ва эҳтиёҷ ба усул ё аз барои ҳосили ҳарфҳои исм бошад, ки ба манзилан модда аст, ё аз барои риояти тартиби ҳуруф, ки ба мусобаи сурат аст. Ва аввалро «усули муқаввима» мегӯянд ва дуюмро — «усули мутаммима».

Ва лавоҳиқро мешояд, ки бо вучуди истифнои мақсуд аз он наваъ тааллуқе ва таъсире бошад нисбат ба мақсади муаммой. Ва мешояд, ки он ҳам набошад. Ва ин қисмро «лавоҳиқи солима» мегӯянд.

Ва қисми аввал, ки бо мақсади муаммой нисбате дорад, мешояд, ки он нисбат бар сабили мувофиқат ва мулоимат бошад. Ва мешояд, ки бар сабили мухолифат ва мунофират¹¹⁹ бошад.

Ва қисми аввал аз ин ду қисмро «лавоҳиқи муҳассана» мегӯянд. Ва тасарруфи ин лавоҳиқ дар муаммо ё ба муовинати¹²⁰ усул аст дар ифодаи исм, ё ба муносибат, ё ҳайсиати муаммой бидуни муовинат.

Ва қисми дуюм, ки нисбати ӯ ба мақсади муаммой бар сабили мухолифат ва мунофират бошад, вачҳи мунофираташ — он аст, ки муваҳҳам ҳилофи мақсуд бошад. Ва ин иҳом, ё ба ҷиҳати он аст, ки мафҳуми ӯ ба ҳасаби маънии шеърӣ мунофии қасди муаммой аст, ё ҷиҳати он, ки бо вучуди он ки ўро ҳеҷ дахл набошад дар ҳайсиати муаммой, савки калом мушаар бошад ба он ки ўро дахл аст. Ва бар ин тақдир мешояд, ки дар миёни усул, ки далолати эшон мӯътабар аст, воқеъ шавад. Ва мешояд, ки пеш бошад, ё охир. Ва он лавоҳиқро, ки

иҳоми он ба чиҳати аввал бошад мутлақо; ва онро, ки иҳоми он ба чиҳати сонӣ бошад ва дар миёни усул воқеъ шаванд — «**лавоҳиқи мушавваша**» мегӯянд.

Ва онро, ки иҳоми он ба чиҳати сонӣ бошад ва муқаддам бошанд бар усул ё муаххар¹²¹ — «**лавоҳиқи муваҳҳима**» мегӯянд. Пас, аз ҳуруф ва калимот ҳарчи дар назми муаммиёт дарҷ ёбад, аз шаш қисм берун нест:

- 1) усули муқаввима;
- 2) усули мутаммима;
- 3) лавоҳиқи муҳассана;
- 4) лавоҳиқи солима;
- 5) лавоҳиқи муваҳҳима;
- 6) лавоҳиқи мушавваша.

Ва чун ин муқаддимот маълум шуд, бидон, ки яке аз хелҳои комплаи муаммо аз ҳайснати дол, ки алфоз аст — он аст, ки маҷмӯи алфози байт аз қабилӣ усул бошад ва ҳамаро дар ифодаи исм дахлӣ ва зарурӣ бошад, чунон ки: (дар исми **Шоҳ** ва **Шоҳам**:).

Бар дили туст, ки ўрост з-оҳам ёрӣ,
Ҳаст бо Рустаму доғи ғамат сарборӣ.

Ва ин тариқро «**татбиқ**» ва «**тибоқ**» мегӯянд. Ва наздик аст ба ин тариқ он, ки варон — ақиби усул як калима бошад, ё ду калимаи мутафарриқ аз лавоҳиқ, ки аз он дағдаға нахезад, чунон ки: (дар исми **Ҳисом**:).

Намонад дар дилаш аз шак нишоне,
Ба пешӣ мо агар бошад замоне.

Ва чунон ки: (дар исми **Адҳам**:).

Забон аз даҳонаш бурун карда ёр,
Намонда аз он дар дили ман қарор.

Ва устои фан¹²² гуфта: агар онро аз тибоқ шуморанд ва қисми аввалро «**татбиқи том**» гӯянд — дур нест.

Ва аммо он ки лавоҳиқ бисёр бошад ҳол онҳо ба усул ба ҳасаби вазъи вуқӯъ дар назм аз ду навъ берун нест — ё бар сабили мучовират¹²³ аст бе мухолитат¹²⁴, ё бар сабили мухолитат.

Хелҳои лавоҳиқ аз ҷаҳор ваҷҳ берун нест.

Ваҷҳи аввал — он ки ба усул чизе аз лавоҳиқи муҳассана бошаду бас, чунон ки: (дар исми **Ҷомӣ**:).

Ҳар ки бошад ҳоки роҳи камтар аз худ дар ҷаҳон,
Ҳар надидӣ, металаб охир эи номӣ ў нишон.

Лафзи «охир» аз лавоҳиқи муҳассана аст ва муовин аст дар татмими сурат. Ва ин ҷумла, ки «зи номи ӯ нишон» — ҳам аз лавоҳиқи муҳассана аст ва муносиб аст бо мутлақи ҳайсиати муаммой. Ва тазйини усулро ба лавоҳиқи муҳассанаву бас — «тавшеҳ» мегӯянд. Ва ин низ аз аснофи¹²⁵ комила аст.

Вачҳи дуюм — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи солима бошад, чунон ки: (дар исми **Имом**:).

Дил талабгори руҳи зебо бувад,
Ташна, оре, обро ҷӯе бувад.

Ва саломати муамморо аз ҷамен умури муваҳҳима «танқеҳ» ва «таҳзиб» мегӯянд. Ва ин мустаҳсан аст, ҳарчанд дараҷаи камол надорад.

Вачҳи сеюм — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи муваҳҳима бошад, чунон ки: (дар исми **Ҳоҷағӣ**:).

Ғар набошад таркаши хубон, намебояд маро
Синаи ҷоке, ки дархур бошадан тирӣ бало.

Ин алфоз, ки «дархур бошадан тирӣ бало» — аз лавоҳиқи муваҳҳима аст. Ва ин вачҳ ҳарчанд ҳусневу камоле надорад, лекин ҷун муваҳҳам дар миёни асл воқеъ нашуда ва мановӣ нест, маъюб нест. Аммо эътироз аз он авло ва аҳсан аст.

Вачҳи чаҳорум — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи мушавваша бошад, ки муваҳҳам ҳилофи мақсуд бошад ба сабаби мунофот¹²⁶ миёни маънии шеърӣ ва қасди муаммой, чунон ки: (дар исми **Сайидӣ**:).

Маро зи сӯҳбати ағъер ранҷу ғусса фузуд,
Шудам, ки ғусса сар ояд, ба пеш ёр набуд.

Лафзи «набуд» — аз лавоҳиқи мушавваша аст — ба ҷиҳати он ки қасди муаммой он аст, ки ҳосил шуда ба амали собиқ — «ба пеш ёр» бошад. Ва маънии «набуд» — мунофиӣ он аст. Ва ин вачҳ мӯҷиби айб ва нуқсон аст.

Ва навъи дуюм, ки вукӯи лавоҳиқ бо усул бар сабили мухолитат бошад — аз се вачҳ берун нест. Ва лавоҳиқи муваҳҳима бар ин тақдир мушавваша мешавад.

Ва **вачҳи аввал** — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи муҳассана мухталит бошаду бас, чунон ки: (дар исми **Бобо**:).

Муттасил з-аҳбоб бин, к-ӯ саркаш аст,
Бо яке танҳост охир пойбаст.

Лафзи «танҳо» — аз лавоҳиқи муҳассана аст, ки таъйини «алиф»-и аввал мекунад ва зикри ӯ зарурӣ нест ва фоидаи ӯ муовинати асл мутаммам аст дар таҳсили сурати исм. Ва аз ин қабил аст лафзи «пойбаст» дар ин байт, ки муфид — тақдими ҳарфи охир аст, ки «бо»-ст бар «алиф»-и аввал, ки «яке танҳо» ишорат ба ӯст. Ва ин аз қабил тавшеҳ аст ва дараҷаи камол дорад.

Ва ваҷҳи дуом — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи солима мухталит бошад, чунон ки: (дар исми **Яъқуб-бек**:).

Ба рӯи ёр ёбӣ дида равшан гар рави сӯяш,
Шабе аз шавқи дил бедор бошӣ бар сари кӯяш.

Ва ин низ аз қабил таҳзиб аст ва мустаҳсан аст. Аммо на дар он мартаба, ки лавоҳиқи солима муҷовир бошад.

Ва ваҷҳи сеюм — он ки бо усул чизе аз лавоҳиқи мушавваша мухталит бошанд, чунон ки: (дар исми **Чунайд**:).

Дар ҷаҳон ҳар кас дирам дорад, бигӯедаш зи ман —
Гар намояд рӯи дил, ҷӯяд ҳузури хештан.

Лафзи «гар намояд рӯи дил» — аз лавоҳиқи мушавваша аст. Ва ин низ мӯчиби айбу нуқсон аст.

Ва бидон, ки ин ваҷҳҳои мӯҳтамило, ки баъзе аз қисмҳои лавоҳиқ бо баъзе дигар ҷамъ шавад ва бо усул ба ҳасаби вазъи вуқӯъ дар назм муҷовир бошанд, ё мухталит — алоҳида номе накардаанд. Пас, онро ба ҳайсиёти роҷеъ ба умури мазкур мебояд дошт.

Ва бидон, ки чунон ҷи муаммо аз ҳайсиёти касрати аъмол дараҷаи камол меёбад, чунон ки дар вазъи тибок баён шуд, аз ҳайсиёти қиллати аъмол низ камол меёбад.

Ва ғояти қиллат — он аст, ки исм аз як ҷумла аз ҷумлаҳои байт мустафод шавад¹²⁷. Ва агар он ҷумла дар мисраи охир бошад — авло бошад, чунон ки: (дар исми **Қароча**:).

Мақун манъам аз ишқи он гулбадан,
Рафиқо, ҷӣ дорӣ ту бар ҷони ман?

Ва агар он ҷумла дар охири мисраи охир бошад, аҳсан бошад, чунон ки: (дар исми **Мурод**:).

Сарве, ки рафт аввал, матбӯи хотир омад,
Лекин рабуд дилро он шӯҳ, к-охир омад.

Ва он вазъро, ки аъмоли муаммой ихота ба тамоми ачзон байт карда бошад — «вазъи муҳитӣ» мегӯянд. Ва ин вазъро чуи нисбати ӯ ба он вазъ мушобеҳ аст, ба нисбати марказ бо муҳит — «вазъи марказӣ» мегӯянд. Ва дар миёни ин ду вазъ маротиби мутафовута мутасаввур аст ва дигаре ҳеҷ дахл надошта бошад.

Ва ҳадди эътидол — он аст, ки як мисраи тамои дар аъмоли муаммой дахл дошта бошад.

Ва бар ин тақдир аҳсан — он аст, ки он мисраи охир бошад, чунон ки: (дар исми **Мир:**).

Хузури дил зи раҳи ақл хоستان то кай?

Чу ҷазм нест дар ин раҳ, ту пеш овар май!

Пас, агар он аъмол тамои аз усул бошад — монанди ин муаммо, ки мазкур шуд, онро устои ин фан аз ҷузъиёти вазъи табиӣ дошта — ба ҷиҳати он ки як мисраи ба сари худ мавзӯне мустақил аст. Ва дар маҳалле дигар пеш аз ин гуфта, ки бар ин тақдир мисраи дигар аз лавоҳиқ аст. Ва мазкур шуд, ки татбиқ — он аст, ки маҷмӯи алфози байт аз қабилӣ усул бошад.

Пас, миёни ин ду суҳан муҳолифат аст. Ва ваҷҳи тавфиқ — он аст, ки агар маҷмӯи байтро муаммодоранд, як мисраи аз лавоҳиқ афтад ва аз ҷузъиёти татбиқ набошад. Ва агар мисраи муаммодоранд, назар ба он ки бар он се мавзӯи мустақил аз ҷузъиёти татбиқ бошад. Пас, он ҷо татбиқ — байтери гуфта ва ин ҷо татбиқ — мисраеро.

Ва агар аз ин вазъ, ки як мисраи батамом дахл дошта бошад дар таҳлили исми ва дигаре ҳеҷ дахл надошта бошад, ба «вазъи иқтизодӣ» таъбир кунанд, ки муносиб менамояд — ба ҷиҳати он ки «иқтизод» дар луғат — он аст, ки дар амале мартабаи миёнаро нигоҳдоранд. Ва бар он тақдир, ки як мисраи бар вазъи татбиқӣ бошад ва агар мисраи дигар аз лавоҳиқи муҳассана бошад — ҷамоли қамолшоғу фуруғу зебӣ зиёда шавад — чунон ки: (дар исми **Оқилӣ:**).

Ҷамъ сози хурдҳо аз гофилӣ,

Зар кунӣ пайдо, ки ҳасти ин оқилӣ.

Ва наздик аст ба ин он ки як мисраи мустағрақӣ¹²⁸ усул ва лавоҳиқи муҳассана бошад. Ва мисраи дигар дар ҳайсиёти муаммой ҳеҷ дахл надошта бошад, чунон ки: (дар исми **Амир Бадр:**).

Чаро ошиқ ба масҷид бандад эҳром?
Чу аз майхона ёбад ёрро ном!

Ва агар муаммо як байт бошад, авлост, ки мисраи аввал низ муштамил бошад бар қофия ва радиф. Ва агар муқаффои мураддаф бошад ва агар зиёда бар як байт бошад, ансаб ва аҳсан — он аст, ки бар вазни рубоӣ бошад, чи аз авзони назм ҳамин вазн аст, ки устодони фанни шеър абъёти онро ҳадде муайян сохтаанд; ва таъбро ба ӯ майле тамом аст.

Ва бар ин тақдир, ки муаммо бар вазни рубоӣ бошад, беҳтар он аст, ки дар байти охир бошад. Ва ин ҳангом аҳсан — он аст, ки ба яке аз ду тариқ воқеъ шавад:

Яке — он ки байти дуюм бар вазни татбиқ бошад, чунон ки: (дар исми **Хон:**).

Дар мавсими гул бутон чу маҳфил созанд,
Чун сарви сикҳ ба боғ манзил созанд.
Дилҳои санавбаре махсусонро
Сӯзанд, ки боз бе сару дил созанд.

Ва дигар — он ки муаммо дар мисраи охир бошад, чунон ки: (дар исми **Адҳам:**),

Хоҳӣ, ки ҳама мушкилат осон бошад,
Аз каф мағузур чом, то қон бошад.
Дорӣ талаби гавҳари мақсуд, бигир
Лаъли лаби ёрро, гар имкон бошад.

Ва латифтабъони ин замон ба ин тариқ бештар мовланд. Ва агар ба чиҳати риояти маънии байте ё муаммое ба мустазод тавассул чӯянд, ҳолӣ аз ғаробате ва латофате набошад, чунон ки: (дар исми **Ҳамза:**).

Эй рӯи ту оташе ба ҳар фирқа зада!
Чун гардиши даҳр.
В-аз хотами лаъл мӯҳр бар ҳуққа зада!
Аз тундии қаҳр.
Бо холи сияҳ чун ҳами зулфат дида,
Гуфтам: «охир,
Морест бароварда думи ҳалқа зада
Бо катраи заҳр».

Ин аст баёни маротиби муаммо назар ба дол, ба тариқи иҷмол.

Аммо баёни маротиби муаммо назар ба мадлул, ки исме аз исмҳост — мавқуф аст бар тамҳиди баъзе муқаддимот.

Ва он ин аст, ки ҳар исм, ки ҳаст, мураккаб аст аз ҳарфе чанд бо тартиби ҳос ва ҳаракоту сукуноти махсус. Ва мӯътабар пеши арбоби ин фан — ҳуруфи мактуба¹²⁹ аст, на малфуза. Ва аз ин сабаб риояти мадду қиср ва ташдиду ҳуруфи исм ботартиб зехни салим ба он исм интиқол мекунад, риояти ҳаракоту сукунотро низ аз ла-возим намешуморанд.

Ва ҳуруфи мактубаи исмро «модда» мегӯянд. Ва тартиби онро — сурат. Ва ба мучарради ҳусули модда ва сурати исм муамморо аз ҳайсиати мадлул комил медоранд. Ва риояти мадду қиср ва ташдиду таҳфифро, ки аз татимман модда аст ва риояти ҳаракоту сукунотро, ки аз татимман сурат аст, мӯҷиби зиёдатии камол мешуморанд.

Чун ин муқаддимот маълум шуд, бидон, ки маротиби муаммо аз ҳайсиати мадлул панҷ аст:

Мартабаи аввал ва он беҳтарини маротиб аст — он аст, ки маҷмӯи модда ва сурати исм ва он чи аз татиммаи онҳо бошад, ҳосил шавад аз каломи мавзун — ҳоҳ он чи аз татиммаи модда ва сурат аст дар зимни ҳусули модда ва сурат ҳосил шавад, чунон ки: (дар исми **Одам:**).

Ҳолам шуда аз ҳаёли зулфат дарҳам,
Бигзашта зи ҳад нолаву оҳам аз ғам.
Алқисса, батӯлҳо ба танг омадаанд —
Ҳамсоя зи нолаву зи оҳам ҳамдам.

Ва чунон ки: (дар исми **Сиррӣ:**).

Дарҳо зи сирри ғайб чу мафтӯҳ нест, ту
Беҳад шинос кизб зи шайхони ҳарзагӯ.

Ва чунон ки: (дар исми **Камол:**).

Зи пайкони ҳаданган пур шавад ҳоҳам чунонам тан,
Ки мағзи устухони пой гардад миле аз оҳан.

Ва ҳоҳ алоҳида ҳосил шавад, чунон ки: (дар исми **Аёс:**).

Аё, ки нест ўро чун шаҳ кашида бар сар
Аз офтоби ҳоил, к-аш сӯхт орази тар.

Ва чунон ки: (дар исми **Фаррух:**).

Ба он маҳваш чу гӯям: «руҳ бинех бар руҳ ба ман эй чон»,
Зи хиҷлат андаке гирад забонам дар миёни он.*

* Пушида намонад, ки андак гирифтани забон дар миёни калима калиман ҳосила аз мисраи аввал ишорат аст ба ҳусули ташдид бар он.

Ва чунон ки: (дар исми **Абз:**).

Он наям, к-аз баҳри симу зар ба рух ашкам бувад,
В кунам беҳад таманно, ё зи кас рашкам бувад.

Мартабаи дуум — он аст, ки маҷмӯи модда ва сурат ба хусусҳо ҳосил шаванд. Аммо он чи аз татимман модда ва сурат аст, ҳолӣ набошад. Ва ба мучарради ин муаммо дараҷаи қамол меёбад. Ва аксар муаммиёт аз ин қабил мебошад, чунон ки: (дар исми **Чамол:**).

Муносиб нест чун мижғони кӯтаҳ чашми ҷониро
Наҳоҳад дил, ки «новак» гӯяд он хунрез мижғиро.

Ва чунон ки: (дар исми **Зулолӣ:**).

Он шӯҳ, ки доим сари бисмил дорад,
Дар зулф ҳазор банди мушкил дорад.
Аз зулф кушод ҳалқаву ҳол нухуфт,
То дар пайи ин шева ҷӣ дар дил дорад?

Ва чунон ки: (дар исми **Фаҳр:**).

Шодам аз майфурӯшу инъомаш,
Аз зилоли хучастафарҷомаш.

Мартабаи сеюм — он аст, ки дар хусули хусуси модда, ё сурат ё ҳар ду эътимод бар қаринаи исме кунанд. Ва дар калом ба тариқи иҷмол ишорате кунанд ба он. Ва ин мартаба агарчи дараҷаи қамол надорад, лекин нуқсоне ҳам, ки ба айб роҷеъ гардад, надорад.

Аммо он ки дар ҳосили хусуси моддаи исм эътимод бар қаринаи исме шуда бошад, ё ишорати иҷмолӣ ба он, чунон ки: (дар исми **Нур:**).

Манам залилу ғами ишқи бекаронаи ӯ
Чу оташест, ки шуд шоҳи гул забонаи ӯ.

Пӯшида намонад, ки мурод аз «шоҳи гул» — ҳарфе аз ҳуруфи вард аст. Ва ин ҷо ба қаринаи исме «вов» ирода шуда. Ва «шоҳи гул» — ишораи иҷмолӣ аст ба он.

Ва аммо он ки дар хусули хусуси сурат эътимод бар қаринаи исме шуда бошад ба ишорати иҷмолӣ ба он, чунон ки: (дар исми **Имод:**).

Нишондам тухми ғам дар дил, ниҳоли шодмонӣ шуд,
Чу омад дар миён сарве, ки дилро ёри ҷонӣ шуд.

Ва аммо он ки дар хусуси ҳар ду эътимод бар қаринаи исме шуда бошад ба ишорати иҷмолӣ, чунон ки: (дар исми **Юсуф:**).

Шамъи чои чун сӯхт дар фонуи таи,
Шуд аз он сурат парешон ҳоли ман.

Мартабаи чаҳорум — он аст, ки моддаи исм ба хусус-
хо ҳосил шавад бе риояти сурат ва бе ишорати иҷмоли
ба ислоҳи он. Ва ин нуқсонро айб дорад, чунон ки: (дар
исми **Афзал**:).

Ғайри аҳли фазл нашносад афозилро нақӯ,
Чун бубинӣ фозилеро — номи ёрам пурс аз ӯ!

Мартабаи панҷум — он ки дар калом далолате ва
қарина бар хусуси модда низ набошад, балки дар ка-
лом чизе дарч кунанд, ки бар ҷамаи ҳуруфи исм ба тари-
қи иҷмол далолате дошта бошад.

Ва устои фан гуфта, ки ин мартаба паст ва ноқиси
муаммо бошад, чунон ки: (дар исми **Одам**:).

Он маҳе, к-аз вай ғаме дар ҳар замоне ёфтам,
Аз ҳисоби маҳ ба номи ӯ нишоне ёфтам.

Чун доништа шуд, ки баркамоли муаммиёт аз ҳайсиа-
ти дол — он аст, ки алфози каломи мавзунро дар маъ-
нии муаммой дахле бошад. Ва аз ҳайсиати мадлул — он
аст, ки ҷамаи ҳуруфи исм ба хусусхо бо хусусияти тар-
тиб ва ҳаракоту сукунот ва мадду қиср ва ташдиду тах-
фиф аз калом ҳосил шавад.

Ва бидон, ки аз маротиби камоли муаммо аз ҳайсиа-
ти мадлул ду навъи дигар аст, ки мутаохиронро ба он-
хо майле тамои аст:

Аввал — он ки исм базиёда аз як тариқ аз калом бе-
рун ояд, чунон ки: (дар исми **Сӯҳроб**:).

Зи сар бардошта тоҷи ҷавоҳир шаҳриёри мо,
Атоне, шуда парвин зи нақши шоҳ напайдо.

Дуюм — он ки зиёда аз як исм аз як байт берун ояд,
чунон ки: (дар се исм: **Шомӣ ва Шоҳғариб ва Байрам**:).

Шуд чу меҳрам сӯи моҳе зоҳид аз байти ҳарам,
Ғашт роҷеъ кавкаби азмам, маё беҳад барам!

Ва чунон ки: (дар исми **Алӣ ва Қулӣ**:).

То ишқи ту қард дар дили ман маъво
Шуд ақли лаим бениҳоят расво.
Як ҳарф ҳамегӯю мағӯ ҳарфи дигар,
То аз ту шавад рақиби гумнои ҷудо.

Ва ин услуб ғарибу латиф аст. Ва баъзе дохили маротиби камол медоранд онро, ки аз калом ба тариқи муаммо аввал мураккабе берун оранд ва ба воситаи он исми мақсудро ҳам ба тариқи таъмия берун оранд — хоҳ восита воҳид бошад, чунон ки: (дар исми **Адҳам**:).

Хама шаб чу булбул хурушидаам,
Ба ёди гуле бода нӯшидаам.

Ва хоҳ мутааддид, чунон ки: (дар исми **Нӯён**:).

Ба дарьёст моҳи басте беқарор
Фикандӣ ту чун шаст аз он бар қанор.

Аз «моҳӣ» ба тариқи тародиф «нун» ирода шуда ва чун ўро ба «дарьё» пайваст сохтӣ, ин мураккаб ҳосил шуд, ки — «дарьё-нун». Ва чун «ё»-ро, ки чун шаст ба амали ташбеҳ ишорат ба ўст, бар қанор афкандӣ, ин мураккаб ҳосил шуд, ки — «ё» дар «нун». Ва аз он ҷо «**Нӯён**» ҳосил мешавад.

Аммо латифтабъони ин замон сулуки ин тариқро тарк кардаанд.

Ин аст баёни маротиби камол ва нуқсони муаммо ба тариқи мухтасар, қатъи назар аз хусусиёти аъмол. Ва агар он чи аз камолу нуқсон, ки тааллуқ ба хусусиёти аъмол дорад, ин ҷо оварда шавад, итноб ба ҳадди маълум мекашад.

Ва ин суҳанон, ки мазкур шуд, қавли мутаохирони шуарон Аҷам аст. Ва аммо қудамон эшон ва қавли ғуҷаҳои араб баъд аз ин — дар зайли байни фарқи миёни муаммо ва луғз мазкур хоҳад шуд.

Ва мисоли муаммо аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри рамали мусаммани машкул:

Агарат бувад иродат, ки ба номи ў барӣ раҳ —
Зирех ҳасту кӯху моҳӣ, чу аз ў бияфканӣ даҳ.
Ғайлотун ғайлотун ғайлотун ғайлотун
Ғайлотун ғайлотун ғайлотун ғайлотун.

Аз ин байти машҳур — он аст, ки исми **Дилшод** қасд карда — ба ин тариқ, ки аз «зирех» — «Диръ» хоста ва аз «кӯх» — «Тур» ва аз «моҳӣ» — чун «дах», ки «ё»-ст ба ҳисоби ҷумла аз ў бияфканӣ, «Моҳ» мемонад. Ва «Диръ» ва «Тур» ва «Моҳ» аз рӯи ҳисоб сесаду сиву нӯҳ аст. Ва «Дилшод» низ сесаду сиву нӯҳ аст.

Ва пешини ту мисли ин муаммо аз мисли Хоҷа Салмон ғариб наҷомод — ба ҷиҳати он ки дар замонҳои собиқ ак-

сар муаммиёт аз ин қабил буда. Набебинӣ, ки Шамси Қайс бо вучуди қудрату маҳорати ӯ дар ҷамеи фуруни шеър дар китоби «Ал-мӯъҷам» дар санъати муаммо як муаммо ба худ нисбат карда ва он ин аст, ки дар исми Байбек гуфта:

Номи он бут ман бигӯям равшанат,
Гар падонӣ, раиҷи ман гардад ҳабо¹³⁰.
Рав ду ҳар як бо даҳе таркиб кун,
Он гаҳе бо бист зам кун ҷумларо.

Ва «муаммо» — исми мафъул аст аз «таъмия». Ва «таъмия» дар луғат — пӯшида кардан аст. Пас, маънии «муаммо» ба ҷиҳати луғат пӯшида кардашуда бошад.

Ва ваҷҳи тасмия — он аст, ки исми мақсуд дар калом пӯшида гардонида шуда.

ЛУҒЗ

Каломест мавзун, ки далолат кунад бар зоти чизе* ба зикри аҳвол ва сифоти ӯ — ба шартӣ он ки маҷмӯи он аҳвол ва сифот махсуси он зот бошад, ҳарчанд ҳар як аз онҳо дар ғайри он зот ёфт шавад, монанди ин қитъа:

Чист он безабон, ки ӯ ба забон
Мекунад халқро басе изо.
Мавзиву зар диҳад ба вай оқил
Ба дили хешу хуш ба-дин савдо.
Мекунад ҳукму пой ӯ дар банд,
Балки овехтаст аз як по.
Ҳаст ҳукмаш равон, вале нарасад
Ҳукми ӯ бар касе ба қатъ асло.
Навҷавон асту ҳамчу мурда шуда
Устухонаш сафед дар аъзо,
Рӯз ҳамроҳи хоҷаҳо бошад,
Бо ғуломон ба сар барад шабҳо.
Эй Атоӣ, худо ниғаҳ дорад
Аз чунин шахси булаҷаб ҳамаро.

Аз ин қитъа қамҷӣ ирода карда шудааст.

Ва мешояд, ки он зот, ки ирода карда шуда аз калом мавзун ба зикри аҳвол ва авсофи ӯ исме бошад аз

* Ва Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ қайд карда далолатро ба далолате, ки дар он наъви пинҳонӣ бошад. Ва чун ҳазрати устодӣ дар «Ҳаллият хула¹³¹» қайд накарда буданд, банда низ қайд накард. Ва мебояд дониш, ки мурод ба «зоти чизе» нафси ўст ҳоҳ муаммо бошад ҳоҳ исм.

исмҳо — чунон ки дар ин қитъа, ки аз вай исми **Шайх**
прода карда шуда:

Чист он исме, ки ҷумла ҳарфҳои
Ҳар кучо шахсе бувад, ёбад ба хеш.
Хӯрдаҳо доранд чун халқи ҷаҳон,
Ҳар ки дорад хӯрда — пешӣ ўст беш.

Пӯшида намонад, ки ин қитъа аз ҷиҳати ҳайсиати он
ки мадлули ў исме аст аз исмҳо — аз қабилӣ муаммост.
Ва бар ин тақдир далолати ин исм бар мусаммо мал-
ҳуз¹³² аст. Ва аз ин ҳайсиат, ки далолати ў ба зикри аҳ-
вол ва авсоф аст, дохили луғз аст.

Ва фарқи миёни муаммову луғз — он аст, ки дар му-
аммо лозим аст, ки мадлули ў, ки мақсуди нозим аст,
исме бошад аз асмо¹³³. Ва ин дар луғз лозим нест.

Ва дар луғз лозим аст, ки далолати ў бар мақсуди
нозим ба зикри аҳвол ва авсоф бошад. Ва ин дар му-
аммо лозим нест.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «муаммо — чунон бо-
шад, ки шоир номи маъшук, ё номи чизе дигарро дар
байт пӯшида биёрад, аммо ба ташбеҳ ва аммо ба вачҳе
дигар. Ва ин санъат чунон бошад, ки аз таъби нек дур
набошад ва аз татвилу¹³⁴ алфози нохуш ҳолӣ бувад.

Ва луғз ҳамчунон бошад, ки муаммо, илло он ки ин-
ро ба тариқи савол гӯянд ва ба форсӣ ибро «чистон» хо-
нанд.

Ва ғолибан лафзи «ном» дар он иборат, ки ё «номи
чизи дигар» сахв аст аз қалами носих¹³⁵ — ба ҷиҳати он
ки дар мисоли муаммо қитъае гуфта ба арабӣ ва зикри
авсофу аҳволи Каъбатайн карда.

Аллома дар таърифи муаммову луғз ва фарқи миё-
ни эшон ҳаминро ки ў гуфта, аз фусаҳон араб нақл
карда ва лафзи «ном»-ро наёварда, балки гуфта, ки «ё
чизи дигар».

Ва Шамси Қайс гуфта, ки: «луғз — он аст, ки маъни
аз маонӣ дар қисвати иборат мушаккали мутаҷобеҳ ба
тариқи савол бипурсанд. Ва аз ин ҷиҳат дар Хуросон
онро «чистон» хонанд. Ва муаммо — он аст, ки исме ё
маъниро ба навъе аз тариқи ҳисоб, ё ба чизе аз қалбу
тасҳиф ва ғайри он аз анвои таъмиа пӯшида гардонанд.
то ҷуз ба андешаи тамом ва фикри бисёр ба сари он на-
тавон расид ва бар ҳақиқати он хабар натавон ёфт».

Аммо Мавлоно Шарафиддин Али Навоӣ гуфта, ки дар

фарқи миёни муаммо ва луғз ба он ки он чи масдар ба савол бошад, луғз бувад ва ғайри он — муаммо.

Ин рубой, ки аз он «чашмбанд» ирода кардаанд:

Аз баҳри хусуф¹³⁶ он чи шавад пур зи ғирех
Мушкин занобе бошад аз раъс фирех¹³⁷,
Дар пеши камон чун сипару суфта ба тир
В-аз соя бар офтоб пӯшида зирех.

луғз аст. Ва ба урфи мутаориф онро муаммо нагуянд, ки дар ӯ ҳеҷ ашъоре нест ба исме муайян. Ва ҳол он ки аз савол ҳолӣ аст.

Ва ин мисол, ки дар исми **Ҷалол** гуфтаанд:

Эй ҳакиме, ки зи килки ту агар нукта фитад,
Бар руҳи ҳиҷланишинони фалак ҳол шавад.
Чист он ном, ки бар ҳарфи нахусташ «алифе»
Гар зиёдат кунӣ, эй хисрави дин дол шавад.
В-ар фасеҳе ба хирад боқии он номи бузург,
Бар забон баргузаринад, ба яқин лол шавад.

Масдар аст ба савол ва равшан шуд, ки онро аз муаммиёт доштан авлост.

Ва ин ки гуфта, ки «равшан шуд» — ишорат аст ба он ки собиқан гуфта, ки ҳарчи луғз далолат кунад бар он мақсуд, ҳамон бошад бемулоҳизаи он ки ӯро далолате ҳаст бар чизе, ё на. Ва чун дар муаммо мақсуд исми мебошад ва исми — лафзест, ки далолат кунад бар муаммо дар қасди муаммой зуҳури амри дигар, ки мусаммост, мӯътабар аст.

Пас, агар он мисолро, ки далолат мекунад бар исме ба зикри аҳвол ва авсофи ӯ — луғз доранд. Ҳосилаш мучаррад лафз бошад, қатъи назар аз он ки ӯро маънӣ ҳаст, ё на. Ва агар муаммо доранд, мурод он лафз бошад, бо мулоҳизаи далолати ӯ бар мусаммо.

Ва соҳиби «Табъён» ба қавли фусаҳон араб луғзу муамморо яке дошта ва миёни эшон ҳеҷ фарқ накарда. Ва гуфта, ки ин санъатро уҳҷия низ мегӯянд.

Ва бидон, ки устоди фанни муаммо ва луғз, яъне Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ гуфта, ки аз мӯҷиботи ҳусн ва чавдати луғз — он чи ба ҳайсиати шеърӣ, боз кирдори фасоҳату салосати таркиб ва латофати маонӣ — он аст, ки аҳвол ва авсофи мақсуд, ки зикр карда шавад, бетакаллуфе ва бедушворӣ асос ёфта бошад. Ва агар ҳама, ё баъзе аз хусусиятҳои махсус ба мақсуд набошад, ки онро мумтоз гардонад аз сойири ағъёр, бояд,

ки аз аҳволи муштабах, ки он қадар фароҳам орад, ки маҷмӯи он хос бошад ба ӯ, чунончи баъд аз шуур ба матлуб шубҳа намонад, ки муроди нозим он буда. Ва агар сифатҳои ноқис ва аҳволи ғариб, ки зоҳиран маҳол намояд, дар ҳақиқат мутобиқи воқеъ бувад ва бетаассуфе мунтабиқ бар мақсуд бошад, чамъ карда шавад баҳран тамом аз қабул ёбад, чи табъҳоро ба шунидани амри бадеи нодир майле азим мебошад.

Ва бисёр афтад, ки дар охири луғз исми мақсудро ба тариқи муаммо дарч кунанд дар назм, монанди ин китъа, ки дар «асо» гуфта:

Дастгире кӣ дид по бар чо,
К-аз сари даст меравад пояш?
Мӯсавинисбат асту аз одам
Пештар зикр карда куррояш.
Чун сабо ошиқ асту ошуфта
«Шақӣ» аз вай бимону бинмояш.

Ва гуфта, ки аз бадоеи тарзи луғз — он аст, ки аз забони мақсуд бо рамз гуфта шавад, монанди ин рубой, ки дар «камон» гуфта:

Ман худ қачу ростон зи ман рост раванд,
Доси зафарам — чу кишти давлат даравад.
Пушт аз пай хидмат чу кунам ҳам, кеху меҳ,
Аз ҳар тарафе замзаман «зеҳ» шунаванд.

Ва дар ин санъат бар хилофи он чи муқаррар буд, дар ин китоб аксар мисол аз гуфтаи дигарон оварда шуд аз барои шаҳодат.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри раҷази мусаммани матвии маҳбун, ки дар «қалам» гуфта:

Чист ба дасти хоҷа он моҳии мордаршикам?
Мӯр дамад зи дам, вале баста шавад зи мӯш дам?
Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун.

Ва «луғз» ба ҳасаби луғат — чизеро гуянд, ки пӯшида бошад. Ва он дар асл сӯроҳи муши даштӣ аст, ки дар миёни қосъо ва нофиқо рост мебурад ба ҷониби поён. Пас, аз ҷониби рости чапи он ба паҳно роххо мебурад ва ба ин тариқ ҷои худро пинҳон месозад. Ва қосъо — он сӯроҳи ўст, ки зоҳир аст. Ва аз он ҷо дармеояд. Ва нофиқо — он сӯроҳи ӯ, ки пинҳон месозад.

Ва он мавзее аст, ки онро танг сохта, ки ҳар гоҳ аз ҷониби қосъо қасди ӯ кунанд, сари худро ба он мавзеи танг мезанад ва аз он ҷо берун меҷаҳад. Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

Ва «уҳҷия» — чизеро мегӯянд, ки ба ҳаҷӣ, яъне ба ақл берун меоранд. Ва вачҳи тасмия ба ин низ зоҳир аст.

Навъи дуюм аз муҳассаноти маънавия. Ки пеши шуарои Аҷам аз қабилӣ саноеъ аст ва фусаҳи араб ба иттифоқ онро аз муҳассаноти зотияи калом доштаанд, ё он ки ӯро эътибор нанамудаанд.

Ва ин дар ду баҳс баён мешавад.

Баҳси аввал

Дар баёни санъатҳое, ки ба иттифоқи фусаҳи араб аз муҳассаноти зотияи каломанд ва шуарои Аҷам онро дар силки саноеъ овардаанд

ТАШБЕҲ

Иборат аст аз монанд кардани чизе ба чизе дар васфе.

Ва он чиз, ки ӯро ташбеҳ кунанд, **мушаббаҳ** (ташбеҳшаванда) гӯянд. Ва онро, ки ташбеҳ ба ӯ кунанд, **мушаббаҳбихи** (ташбеҳкунанда) хонанд. Ва он васфро — **вачҳи шабаҳ**.

Ва дар ин навъ фикрҳои донишмандони араб нақл карда нахоҳад шуд. Ва иктифо ба қавли шуарои Аҷам карда хоҳад шуд. Чи овардани ин навъ ин ҷо бинобар қавли эшон аст.

Ва ташбеҳ бар ҳафт қисм аст:

1. ташбеҳи мутлақ,
2. ташбеҳи киноят,
3. ташбеҳи маршрут,
4. ташбеҳи тасвир,
5. ташбеҳи акс,
6. ташбеҳи измор,
7. ташбеҳи тафзил.

Ташбеҳи мутлақ

Ва онро ташбеҳи сареҳ низ мегӯянд.

Иборат аст аз монанд кардани чизе ба чизе дар калом ба воситаи лафзе, ки далолат кунад бар мушобихат. Ва онро адоти ташбеҳ мегӯянд ба шарти он ки монанд кардан бе шарту тасвित ва аксу измор ва тафзил бошад. Ва маонии инҳо баъд аз ин баён хоҳад шуд.

Чунон ки:

Чун «алиф» то сарви ман афканд кокул бар кафо,
Шуд чу «дол» аз бори ишқаш ошиқонро қад дуто.

Ва мисоли он санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри рамали мусаммани маҳзуф:

Лолаи сероб чун оташ зи санг афрӯхта
Рост чун шамъест дар базми чаман сарсӯхта.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.

Ва ваҷҳи тасмийи ин ташбеҳ ба ташбеҳи мутлақ ва ташбеҳи сареҳ зоҳир аст.

Ташбеҳи киноят

Иборат аст аз он, ки мутаққалим дар хотири худ ташбеҳ кунад чизеро ба чизе ва дар калом адоти ташбеҳ наёрад ва таъбир кунад аз ташбеҳшаванда ба лафзи ташбеҳкунанда, чунон ки:

Хаст дар пеши ҷамолат бе таҳаммул офтоб,
Нест ўро ҳуққаи ёкут пур аз дурри ноб.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидан маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаммани аҳраб:

Гулбарги тар, эй соқӣ, дар барги суман афкан,
Дар оби фасурда рез он оташи тардоман.
Мафъӯлу мафойилун мафъӯлу мафойилун
Мафъӯлу мафойилун мафъӯлу мафойилун.

Пӯшида намонад, ки дар мисраи аввал ташбеҳ карда шароби лаълро ба гулбарги тар ва пиёлаи нозуки сафедро ба барги суман. Ва аз ташбеҳшаванда таъбир ба ташбеҳкунанда карда. Ва ҳамчунин дар мисраи дуюм ташбеҳи он пиёла ба оби фасурда карда ва ташбеҳи он ша-

роб ба оташ ва таъбир карда аз мушаббаҳ ба мушаббаҳбиҳи.

Ва «киноят» дар луғат — он аст, ки чизе гӯянд ва аз ӯ иродаи чизе дигар кунанд. Ва ваҷҳи тасмийи ин ташбеҳ ба ташбеҳи киноят зоҳир аст.

Ташбеҳи маршрут

Он аст, ки монанд кунанд чизеро ба чизе бинобар шарте, чунон ки:

Бувад гул чуи руҳи дилдори ман, гар бошадан ҳоле,
Бувад наргис чу чаши масти ӯ, гар бошадан ҳоле.

Ва чунон ки Мавлоно Олими Ҳиравӣ¹³⁸ гуфта:

Он гуландом, ки ошӯби дили шайдо шуд,
Чомаи зард чу пӯшид, гули раъно шуд.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаммани макфуф:

Сабо шуд чу дами рӯҳ, агар рӯҳ диҳад бӯй,
Замин шуд чу руҳи хур, агар хур диҳад рӯй.
Мафойлу мафойлу мафойлу мафойл
Мафойлу мафойлу мафойлу мафойл.

Ва Шамси Қайс ин байти Анвариро, ки:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу даст худоягон бошад,

аз қабили ташбеҳи маршрут дошта.

Ва пӯшида намонад, ки ин ҷо шарт навъи дигар аст.

Ташбеҳи тасвир

Он аст, ки монанд кунанд ду чизро ба як чиз. Ва тариқи машҳури ӯ — он аст, ки як чизро аз худ ва як чизро аз максуд бигиранд ва ҳар ду ро ба як чиз монанд кунанд, чунон ки:

Ашки ману рӯи туст чуи гул,
Ҳоли ману зулфи ту чу сунбул.

Ва гоҳе ба ғайри он тариқ низ воқеъ мешавад, чунон ки:

Шӯхе, ки зи ғамзааш дил озурда шавад,
Як хандаи ӯ ҳаёти сад мурда шавад,
Чун барги гул аст оразу лаъли лабаш,
Гар даст ба он расид, пажмурда шавад.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ҳам аз лавоҳиқ ва та-
вобеи ин санъат аст ин ду байт, ки ман гуфтаам:

Тобанда чу моҳи осмонӣ,
Гарданда чу моҳи осмонам.
Дар хусн чу нақши паринёӣ,
Дар заъф чу тори паринёнам»*.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки ташбеҳи тасвит — он аст
ки чизеро дар баъзе авсоф бо чизе баробару мусовӣ ку-
нанд. Мисол — ин байтро оварда:

Сарв аст он, ё боло? Моҳ аст он, ё рӯй?
Зулф аст он, ё чавгон? Хол аст он, ё гӯй?

Ва дар будани он чи ӯ гуфта, қисме аз ақсоми таш-
беҳи сухан аст.

Ва дар «Қасидаи маснӯъ» аз барои ин қисми ташбеҳ
мисоле наёварда.

Ташбеҳи акс

Ва онро ташбеҳи маъкус низ мегӯянд.

Он аст, ки чизеро ба чизе монанд кунанд ва боз акс
кунанду дуюмро ба аввал ташбеҳ кунанд, чунон ки:

Дар бўстон даҳонаш чун ғунча ғашт хандон,
Монанди он даҳон шуд ғунча зи шарм пинҳон.

Ва аз абъёте, ки Рашид ва Шамси Қайс ба мисоли
ин санъат овардаанд, ин байти Унсурӣ¹³⁹ аст:

Зи сумми сутуруну гарди сипоҳ
Замин мохрӯю замин рӯи мох.

Шамси Қайс гуфта, ки рӯи заминро аз нишони наъли
сутурон ба моҳ ташбеҳ карда ва боз рӯи мохро аз касра-
ти ғубор ба замин ташбеҳ карда. Пас, аз сухани ӯ маъ-
лум шуд, ки дар ташбеҳи аввал мушаббаҳ рӯи замин аст
ва мушаббаҳбиҳи — мох. Ва дар ташбеҳи дуюм мушаб-
баҳ — рӯи моҳ аст, на моҳ ва мушаббаҳбиҳи замин аст.

* Будани байти дуюм аз қабилӣ ташбеҳи тасвит, бинобар мусо-
ҳила аст.

Пас, ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда дар ташбеҳи со-
нӣ акси ҳамон мушаббаҳ ва мушаббаҳбиҳи набошад, ки
дар ташбеҳи аввал аст, магар гӯем, ки ба мусоҳила ми-
соли ин тафовутро, ки дар ин байт аст, эътибор намеку-
нанд.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт
аст — аз баҳри рамали мураббаи солим ва ин баҳрро
рамали маштур низ мегӯянд:

Бўстон чун осмон шуд,
Осмон чун бўстон шуд.
Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун.

«Акс» дар луғат — бозгуна кардан аст. Ва ин ҷо ба
маънии маъкус аст. Ва вачҳи тасмия зоҳир аст.

Ташбеҳи измор

Ва опро ташбеҳи музмар низ мегӯянд.

Он аст, ки мутакаллим чизеро ба чизе ташбеҳ кунад
бар вачҳи пушидагӣ дар калом, яъне зоҳир аз каломӣ ӯ
он бошад, ки он ташбеҳ мақсуди ӯ нест ва мақсуди ӯ чи-
зе дигар аст. Ва дар ҳақиқат мақсуди ӯ он ташбеҳ буда
бошад, чунон ки:

Туро чашми охуст, ё раб, чаро?
Дили ту рамидаст доим зи мо?
Туро холи ҳиндуст, эй нўшлаб!
Чаро мегурезӣ зи мо бесабаб?!

Мақсуд ба ҳасаби зоҳир дар ҳар ду байт тааҷҷуб аст.
Ва дар ҳақиқат мақсуд ташбеҳи чашм аст ба оху ва хол
ба ҳинду.

Ва чунон ки Мавлоно Олим гуфта:

Нолаи қонун чу ман аз новаки дилҷӯи ўст,
Чун наполад э-он ҳама пайкон, ки дар паҳлӯи ўст?!

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт
аст — аз баҳри рақази мусаммани матвии махбун:

Ошиқ агар манам, чаро гунча дарида пирахан?
Кушта агар манам, чаро лола бувад ба хуни тан?
Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун.

Мақсуд дар зоҳир тааҷҷуб аст ва дар ҳақиқат — қасди ташбеҳи ғунча карда ба ошиқе, ки пирӯхан дарида бошад; ва ташбеҳи лола ба кушта, ки ба ҳуни тан олуида бувад.

Ва мисоли ин санъат ба ғайри тариқи тааҷҷуб ин байт аст, ки яке аз шуарои қадим ғуфта:

Шӯрида шавам ман — ғар бичунбонӣ зулфайн,
Девона бишӯрад — ғар бичунбонӣ занҷир.

Ва «измор» дар луғат — дар дил доштан аст. Ва ин ҷо ба маънии музмар аст. Ва ваҷҳи тасмийа зоҳир аст.

Ташбеҳи тафзил

Он аст, ки мутакаллим чизеро ба чизе ташбеҳ кунад, боз аз он баргардад ва мушаббаҳро ба мушаббаҳбиҳи тафзил ва тарҷеҳ кунад, чунон ки:

Пиндоштам, ки хати ту мушқасти он хатост —
Дар мушк ин таровату ин хуррамай кучост?!

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидан маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри раҷази мусаммани матвӣ, ки арӯзу зарби он музолл аст:

Ғунҷаи дилтанг нигар — чун даҳани симбарон,
Не, не сухан ҳаст дар ин, лек сухан нест дар он.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун муфтаилон
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун муфтаилон.

Ва Шамси Қайс дар ташбеҳи тафзил шарт карда, ки «ваҷҳи тафзили мушаббаҳ бар мушаббаҳбиҳи баён кунад». Ва бинобар ин мисраи аввали ин байт аз қабилӣ ташбеҳи тафзил нест:

Ба рух чун маҳӣ, балки беҳтар зи моҳ,
Зи зулфи ту бар хол мушки сиеҳ.

Ва бинобар таърифи собиқ аз ин қабил аст. Ва мӯътамад — ҳилофи таърифи собиқ аст.

Ҷоида

Бидон, ки ваҷҳи ташбеҳшаванда дар ташбеҳкунанда мебояд, ки баркамол бошад — то ташбеҳ писандида бошад, магар он, ки аз барои муболиға бар сабили иддао

ғайри акмал, ё ашҳарро¹⁴⁰ акмал¹⁴¹, ё ашҳар созанд ва
ӯро ташбеҳқунанда гардонанд, чунон ки:

Моҳу хур бо рӯи ӯ монанд аз он
Аз шараф доранд ҷо бар осмон.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки «ташбеҳи некӯтар ва
писандидатар — он бошад, ки агар акс карда шавад ва
мушаббаҳбиҳро ба мушаббаҳ монанд кунанд, некӯ бу-
вад — чун ташбеҳи «зулф» ба «шаб», ки агар «шаб»-ро
ба «зулф» ташбеҳ кунанд ҳам, некӯ бувад. Ва чун таш-
беҳи «хилол» ба «наъл»-и асб ва агар «наъл»-и асбро
ба «хилол» ташбеҳ кунанд ҳам, некӯ бувад».

Ва ғолибан мақсуди ӯ — он аст, ки аҳсан — он аст,
ки дар вачҳи ташбеҳ тафовут миёни мушаббаҳ ва му-
шаббаҳбиҳи фоҳиш набошад — чунон ки дар қуввату
шуҷоат ташбеҳ кунанд рӯбоҳро ба шер, ки акси ин таш-
беҳро ҳеҷ кас наменисандад. Лекин сиҳҳати сухани ӯ
бар он асос аст ки чун ғайри акмал бо азҳарро¹⁴² таш-
беҳшаванда гардонанд аз барои муболиға иддао акма-
лият, ё азҳарияти ӯ кунанд. Ва агар на — чун аз камоли
хусни ташбеҳ тавон дошт онро, ки ғайри акмал, ё азҳар-
ро мушаббаҳбиҳи созанд. Ва акмал, ё азҳарро мушаб-
баҳ ҳарчанд ки тафовути фоҳиш набошад.

Ва ҳам ӯ гуфта, ки «агар дар камоли хусн бадин да-
рача набошад, бояд, ки чунон ки мушаббаҳ мавҷудӣ бо-
шад, ҳосил дар аъёни мушаббаҳбиҳи низ мавҷудӣ бошад.
ҳосил дар аъён ва албатта некӯ писандида нест. Он чи
ҷамоате аз шуаро кардаанд ва мекунанд, ки чизеро таш-
беҳ мекунанд ба чизе, ки дар ҳаёлу ваҳм мавҷуд бошад,
на дар аъён — чунон ки ангишти афрӯхтаро ба даръён
мушкин, ки мавчи ӯ заррин бувад — ташбеҳ кунанд, ки
ҳаргиз на даръён мушкин мавҷуд аст дар аъён ва на
мавчи заррин».

ИСТИОРАТ

Навъе аз маҷоз аст. Ва маҷоз зидди ҳақиқат аст. Ва
ҳақиқат — иборат аст аз истеъмоли лафз дар мавзӯй,
яъне дар он маънӣ, ки возеи ин лафзро аз барои ӯ вазъ
ва таъйин карда бошанд.

Ва маҷоз — иборат аст аз истеъмоли лафз дар ғайри
мавзеи ӯ бинобар алоқа ва муносибате, ки миёни мавзе-

ву лафз ва ин маънӣ бошад ба шартӣ нисби қарина монета аз иродаи мавзӯ — чунон ки «даст» гӯянд ва аз ӯ «қудрат» ирода кунанд — бинобар он, ки зуҳури асар ва қудрат дар аксару ағлаб ба даст мебошад. Ва чунон ки «шер» гӯянд аз ӯ «марди далер» хоҳанд бинобар он, ки марди далер мушобеҳи шер аст дар шучоат.

Ва маҷоз бар анвоъ аст. Ва аз он ҷумла он чи ӯро истиорат мегӯянд — он аст, ки алоқаи маҷоз мушобеҳат бошад миёни мавзӯ ва маънӣ, ки мурод аст, чунон ки дар лафзи «шер» ва маънии «марди далер».

Ва ин санъат дар назму наср ва дар ҳама забонҳо воқеъ ва шоеъ аст.

Ва чун истиорат, балки мутлақ маҷоз банд набошад ва матбуъ ва мақбул бувад, аз он суҳанро ороиши тамом бувад. Ва назди арбоби фасоҳату балоғат аз ҳақиқат аҳсан бошад, монанди ин ғазал:

Пири сипеҳр ёд зи аҳди шубоб кард,
Қ-аз меҳру маҳ ду дидан худро пур-об кард,
Ё хира гашт чашми вай азбаски ӯ назар
Чун ошиқон ба рӯи ту, эй офтоб, кард.
Наргис зи чашми масти ту омӯхт расми ноз,
Қ-аз гул фиканд бистару оҳанги ҳоб кард,
Бар сафҳаи ҷамолӣ ту дар як хат аст дарҷ,
Дар боби ҳусн ҳарчи хирад интиҳоб кард.
Охир ба як суҳан лаби лаъли ту узр хост,
Ҳарчанд чашми ту ба Атой итоб кард.

Ва аз қабилӣ истиорат аст хитоб ба ғайри инсон — монанди ҳайвонот набототу ҷамодот ва мунозирае, ки шуаро миёни эшон мегӯянд — чун мунозираи теғу қалам ва рӯзу шаб ва шамъу гул. Ва ин маънӣ, ки дар баёни истиорат гуфта шуд, ҳулосаи каломи Шамси Қайс аст. Ва машҳур ин аст.

Ва миёни истиорат ба ин маънӣ ва ташбеҳи киноят фарқе зоҳир нест.

Ва Рашиди Ватвот гуфта, ки: «ин санъат — чунон бошад, ки лафзро маъниёна бошад ҳақиқӣ, дабир, ё шоир лафзро аз он маънӣ нақл кунад ва ба ҷойгоҳе дигар, бар сабили орият ба кор бандад».

Ва аз ин таъриф чунин маълум мешавад, ки ӯ ҷамеъ анвои маҷозро истиорат ном карда. Ва ин ҳилофи мутаориф ва машҳур аст.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри рамали мусаммани маҳбуни мақсур:

Чашми давлат эн саводи қаламат гашта мунир,
Боғи давлат зи саҳоби қарамат гашта назир.
Фоилотун фаилотун фаилотун фаилон
Фоилотун фаилотун фаилотун фаилон.

Ва «истиорат» дар луғат — орият хоستان аст. Ва истеъмоли лафз дар ғайри мавзеи ӯ чун монанд бувад ба орият хостани чизе — ўро истиорат ном карданд.

ТАМСИЛ

Шамси Қайс гуфта, ки он ҳам аз ҷумлаи истиорат аст, ба ҷуз он, ки ин навъ — истиоратест ба тариқи мисол, яъне чун шоир хоҳад, ки ба маънии ишорат кунад, лафзе чанд ки далолат бар маънии дигар кунад, биёрад ва онро мисоли маънии мақсуд созад ва аз он маънии хеш бар он мисол таъбир кунад. Ва ин санъат хуштар аз истиорати муҷаррад бошад, ҷунон ки:

Ба гулхан гар бисӯй сандалу уд —
Ҷунон бошад, ки дар гулшан кунӣ дуд.

Мақсуд аз ин байт — он аст, ки дар маҳалле, ки суҳане нохуш бояд гуфт, агар суҳане хуш гӯӣ — ҳамҷунон аст, ки дар маҳалле, ки суҳане хуш бояд гуфт, суҳане нохуш гӯӣ.

Ва ҷунон ки дар баёни фарқи миёни ду кас, ки ба ҷиҳати аслу насаб яке бошанд, аммо яке аз ҷиҳати шарафи нафсу камол қарини подшоҳон бошад ва дигаре аз ҷиҳати кирдори паст ҳамнишини оташдониён, ин байти машхурро бихонанд, ҷунон ки:

Лаъл-санг асту деги сангин — санг,
Лекин андар миён тафовутҳост.

Ва «тамсил» дар луғат — мисол овардан аст. Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

КИНОЯТ

Ва онро баъзе **ирдоф** мегӯянд.

Он аст, ки аз маънии аз маонӣ таъбир кунанд ба лафзе, ки мавзеъ аст аз барои лозим ва тобеи ӯ бар ваҷҳе, ки агар иродаи мавзеъ он лафз кунанд, раво бошад, ҷунон ки:

Бароҳи фазл аз он гаштам савора,
Ки кардам дар талаб бас кафш пора.

Аз рафъат ва иктидор таъбир воқеъ шуда бо он чи лозиму тобеи ўст, ки «савора гаштан» аст. Ва ҳамчунин агар аз зиёдии тараддуд пеши арбоби фазл таъбир воқеъ шуда ба «пора қардани кафши бисёӣ», ки лозиму тобеи он аст, бо он ки ҷоиш аст, ки нафси ин лавозимро, ки мавзеъ ин алфозанд, ирода қарда шавад.

Ва киноят дар назму наср дар ҳама забонҳо шоеъ аст. Ва ҳарчи аз ӯ байд набошад аз таъ — бағоят мақбул аст.

Ва маънии «киноят» ба ҷиҳати луғат — дар ташбеҳи киноят мазкур шуд. Ва ваҷҳи тасмия ҳамон аст.

Ва «ирдоф» дар луғат — касеро дар ақиби касе савор сохтан аст. Ва чун фаҳми маънии мурад баъд аз фаҳми маънии лозим ва тобеи ўст, гӯӣ ки ўро дар уқби маънии лозим бар лафз савор сохтаанд. Пас, таъбир аз он маъниро бар ваҷҳи мазкур бар сабили ташбеҳ — ирдоф ном қарданд.

ТАЪРИЗ

Он аст, ки аз лафзе маъние қасд кунанд ба тариқи ишорат ва сиёқи иборат бе он, ки лафзеро дар он маъний истеъмол кунанд. Пас, маънии «таъриз» — мадлули лафз аз рӯи ишорат ва савқи иборат бошад, на аз рӯи истеъмоли лафз дар он.

Аксар истеъмоли ин санъат дар забони форсӣ дар тариқи изо мебошад — чунон ки дар вақте ки хоҳӣ, ки касеро, ки бахил бошад, изо ва сарзаниш кунӣ, хитоб ба дигаре кунӣ ва гӯӣ:

Туро чун азиз аст зар ҳамчу ҷон,
Чӣ сон барканӣ оқибат дил аз он?

Ва гоҳе дар ғайри он тариқ мебошад — чунон ки нобиноён дар вақте ки мевоҳанд, ки мардумро ҳозир созанд, ба ҳоли худ то раҳм кунанд, ба эшон меғӯяд, ки:

— Худо ҳамаи мусулмононро аз балои торикии ҷашм нигоҳ дорад! Ва мақсуди эшон аз ин иборат таъриз ва ишорат аст ба он, ки эшонро ҷашм торик ва нобиноост.

Ва аз баёни маънии таъриз муҳаққақ шуд, ки таъриз на маҷоз аст, на киноят — ба ҷиҳати он ки дар маҷоз лафз мустаъмал аст дар маънии маҷозӣ; ва дар киноят — дар маънии киноятӣ. Ва дар таъриз лафз дар маънии

таъризи мустаъмал нест, балки дар маънии дигар мустаъмал аст ва ишорат аст ба маънии таъризи. Пас, он қас, ки гуфта, ки таҳаққақ — он аст, ки таъриз аз қабил маҷоз аст ё киноят — таҳқиқи некӯ нагуфта.

Ва «таъриз» дар луғат—сухани сарбаста гуфтаи аст. Ва ваҷҳи тасмийи зоҳир аст.

Баҳси дуҷум

Дар баёни он чи фусаҳои араб онро дар муҳассаноти қалом эътибор накардаанд ва ному паниҳода ва шуарои Аҷам аз он ҷумла шумурдаанд

ТААҚҶУБ

Он аст, ки дар қалом аз чизе ҳайрат ва шигифт намоёнд, чунон ки:

Гар тул най, эй дӯст, руҳи гулгун чист?
В-ар сарв най, қадди хуш — мавзун чист?
Чун лола туй ба дашти дур, аз ту маро
Пирохани чоку домани пурхун чист?

СЕҲРИ ҲАЛОЛ

Ва баъзе онро таҷозуб ном кардаанд.

Он аст, ки дар қалом лафзе биёранд, ки ба ҳар яке аз собиқ ва лоҳақи худ мутааллиқ тавонад бувад — монанди лафзи «дигар» ва лафзи «аз ғуссаву ғам» дар байти охири ин рубой:

Ҳамчун мани бетолеъ, нодида мурод,
Меҳватзада нозода аз гетӣ бод!
Эй шох, ба ҷон расида қорам дигар.
Аз ғуссаву ғам, фиғон, ки ҷон хоҳам дод!

Ва «таҷозуб» дар луғат аз якдигар қашидан аст. Ва ваҷҳи тасмийи зоҳир аст.

ТАЪРИХ

Он аст, ки дар нақли амре лафзеро, ки ба ҷиҳати ҳарфҳои мактуба аз рӯи ҳисоби ҷумла мувофиқи таърихи он бошад, таърихи он созанд. Ва ҳусни ин амал ба он аст, ки он лафз муносиб бошад, чунон ки:

Ҳазрати махдуми Ҷомӣ, муқтадон аҳли фазл,
Он, ки мисли ӯ надида ҳеч кас дар кинот.
Қутби даврон буду чун шуд фавт, назди аҳли дил,
«Ҷота мунно қутби давра»¹⁴³ гашт таърихи вафот.

Ва камоли ин санъат ба яке аз ду чиз аст:

Аввал — он, ки таърих таркибе набошад дурудароз,
то ҳисоби он осон бошад, чунон ки:

Он мири алисайр — Алишер,
Қ-ӯрост камоли фазлу тадбир,
Чун қард қабул боз аморат,
Таърих шудаш: «аморати мир».¹⁴⁴

Дуюм — он, ки хусусияти вақт аз он маълум шавад,
чунон ки:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб,
Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.
Чун дар шашуми моҳи раҷаб қард иҷдос,
Таърих талаб аз «шашуми моҳи раҷаб»¹⁴⁵.

Ва агар ҷомеи ҳар ду ваҷҳ бошад, акмал бошад, чу-
нон ки:

Масъуд, ки чун ситораи рахшон аст
Дар ҷашми ману ҷисми маро чун ҷон аст.
Таърихи валодаташ агар меҷӯй —
Аз «салхи раҷаб»¹⁴⁶ ҷӯй, ки таърих он аст.

Ва агар лафзеро таърих созанд, ки ба тасарруф, ба
тариқи зиёда, ё нуқсон таърих шавад, ҳолӣ аз нуқсоне
набошад, чунон қи:

Устои афозили ҷаҳон Шайх Ҳусайн
Дар рафтани дори хулд қард истеъҷол.
Таърихи вафот мешудаш ном тамом
Рафтӣ пас аз ин агар саду панҷоҳ сол¹⁴⁷.

* * *

САНЪАТИ СЕЮМ

Дар муҳассаноти лафзия ва маънавия, яъне саноее, ки мӯчиби ҳусни маҷмӯи лафзу маънӣ бошад, агарчи таҳсин дар яке аз ин ҳарду зиёда бошад аз дигаре

Ва дар ин санъат низ бар он чи машҳур ва мӯътабар пеши ҷумҳур аст, ихтисор воқеъ хоҳад шуд.

МУТОБИҚА

Ва онро тибоқ ва татбиқ ва тазод ва такофӯ низ меғӯянд.

Пеши фусаҳои араб иборат аст аз ҷамъ кардани ду лафз дар калом, ки миёни маънии эшон тақобил ва танофӣ бошад.

Баъзе гуфтаанд, ки тақобил панҷ қисм аст. Чаҳор қисм — он аст, ки дар китоб зикр аст. Ва қисми панҷум тақобили таонид аст.

Ва гуфтаанд, ки чун тақобил миёни ду амри вучудӣ бошад, ки ҳақиқат ва фаҳмидани яке бидуни дигаре мумкин бошад. Агар миёни эшон ғояти хилоф аст — монанди «савод» ва «баёз» — он тақобили тазод аст. Ва агар ғояти хилоф нест — монанди «савод» ва «хумрат»¹ — он тақобили таонид² аст. Филҷумла, яъне хоҳ тақобили ҳақиқӣ ва хоҳ тақобили эътиборӣ ва хоҳ дар ҷаеи суратҳо ва хоҳ дар баъзе.

Аммо тақобили ҳақиқӣ ба қавли машҳур чаҳор қисм аст:

1. тақобили тазод;
2. тақобили тазоиғ;
3. тақобили адам ва мулка;
4. тақобили эҷоб ва салб.

Ва ҷомеи қисмҳои чаҳоргонаи тақобил аст бе зиёда ва нуқсон байти охири ин қитъа, агарчи ҳама тақобил-

ҳои ҳақиқӣ нест, аммо чун ба чиҳат намудор аст, боке нест:

Ҳаст дар шаҳр хубрӯ писаре,
Ки дилам шуд асири як назараш.
Падаре дорад ӯ бағоят зишт,
Ки мабинод кас ба раҳгузараш.
Шаби нодидани писар накушад,
Бикушад рӯзи дидани падараш.

Ва пӯшида намонад, ки қавли машҳур — он аст, ки аз қабилӣ мутобиқа аст чамъ қардани миёни ду чиз, ки мавсуфанд ба ду сифати мутақобил, монанди чамъ қардани миёни «аб» ва «ибн», ки мавсуфанд ба «убувват» (яъне падар будан) ва «бунувват» (яъне писар будан), ки ду сифати мутақобиланд.

Аммо дар ҳавошии шарифаи «Шарифия» бар «Мутаввал»³ мазкур аст, ки онро зоҳиран мутобиқа намегӯянд. Ва он ба муроот-ун-назир қариб аст. Ва тафсири муроот-ун-назир баъд аз ин хоҳад омад.

Ва аммо тақобили эътиборӣ — он аст, ки ду чизро, ки миёни эшон тақобил набошад, қобил дар каломӣ худ мутақобил эътибор кунанд, чунон ки дар ин муаммо, ки ба исми Шайх шуд:

Ғар зи бахт осоише хоҳӣ, мапола аз дасти ӯ,
Оқибат ёбад бузургӣ ҳар ки бошад пасти ӯ.

Миёни «бузургӣ» ва «пасти» тақобил ҳаст, балки тақобил миёни «бузургӣ» ва «хурдӣ»-ст, ки ғолибан мусталзами пастист. Аммо миёни эшон тақобил эътибор карда шуд — ба чиҳати мулоҳизан маънии муаммой.

Ва аммо он, ки тақобил дар баъзе сурат бошад, чунон ки:

Ба ношукрӣ макун, эй ҳамнишини, ташнеи бисёрам,
Ки мебинӣ ба дастам гул, намебинӣ ба дил хорам!

Миёни «мебинӣ» ва «намебинӣ» агарчи дар ин сурат тақобил нест — ба чиҳати он, ки ба як чиз мутааллиқ нестанд, аммо дар он сурат, ки мутааллиқ ба як чиз бошанд, миёни эшон тақобил аст.

Ва соҳиби «Талхис» ин тақобилро, ки як феълро ба тариқи исбот ва ба тариқи нафӣ дар калом зикр кунанд, монанди «мебинӣ» ва «намебинӣ» дар байти мазкур, тақобили эҷоб ва салб ном карда. Ва чуз инро тақобили эҷоб.

Ва Аллома салбу эҷобро санъате алоҳида дошта.

Ва пеши шуарон Аҷам мутобиқа — овардани алфоз аст, ки зидди якдигар, яъне мунофии якдигар бошанд. Пас, ба қавли эшон, овардани аносири арбааро⁴, масалан, дар як байт як мутобиқа тавон дошт, чунон ки:

3-оташи ҳаҷри туам боди фано кард ҳалок,
Ҳасрати орази чун оби ту дил бурд ба хок.

Ва ба қавли фусаҳон араб ин ҷо мутобиқаи мутааддид аст. Ва метавонад, ки муроди шуарон Аҷам аз лафзҳо ҳамон ду лафз бошад. Пас, ҳарду истилоҳ мувофиқ бошад.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур:

Аз боди саҳар оташи гул дар чаман афтод,
Ҳоки чаман оби рӯҳи фирдавси барин дод.
Мафъӯлу мафойлу мафойлу мафойл
Мафъӯлу мафойлу мафойлу мафойл.

Ва аз Навоӣ шунидам, ки Ҳоҷа Салмон як мисраъ гуфта буда, ки дар нисфи аввали вай се чиз зикр карда ва дар нисфи охир се чизи дигар, ки муқобили он се чиз аст. Ва ҳеҷ лафзи дигар ғайр аз ин шаш чизи мутақобил дар он мисраъ нест. Ва мисрае дигар бар он тариқ аз барои он нагуфта. Ва он мисраъ ин аст:

Ҳушъёр дарун рафту бурун омад маст.

Ва Мавлоно Ҷаттоҳӣ⁵ мисрае дигар аз барои он гуфта бар ҳамон тариқ. Ва он мисраъ ин аст:

Бархост нишот зуду ғам дер нишаст.

Ва инсоф — он аст, ки нек гуфта ва бас ғариб воқеъ шуда. Ҳарчанд аз мисли онҳо ғариб нест ва гувоҳи ҳол «Шабистони ҳаёл»-и ўст.

Ва аз абъёти беназир, ки дар ин санъат гуфтаанд, ин байт Назирирош⁶:

Базму размаш варду хору авфу хашмаш нуру нор,
Амну бимаш тахту дору меҳру кинаш фаҳру ор.

Дар ин байт ҳашт ҷо санъати мутобиқ ба кор бурда ва мутлақо лафзе, ки дар ин санъат дахл надошта бошад, наёварда.

Ва «мутобиқа» ва «тибок» дар луғат — мувофиқ шудани ду чиз аст бо якдигар. Ва чун ду муқобилро дар як калом чамъ кунанд, мувофиқ мешаванд бо якдигар дар санъати мазкур шудан. Пас, ин санъатро ба он чиҳат мутобиқа ва тибок ном ниҳодаанд.

Ва «такофӯ» дар луғат — бо якдигар баробар омадан аст.

Ва «татбиқ» — ба маънии мутобиқ сохтан омада. Ва чамъ кардани ду мутақобил дар калом мутобиқ ва мувофиқ сохтани эшон аст дар сифати зикршуда.

Ва «тазод» дар луғат — бо якдигар душманӣ ва ноҳампой кардан аст.

Ва чун сабаби ҳусни зикри умури мутақобила дар калом тазод ва танофин эшон аст, ин санъатро ба ин сабаб тазод ном карданд.

ТАДБЕҲ

Соҳиби «Талхис» гуфта, ки аз қабилӣ мутобиқа аст — он чи баъзе мардум ўро тadbеҳ ном ниҳодаанд ва тафсир кардаанд ба он, ки зикр карда шавад дар адои маънии гуногун — хоҳ мадҳ ва хоҳ ғайри он аз барои қасди киноят, ё таврия, яъне ихом.

Аммо тadbеҳи киноят, чунончи:

Аҳбоби содиқи ту чу субҳанд рӯсафед,
Аъдон козиби ту чу шоманд рӯсиёҳ.

Сафедии рух — киноят аз давлату саодат аст; ва сиёҳини рӯ — киноят аз сахтиву бадбахтӣ.

Ва аммо тadbеҳи таврия — чунон ки дар ин байт, ки дар маҳалле, ки банда сабоҳ ба хонаи яке аз донишмандони бузурги Ҳирот расидам ва то қариб ба вақти заволи ба ҷуз гуруснагӣ чизе надидам.

Охир чун маро мукаддарҳол ёфт, бар роҳи хушомад гуфтан шитофт. Ва гуфт:

— Шунидаам, ки дар саноеъ абъёти хуб гуфтаӣ, баъзе аз он бихон.

Банда ба андак таваҷҷӯҳе ин байтро гуфтам ва бар вай хондам:

Дар фироки ёри гандумгун дар ин меҳнатсаро
Чехраи ман зард шуд чун коҳ, то кай ин ҷафо?

Ва ғариб — он ки мақсудро фаҳм накард ва гуфт:
— Ин ҷо ҷи санъат аст?

Гуфтам:

— Тадбеҳи таврия аст — ба ҷиҳати он ки «ёри гандумгун» — ин ҷо маънӣ қариб ба фаҳм аст. Ва он маҳбубест, ки ранги ӯ бисёр сафед набошад. Ва маънии дур аз фаҳм — нон аст. Ва муроду матлуб ин ҷо — он аст.

Ва ғарибтар — он ки баъд аз ин гуфт:

— Агар иштиҳо расида — бифармоям, то дар хона ҷизе бупазанд?

Гуфтам:

— Ин мафармоеду бандаро иҷозат фармоед!

Ва барҷастаму аз он бало бозрастам.

Ва мешояд, ки тадбеҳи киноят ва тадбеҳи таврия — бо якдигар дар як мисол ҷамъ шаванд.

Ва мебояд донист, ки дар тадбеҳи киноят лозим нест, ки ҷамеи рангҳо киноят бошад. Ва ҳамчунин дар тадбеҳи таврия лозим нест, ки дар ҳама лавнҳо⁷ таврия бошад.

Ва Аллома тадбеҳро санъате алоҳида доштааст. Ва «тадбеҳ» дар лугат — тазйин, яъне зинат додан аст. Ва вачҳи тасмий зоҳир аст.

Ҳам соҳиби «Талхис» гуфта, ки илова аст ба мутабиқа ду санъати дигар:

Аввал — он, ки ҷамъ карда шавад дар калом миёни ду маънии ғайри мутақобил, ки яке аз онҳо мутааллиқ бошад ба ҷизе, ки муқобили он маънии дигар аст, ҷунон ки:

Хуш бош ҷу дод ҳақ камолат,
Гирён манишин, ки нест молат.

Ҷамъ карда шуда миёни «хушӣ» ва «гирья». Ва ин ду маънӣ мутақобил нестанд. Аммо «гирья» мутааллиқ аст ба «нохушӣ», ки муқобили «хушӣ» аст. Вачҳи тааллуқ — он аст, ки гирья ғолибан ба сабаби нохушӣ мебошад.

Дуюм — он ки ҷамъ карда шавад миёни ду маънии ғайри мутақобил, ки таъбир карда шуда бошад аз эшон ба ду лафз, ки назар ба маънии аслии худ мутақобил бошанд, ҷунон ки:

Барбаст дари саро зи ағъёр,
Бикшод дилам ба васли худ ёр.

Маънии «кушодани дил» — ин чо шод кардани ӯст. Ва миёни ӯ ва «бастанӣ дар» тақобил нест. Аммо аз ӯ ба лафзи «кушодан» таъбир воқеъ шуда. Ва ин назар ба маънии аслии худ муқобили «бастан» аст.

Ва ин санъати дуҷумро ихомӣ тазод меғуянд. Ва вачҳи он зоҳир аст.

Ва пӯшида намонад, ки тадбеҳи киноят дохил аст дар ихомӣ тазод.

МУҚОБИЛА

Соҳиби «Мифтоҳ» гуфта, ки он аст, ки чамъ кунӣ дар зикри миёни ду чизи мувофиқ ё бештар ва миёни зидди онҳо, яъне муқобили онҳо. Ва агар шарт кунӣ, яъне эътибор кунӣ дар он чизҳо амре дар миёни зидди онҳо шарт кунӣ зидди он амрро. Ва мурод ба мувофиқат ин чо — он аст, ки он чизҳо зид ва муқобили якдигар набошанд — хоҳ миёни эшон муносибат бошад ва хоҳ набошад.

Аммо муқобила бе шартӣ амре, чунон ки:

Васли ёру фуркати ағъер ҷустам аз худо,
Ҳаҷри ёру сӯхбати ағъер пеш омад маро.

Аммо муқобила ба шартӣ амре, чунон ки:

Зи қаҳри ту аъдо ҳама дар ғаманд,
Зи лутфат ҳама дӯстон хурраманд.

Чун дар миёни ду чизи мувофиқ, ки «қаҳр» ва «аъдо»-ст, ғам эътибор карда шуд ва дар миёни зидди он ду чиз, ки «лутф» ва «аҳбоб» аст, зидди ғамро, ки «хуррамӣ» аст, эътибор карда шуд.

Ва бидон, ки муқобила мешояд, ки муқобилаи иснайн ба иснайн⁸ бошад — ҳамчунон ки дар ду байти гузашта. Ва мешояд, ки муқобилаи салоса ба салоса⁹ бошад — монанди он мисраъ, ки дар мутобиқа аз Ҳоча Салмон нақл карда шуд. Ва чунон ки:

Дӯстонро ба лутф меҳонад,
Душманонро ба қаҳр меронад.

Ва мешояд, ки муқобилаи арбаа ба арбаа¹⁰ бошад — монанди байти охири он қитъа, ки дар мутобиқа оварда шуд. Ва чунон ки:

Дӯстонро ба лутф хонд пеш,
Душманонро ба қаҳр ронд пас.

Ва зиёда бар ин низ мутасаввар¹¹ аст.

Ва соҳиби «Талхис» дар таърифи муқобила тарк карда ин қайдро, агар шарт кунӣ дар ду чизи мувофиқ ё бештар амре дар зидди онҳо зидди он амрро шарт кунӣ. Пас, мисли ин байт, ки:

Аҷаб хуб аст илму мол бо ҳам,
Ки нодониву ифлос оварад ғам,

пеши ӯ дохили муқобила бошад ва пеши соҳиби «Мифтоҳ» набошад — ба чиҳати он ки дар «илм» ва «мол» иҷтимоъ шарт карда шуда ва дар «нодонӣ» ва «ифлос», ки зидди инҳоянд, ифтирок¹², ки зидди шарт мазкур аст, шарт нашуда.

Ва дар «Эзоҳ» зиёда карда қайди дигар — ва он ин аст, ки зикри он чи муқобили ду чизи мувофиқ бо ашъёи мутавофиқа аст, бар тартиби зикри онҳо бошад. Пас, бинобар ин қайд, ин байт аз қабili муқобила набошад:

Дар шаҳр наёфт ком Маҷнун¹³,
Ноком шитофт сӯи ҳомун.

Ва бинобар таърифи соҳиби «Мифтоҳ» аз қабili муқобила аст.

Пас, миёни соҳиби «Мифтоҳ» ва соҳиби «Талхис» дар таърифи муқобила аз ду вачҳ муҳолифат бошад.

Ва ҳам соҳиби «Талхис» гуфта, ки муқобила дохили мутобиқа аст ва санъате алоҳида нест.

Ва аммо ҳамаи фусаҳон араб бинобар хусусият ва қайдҳое, ки дар муқобила мӯътабар асту дар мутобиқа нест, ӯро санъате алоҳида доштаанд. Ва дар саноеъ аз ин қабил бисёр аст.

МУРҶОТ-УН-НАЗИР

Ва онро таносуб, тавфиқ, эътилоф ва талфиқ низ ме-гӯянд.

Он аст, ки муносиби ӯ бошад, на ба тариқи тазод чи тазод, яъне тақобил навъе аст аз муносибат — монанди ин рубой:

Шуд умр ба мантиқ талафу ин ҳикмат
Маълумам шуд зи баъди чандин заҳмат —
Қ-аз баҳс муарраф нашавад касби начот,
Фоиш нашавад зи баҳс ҳуҷҷат раҳмат.

Ва кам шеъре бошад, ки аз ин санъат холи бувад.

Аммо дар дараҷоти ҳусн ба ҷиҳати камиву зиёднӣ ашъён мутаносиба, шиддату заъфи таносуб гуногун мебошанд.

Ва соҳиби «Талхис» аз қабилӣ мулооти назир дошта онро, ки баъзе ташобеҳ-ул-атроф ном кардаанд. Ва он иборат аст аз он, ки хатм кунанд каломро ба ҷизе, ки муносиби нбтидон он амр бошад дар маънӣ, чунон ки:

Фигон, ки рафт гули бӯстони ҳусну ҷамол
Зи боғи даҳр ҳазорон чу ман, ба сад хорӣ,
Вале ту, эй санамӣ гулбадан, ба саҳни ҷаман
Ба ёдгор бимонӣ, ки бӯи ӯ дорӣ.

Муносибати мисраи охири қитъа ба мисраи аввали ӯ зоҳир аст.

Ва мулҳақ дошта ба мулооти назир онро, ки ҷамъ карда шавад миёни маонии ғайри мутаносиба ба алфозе, ки онро маонии мутаносиба бошаду он маонӣ дар ин калом мулод набошад, чунон ки:

Афтода сияҳрӯз чу ман бар сари роҳат
Сад ғӯшанишини шефтаи ҷашми сиёҳат.

Аз «сияҳрӯз» — номулод мулод аст ва аз «ғӯшанишин» — зоҳид.

Ва миёни онҳо ва «ҷашми сиёҳ» муносибат нест, аммо ҷамъ карда шуда миёни маонии ғайри мутаносиб ва алфозе, ки назар ба маонии дигар мутаносибанд ва инро **иҳомӣ таносуб** ном карда.

Аммо соҳиби «**Мифтоҳ**» таносубро дар таърифи мулооти назир омтар дошта аз он, ки назар ба маънии мулод бошад, ё ғайри мулод. Ва мисли байти мазкурро аз қабилӣ мулооти назир дошта, на мулҳақ ба он.

Ва «**мулоот**» дар луғат — риоят кардан аст. Ва вачҳи тасмия ба мулоот-ун-назир зоҳир аст.

Ва «тавфиқ» созгорӣ афкандан аст миёни ҷизҳо. Ва вачҳи тасмия ба ин дар он ҷи таъбир кунанд аз маонии ғайри мутаносиба ба алфозе, ки назар ба маонии дигар мутаносиб бошад, зоҳир аст, ба ҷиҳати он ки миёни он маонӣ муносибат ва созгорӣ нест ва таъбир кардан аз эшон ба алфозе, ки филҷумла бо якдигар муносибат доранд, созгорӣ афкандан аст миёни эшон. Аммо дар он ҷи ҷамъ кунанд дар калом маонии мутаносибаро, зоҳир нест, ба ҷиҳати он ки созгорӣ афкандан мушаар аст ба он ки зоҳиран созгорӣ ва мулоимат набуда бошад, магар

он ки чамъ кардани маонии мутаносибаро дар зикри созгорӣ афкандан ғӯянд миёни эшон ба ҳасаби зикр.

Ва «этилоф» — бо якдигар улфат гирифтани ва пайваста шудани аст.

Ва «талфиқ» — бо ҳам овардани. Ва вачҳи тасмия ба ин ҳар ду зоҳир аст.

ТАФВИФ

Аллома дар саноеи лафзия гуфта: тафвиф — он аст, ки зикр кунанд маонии мулоими якдигарро дар ҷумлаҳое, ки ба ҷиҳати миқдор мутасовӣ бошанд, ё қариб.

Ва ин бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он, ки ҷумлаҳо бар мақотеъ¹⁴ воқеъ шуда бошанд, яъне дар вақти хондан ҷудо-ҷудо адо ёбанд, чунон ки дар байти дуҷум аз ин ду байт:

Чи ҳол аст ин ки як дам нест ҳоли
Мани бечораро дар ишқи он моҳ.
Сар аз дарду тан аз ранҷу руҳ аз ашқ,
Дил аз сӯзу лаб аз зорӣ, дам аз оҳ.

Ва қисми дуҷум — он, ки ҷумлаҳои ӯ ба ҳам дар-омада бошанд ва ба мақотеъ воқеъ нашуда бошанд, чунон ки:

Хаташ райҳону чашмаш наргису зулф
Бувад сунбул, руҳаш гул дар саҳаргоҳ.

Ва махфӣ намонад, ки байти собиқ аз он қабил аст, ки ҷумлаҳо мутасови-ул-миқдоранд. Ва ин байт аз он қабил аст, ки қариб-ул-миқдоранд.

Ва соҳиби «Талхис» дар «Эзоҳ» гуфта, ки он чи баъзе мардум онро тафвиф ном кардаанд, баъзе аз он дохили мууроот-ун-назир аст ва баъзе дохили мутабиқа, яъне муносибат ва мулоимати мазкура бо якдигар агар ба ғайри тариқи тақобил аст, дохили мууроот-ун-назир аст ва агар ба тариқи тақобил аст, дохили мутабиқа аст.

Ва соҳиби «Табъён» мувофиқи Аллома аст дар он ки тафвифро санъате алоҳида дошта. Аммо дар таъриф бо вай андак муҳолифате карда — ҷи гуфта, ки тафвиф — он аст, ки оварда шавад маонии мулоими якдигарро дар ҷумлаҳои баробармиқдор. Ва ҷумлаҳои мутақобил-ул-

микдорро эътибор накарда, магар гӯянд, ки онро дар ҳукм баробар-микдор дошта. Аммо ин тавҷех¹⁵ дур аст.

Ва ҳам Аллома баъд аз зикри саноен маънавия ва лафзия гуфта, ки шоир мебояд, ки дар шеър алфозе орад, ки гуфтани он осон бошад ва аз фасоҳат боравнак ва аз нохушӣ холи. Ва дар тағаззул¹⁶, яъне изҳори ишқ тариқи латофату нозуқӣ риоят кунад. Ва дар ифтихори сулук фаҳомат¹⁷ ихтиёр кунад, яъне алфоз ба тумтароқ ва таркиби барҳамбастан маҳкам гӯяд; ва бар вазне гӯяд, ки сахл-ул-арӯз ва осон бошад; ва бино бар қавофие ниҳад, ки равои бошад; ва маонии ӯ муносиби ғараз; ва матлуб аз иборот зоҳир бошад, чунон дар нисбати он эҳтиёҷ ба фикр набошад. Ва шеърро ин ҳангом муфаввак мегӯянд.

Ва наздик аст ба ин — он чи Шамси Қайс гуфта ва он баъии урфи шуарон Аҷам аст, ки: «тафвиғ — он аст, ки биниш шеър бар вазне хушу лафзе ширин ва иборате матину қавофии дуруст ва таркибе осону маонии латиф ниҳанд — чунон ки ба афҳом¹⁸ наздик бошад дар идрок. Ва истихроҷи он ба андешаи бисёр ва амёни фикр эҳтиёҷ наояфтад. Ва аз истирооти баиду маҷозоти ташбеҳоти козибу таҷнисоти мукаррар холи бошад. Ва ҳар байт дар лафзу маънӣ ба нафси хеш қойим бувад. Ва ҷуз аз рӯи тартиби маонӣ ва тансиқи калом ба дигаре мӯҳтоҷ набувад ва бар он мавқуф набошад. Ва алфозу қавофӣ дар мавзеи хеш ҷойгир бошанд. Ва ҷумлаи қасида як тарзу як шева бувад. Ва иборат гоҳ баланду гоҳ паст нашавад. Ва маонӣ гоҳ муттасиқу¹⁹ гоҳ парешон нагардад. Ва мучовирати алфозу лаёқати он ба якдигар риоят шуда бошад. Ва калимаҳои камистеъмолу маҷзуроти луғати фурс дар он мустаъмал набошад, балки аз саҳеҳу машҳури луғати дарӣ ва мустаъмалоти алфози арабӣ, ки дар гуфтугӯ ва номаҳои порсигӯёни фозил маъмул бошад, мураккаб бувад, монанди ин қасидаи Заҳир²⁰:

Гетӣ зи фари давлати фармондеҳи ҷаҳон
Монад ба арсаи ҳараму раъзаи ҷинон.

Ва мебояд донист, ки он, ки гуфта, ки «ҳар байт дар лафзу маънӣ ба нафси хеш қойим бувад ва ҷуз аз рӯи тартиби маонӣ ва тансиқи калом ба дигаре мӯҳтоҷ набувад ва бар он мавқуф набошад» муроди ӯ — он нест, ки абъет мутлақо бар ҳам мавқуф набошад, чи дар ҳама

шартҳо байти собиқ дар маънӣ мавқуф мебошад бар байти охир чунон ки дар ин қасида, ки ӯ оварда, воқеъ шуда:

То бистурад ба дасти сабо дояи баҳор
Гард аз ҷабини лолаву рухсори арғувон.
Гулзори давлати ту, ки дорад насими хулд,
Осуда бод то абад аз офати хазон.

Ва гоҳе дар берун аз шарт низ баъзе аъёт бар баъзе мавқуф мебошад, чунон ки дар ҳамин қасида ин ҷо, ки гуфта:

Вакте ки кам шавад зи сари саркашон хирад,
Рӯзе, ки бигсилад зи тани пурдилои равон.
В-он оби мунҷамид, ки синон аст номи ӯ,
Аз таффи ҳамла дар рағи ҷонҳо шавад равон.
Ту дар миёну лашкари ҷун мӯру ҷун малах
Ҳар як ҷу мӯр баста ба фармони ту миён.
Дартози аз қарон ҷу шерони ҷангҷӯй,
Гӯпол²¹ бар замин заниву бонг бар замон.
Он лаҳза қас надорад пой ту ҷуз рикоб
В-он рӯз қас нагирад дасти ту ҷуз инон.

Балки муроди ӯ — он аст, ки мебояд, ки байте чунон набувад, ки то байти дигаре ба вай муназзам нашавад, аз вай маъние мунфаҳм нагардад — чунон ки қасе дар баҳру қофияи қасидаи мазкур гӯяд;

Бар ҳар замин, ки пой самандат расид, ӯ
Аз рӯи ифтихор расонад ба осмон
Саррову осмон ниҳадаш бар рух аз шараф
То қадру обрӯи шавад ҳосилаш аз он.

Ва «тафвиҳ» дар луғат — ҷома бо хатҳои сафед бофтаст. Ва вачҳи тасмия бинобар маънии аввал — он аст, ки зикри маонии муталойима²² дар ҷумлаҳои мутасовия ё мутақорибӣ мушобеҳ аст бо бофтани хатҳои сафед дар ҷома.

Ва бинобар маънии охир ташбеҳи шеърӣ муфавваф аст ба ҷомаи муфавваф дар устуво ва ташобеҳи ҷаво-нибу атроф.

ТАЪЗИЛ

Ва оиро сиёқат-ул-аъдод низ мегӯянд.

Пеши фусаҳои араб ва баъзе аз шуарои Аҷам — иборат аст аз овардани исмҳои муфаррада²³ бар як сиёқу як тарик, чунон ки:

Надорад ӯ сари ман, гарчи сарфи ӯ қардам
Сару зару дилу дин, ақлу донишу чои ҳам.

Ва агар бо ин санъат таҷнис, ё издивоч, ё тазод, ё санъате дигар мисли инҳо муназзам²⁴ шавад, ҷамоли камолаш равнаки дигар гирад, чунон ки:

Дурду дарду нозу созу меҳру кин,
Ҳарчи ояд — хуш бувад 3-он нозанин.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки «ин санъат чунон бошад, ки шоир чанд чизро аз исмҳои муфаррада баршуморад ва баъд аз он ҷумларо, ё як-якро васф кунад».

Аммо он ки ҷумларо васф кунад — монанди ин байт, ки гузашт ва монанди ин байт, ки дар «Қасидаи маснӯъ» аз барон мисоли ин санъат оварда — аз баҳри рамали мусаддаси махбун:

Қаламу тег зи дасти ту бинозад,
Давлату дин ба ту гардан бифарозад,
Файлотун файлотун файлотун.
Файлотун файлотун файлотун.

Ва аммо — он ки як-якро васф кунад, чунон ки:

Намуд аз хату рухсору зулфи худ ҷонон —
Яке баҳору дуввум лолаву сеюм райҳон.
Баҳору лолаву райҳони ӯ фузуд маро
Яке сиришку дуввум лолаву сеюм афғон.

Ва агар то охири шеър ин тарикро риоят кунанд, чунончи баъзе аз қудамо дар қасоид риоят мекарданд, муҷибби зиёдин хусни калом бошад. Ва баъзе аз шуарон Аҷам аз қабиле сиёқат-ул-аъдод доштаанд онро, ки шоир ададери риоят кунад ба тартиби вазъи адад, ё ба акси тартиби он, ё мушавваш, яъне парешон.

Ва қисми аввал, чунон ки:

Як шабе бо ду-се ҷорӣ зи ҳарифон даркаш
Панҷ-шаш коса маю ғам дигар аз давр мадор!
Ҳафт иқлим маро борию ҳур ҳашт наим
Ғар бувад мулку бувад нӯҳ фалакам хидматгор.
Медихам он ҳама в-аз бодаи софӣ даҳ сер
Меситонам, ки раҳонанд зи худам в-аз агъёр.

Ва аммо қисми дуюм, чунон ки:

Даҳ-нӯҳи гулузори ман сарве
Нест дар ҳашт боғи хулди барин.
Ҳафт кишвар бигаштаму қардам
Шаш ҷиҳатро мулоҳиза ба яқин
Панҷу ҷору севу ду, балки яке
Набувад мисли ӯ ба рӯи замин.

Ва аммо қисми сеюм, монанди байти аввали ин қитъа:

Панҷ рӯзе ҳар киро шуд чор болиш тақягоҳ,
Чун се коса хӯрд, меҳоҳад якеро з-ин ду қор —
Ё маю маъшуку мутриб доимо дар базму айш,
Ё силоҳу аспу доим рӯзи разму қорзор...

Ва ҳамон баъзе аз қисми сеюм доштаанд ин байти Заҳирро:

Нӯҳ фалак бар хони инъомат ба панҷ ангушти оз
Қурби даҳ навбат шикамҳо чорпахлу қардаанд.

Ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки агар ададери, ки шоир риоят кунад, батамом набошад, аз ин санъат хориҷ намешавад.

«Таъзил» дар луғат — рост қардан аст.

Ва чун исмҳои муфаррадаро бар як тариқ зикр кунанд, гӯё эшонро бо якдигар рост қардаанд.

Ва «сиёқат» дар луғат — рондан аст. Ва ин санъатро ба он ҷиҳат сиёқат-ул-аъдод ном қардаанд, ки шоир ададери аз номҳои муфаррада бар як тариқ меронад дар зикр қардан.

ТАНСИҚ-УС-СИФОТ

Аллома гуфта — он аст, ки зикр кунанд чизеро ба чанд сифат дар паи якдигар.

Ва Алломаи Тафтозонӣ гуфта — он аст, ки дар ақиби васфшаванда чанд сифат оранд дар паи якдигар.

Ва беҳтар аз ин ҳар ду таъриф — он аст, ки гӯянд: тансиқ-ус-сифот он аст, ки як чизро васф кунанд ба чанд сифат дар паи якдигар, ё аз як чиз таъбир кунанд ба чанд сифат дар паи якдигар.

Аммо қисми аввал, чунон ки:

Гирди лаб ширин вазад оташ ба чони зори ман,
Ёри ширинкори шӯхи оташинрухсори ман.

Ва аммо қисми дуюм, чунон ки:

Парирӯе, суманбӯе, сиҳикадде, гуландоме
Дилам бурду дигар ёдам накард асло ба дашноме.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ҳамон байт аст, ки аз барои тарду акс оварда ва мазкур шуд.

Ва «тансиқ» дар луғат — пайвастанӣ сухан аст.

Ва ин санъатро аз он ҷиҳат тансиқ-ус-сифот ном кардаанд, ки мутакаллим сифоти серададро ба якдигар пайвастааст дар калом.

ИРСОД

Ва баъзе онро тасҳим ном кардаанд. Ва баъзе дигар онро тавшеҳ ном кардаанд.

Он аст, ки пеш аз аҷуз, яъне калимаи охир аз фикра, ё аз байт ҷизе биёранд, ки далолат кунад бар аҷуз вақте ки равӣ, ё он ҷи ба манзилаи ўст аз охири фикра, маълум бошад. Ва ин бар ду қисм аст:

Қисми аввал — он ки далолати ў лафзӣ бошад.

Аллома гуфта: дар ин қисм баъзе монанди тасдир аст ва баъзе мушобеҳи муқобила.

Ва қисми дуюм — он ки далолати ў маънавӣ бошад.

Ва ҷомеи ҳама воқеъ шуда ин ғазал, аммо бо тариқи лаффу нашри ғайримураттаб:

Эй рафиқон, чу дил аз васли буге шод кунед,
Мани дилхастан ҳичронзадаро ёд кунед!
Мурдам аз ғуссаву ғам! Чанд маро панд диҳед?
Як замон ҳам дилам аз банди ғам озод кунед!
Чанд вайрон бувад аз сели ғамам хонаи тан?
Як раҳ аз хишту гили майкада обод кунед!
Медихам ҷон чу ман аз ҳасрати шамшодқаде,
Баҳри ман тахтаву тобут зи шамшод кунед.
Ба туфайли дигарон номи Атой бубаред,
Куштагонро бари он ёр чу таъдод кунед.

Ва Аллома миёни тасҳим ва тавшеҳ фарқ карда ва гуфта, ки: «тавшеҳ наздик аст ба тасҳим». Ва тасҳимро ба он таъриф карда, ки мазкур шуд, ҷуз он, ки он қайдро, ки «вақте ки маълум бошад — равӣ ё он ҷи ба манзилаи ўст аз охири фикра», ҳамл карда ва наёварда.

Ва тавшехро ба ин таъриф карда, ки — он аст, ки аввал байти шохиди видол бошад бар қофия бар ин тарик, ки дар садри байт калимае бошад, ки чун маълум шавад маънии ў, маълум шавад аз ў қофияи байт — аз барон он, ки аз ҷинси маънии қофия бошад, ё малзуми ў. Ва ҳосили калом — он ки як қисм аз тасҳимро тавшеҳ ном карда.

Ва Шамси Қайс гуфта: «тасҳим — он аст, ки шоир насақи шеър бар вачҳе ниҳад, ки баъзе аз он бар баъзе далолат кунад. Ва чун соҳибтабъе як мисраъ аз он биш-

навад, бидонад, ки мобаъди²⁵ ӯ чӣ тавонад бувад. Чунон ки:

Дилро ба рақиби ту, ки кони кин аст,
Баръакс фитода ҳолу мушкил ин аст.
Ғамгин бошад дилам чу шод аст рақиб,
Шод аст рақиб чун дилам ғамгин аст.

Зоҳир аст, ки чун соҳибтабъе баъд аз шунидани байти аввал мисран сеюмро бишнавад, медонад, ки мисран чорум чи чиз аст». Ва ҳам ӯ гуфта, ки ҳамчунин он чи бар қофия далолат кунад, аз ин қабил бошад.

Ва «ирсод» дар луғат — дидбон дар роҳ таъйин кардан аст.

Ва ваҷҳи тасмий — ташбеҳи зикри лафзи дол ба аҷуз ба таъйини дидбон дар роҳ дар он, ки чунон чи дидбон хабар медиҳад, ки аз роҳ кӣ меояд, лафзи дол бар аҷуз низ хабар медиҳад ва далолат бар он, ки дар охири фикри ӯ байт чӣ хоҳад омад.

Ва «тасҳим» дар луғат — чома ба хат бофтани аст.

Ва ваҷҳи тасмий — ташбеҳи дол бар аҷуз ва аҷуз аст. аввалан ба хатҳо, ки дар чома мебофанд дар он, ки далолат мекунад баъзе ва баъд аз он ташбеҳи зикри дол бар аҷуз аст дар калом ба бофтани хатҳо дар чома.

«Тавшеҳ» дар луғат — вашшоҳ, яъне ҳамоил дар гардани касе кардан аст.

Ва ваҷҳи тасмий, ки Аллома гуфта: он аст, ки далолат кардани он чи дар аввали калом аст бар охири ӯ, маъниро ба манзилаи вашшоҳ месозад; ва аввали калому охири ӯро — ба манзилаи гардан ва паҳлӯ, ки маънӣ бар гирди онҳо мегардад.

МУЗОВИҶА

Он аст, ки ду маъниро, ки воқеъ шаванд дар калом, дар шарт ва ҷазо²⁶ мисли якдигар созанд дар он ки бар ҳар як мутараттаб созанд чизеро, ки бар дигаре мутараттаб сохта бошанд, чунон ки:

Чун равам наздики он маҳ, то шавад зоҳир вафо,
Рӯи худ аз ман битобад, то шавад зоҳир ҷафо.

Рафтани қойил наздики он маҳ, ки воқеъ аст дар шарт ва рӯи худ тофтани ӯ аз қойил, ки воқеъ аст дар ҷафо — ду маънианд, ки эшонро қойили якдигар сохта — дар он,

ки бар ҳар як аз он ду маънӣ зоҳир шудани чизеро мутараттаб сохта.

Ва ин санъатро шуарон Аҷам эътибор накардаанд.

Ва «музовича» дар луғат — бо якдигар чуфт шудан аст.

Ва ваҷҳи тасмия — он аст, ки чун шарту ҷазо мисли якдигар шуданд дар мутараттаб шудани як чиз бар эшон, пас, гуё бо якдигар чуфт шудаанд.

ИҚД

Он аст, ки насрро назм кунанд. Чунончи:

Роҳи кӯи ошиқиро кас набурд, эй дил, ба сар
Роҳ мебинӣ аён, манзил чӣ мепурсӣ дигар?

Дар мисраи дуюм ин масали машҳур назм карда шуда, ки меғунд: «Роҳ мебиниву манзил мепурсӣ!»

Ва «икд» дар луғат гиреҳ бастан аст. Ва чун дар назм каломро навъе барҳамбастагӣ ҳаст, ки дар наср нест, назми каломи мансурро иқд ном кардаанд.

ҲАЛ

Он аст, ки назмеро наср кунанд. Ва ин вақте мақбул аст, ки дар ҳусни таркиб камтар аз назм набошад ва ҳар лафз дар маҳалли худ ҳусни адо ёфта бошад. Ва калом музтарибу парешон набошад. Чунон ки дар ин ду фикра воқеъ шудааст:

«Аз кушиш далеронро аз рӯи замин барандохтӣ ва аз бахшиш фақиронро маснаднишин сохтӣ!»

Ва ин наср ҳалли байти Рӯдакӣ аст:

Ҳамебикуштӣ, то одаме намонд шучоъ,
Ҳамебидодӣ, то одаме намонд фақир.

Ва «ҳал» дар луғат — во кардани гиреҳ аст. Ва ваҷҳи тасмия ба муқонсаи он чи дар иқд гуфт шуд, маълум мешавад.

ТАЗМИН

Соҳиби «Талхис» ва соҳиби «Табъён» гуфтаанд, ки — он аст, ки дарҷ карда шавад дар шеър чизе аз шеъри ғайре ё ба танбеҳ бар он ки он чиз аз шеъри ғайр аст, агар

он шеър машхур набошад. Ва фондаи танбеҳ — он аст, ки мисрае, ё байте, ё ду байтро аз шеъри ғайре тазмин мекунанд. Ва гоҳе камтар аз мисрае, ё зиёда бар ду байтро низ тазмин мекунанд.

Аммо тазмини мисрае — чунон ки:

Нони хушку оби дарвешон зи шоҳи хуштар аст.
«Ҳар ки қонеъ шуд ба хушку тар, шаҳи баҳру бар аст».

Чун мисраи дуҷум машхур буд, ки аз «Даръёи аб-рор»-и Амир Хусрав аст, эҳтиёҷ ба танбеҳ набуд.

Ва аммо тазмини камтар аз мисрае, чунон ки:

Қӯси шоҳи ҳар ки зад, набвад халос аз дарди сар,
Субҳу шом охир на «бонги ғулғулаш дарди сар аст»²⁷.

Ва аммо тазмини байте, чунон ки:

Мақун эй хоҷа тахайюл, ки мағар мансабу мол
Орзуи дили меҳнаткаши ғамгини ман аст?
З-он, ки ин байт чу Ҳофиз ба дуо аз сари сидқ,
Бар забон роҷаму дил низ бар онини ман аст:
«Давлати факр, худоё, ба ман арзонӣ дор
К-ин қаромат сабаби ҳашмату тамқини ман аст»²⁸.

Ва аммо тазмини ду байт:

Солҳо дар талаб ба сар бурдам,
Баҳри як мўътамад зи аҳли видод.
Оқибат ёфтаи нақӯруе —
Оқилу фозилу ҳуҷастаниҳод.
Сўҳбатам хуб дарғирифт ба вай,
Ғунҷи дил маро аз ӯ бидушод.
Бо хирад гуфтаи: он чи меҷустам
Солҳо, ин замон ба даст афтод.
Чанд рӯзе чу шуд, аз он ӯ ҳам
Қард хубсу нифоқро буниёд.
Чун бидонистам он, зи ғам ҳолам
Шуд ба ҳадде, ки қас надорад ёд.
Лек, охир халос қард аз ғам
Ин ду байтаи зи гуфтаи устод:
«Дар қаҳон ҳеҷ қас надидам, қ-ӯ
Оқибат дўстӣ ба бод надод.
Чун ҷунин аст, ҳар ки дар олам
Фард бошад, худош хайр диҳад»²⁹.

Ва аммо тазмини зиёда аз ду байт, чунон ки Анварӣ гуфта:

Аз гуфтаҳои хеш се байт аз қасидае,
Қ-он ҷо на орият бувад, ин ҷо на мустаор.
Овардаам ба сурати тазмин дар ин мадеҳ
Н-аз баҳри он, ки бар суҳанам нест иқтидор.

Лекин чу суннатест кадимй, раво бувад
Эҳъёи суннати шуарои бузургвор.
«Эй фикрати ту мушкили имрӯз дида дй
В-эй химмати ту ҳосили имсол дода пор.
Қодир ба ҳукм бар ҳама кас осмонсифат,
Фойиз ба ҷуд бар ҳама халқ офтобвор.
Дар абр агар зи дастӣ ту як ҳосият ниҳанд,
Дастӣ тӣҳӣ бурун надиҳад ҳаргиз аз ҷанор».

Ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки дар тазмин лозим нест, ки мутазааммин³⁰ шеърӣ ғайре бошад. Пас, агар дар таъриф ба ҷои «шеърӣ дигаре» гуфтандӣ, авло будӣ.

Ва вачҳи сикҳати таърифи мазкур — он аст, ки чун тазмини шеърӣ худ дар урфи фусаҳо ва шуаро бағоят кам аст, онро дар таъриф эътибор накардаанд. Ва ин вачҳи мазкур вачҳи сикҳати таърифи Рашиди Ватвот низ мешавад, ки гуфта: «ин санъат — ҷунон бошад, ки шоир мисрае, ё байте, ё ду байт азони каси дигар дар миёни шеърӣ хеш биёрад ба ҷойгоҳ, ки саҳт лонқ бошад, бар сабили тамсил ва орият, на бар сабили сирқа. Ва ин бегона бояд, ки саҳт машҳур бошад, ё бад-ӯ ишорате бошад, ҷунон ки шунавандаро тӯҳмату шубҳати сирқа наҷфтад».

Ва он ки музамманро ҳисоб карда дар мисрае, ё байте, ё ду байт ва камтар аз мисраъ ва зиёда аз ду байтро таарруз накарда, ҳам бинобар камистеъмолии онҳост.

Аллома бинобар ин гуфта, ки тазмин — он аст, ки шоир биёрад дар шеърӣ худ мисрае, ё байте, ё ду байт аз барои истиноат³¹ дар итмоми мӯроди худ ва таъкиди маънии он бар сабили орият, ҷунон ки масал дар шеър меоранд. Ва ҳаққи ин кор — он аст, ки танбеҳ кунад бар он музамман, агар машҳур набуда бошад, то сомеъ таваҳҳуми сирқа накунад. Ва метавонад бувад, ки ихтилоф дар ин таърифот бинобар ихтилофи мазоҳиб бошад. Ва ҳам Аллома гуфта, ки андакест, ки тазмини мисрае ва камтар аз онро рафӯ* ном мекунанд.

Ва соҳиби «Талхис» гуфта, ки гоҳе тазмини байте ва зиёда бар онро истиноат ном мекунанд; ва тазмини мисрае ва камтар аз онро ибдоъ ва рафӯ ном мекунанд. Аммо «рафӯ» — ба ҷиҳати он мегӯянд, ки порагини шеърӣ худро ба шеърӣ дигаре рафӯ карда. Ва аммо «ибдоъ» — ба ҷиҳати он мегӯянд, ки амонат ниҳода дар шеърӣ худ ҷизе аз шеърӣ ғайро.

* Калиман «рафӯ» — ба фатҳан «ро» ва сукуни «фо»-ст. Ва маъний, дар ин лугат, руфӯ кардани пора аст.

Ва бидон, ки тазмини камтар аз байте, яъне тазмини мисрае, ё камтар аз он ба ду навъ мебошад:

Яке — он, ки маънӣ тамом бошад бе тақдири боқии он байт, монанди намунаи боло;

Дигаре — он, ки маънӣ тамом набошад бидуни тақдир он боқӣ, чунон ки:

Дил аз каф додаму мушкил шуда қорам зи муштоқӣ,
Аз он хонам ба майхона «ало,
ё айюҳа-с-соқӣ»³².

Бидон, ки аҳсани тазмин — он аст, ки зиёда бошад бар асл ба нуктае, монанди истиорат дар ин тазмин:

Дило, ба сӯҳбати аҳли риё марав зинҳор,
Ки кӯҳи ҳилаву макранду роҳи пурхатар аст.
Агарчи чехраи эшон зар асту ашк чу сим,
Насихате шунав аз Котибӣ³³,
ки беҳ зи зар аст —
«Ба симу зар марав аз роҳу лангаре пеш ор,
Ки кӯҳро сад аз ин сангпора бар камар аст».

Пӯшида намонад, ки лафзи «симу зар» дар ин байти Котибӣ ҳолӣ буда аз истиорат ва баъд аз тазмин бар сабили истиорат истеъмол ёфта.

Ва бидон, ки дар тазмин андак тағйире зарар намекунад, чунон ки:

Аз кӯи бутон, Шоҳӣ, кам чӯ раҳи баргаштан,
«К-ин бодия ҳамчун ӯ саргашта басте дорад».³⁴

Мисраи дуҷум тазмин шуда за байти машҳури Амир Шоҳӣ³⁵ чунон ки:

Аз кӯи бутон, Шоҳӣ, кам чӯ раҳи баргаштан,
«К-ин бодия ҳамчун ту овора басте дорад».

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт аст — аз баҳри қариби аҳраби макфуф:

То рӯи заминро қарор бошад,
«То мулки ҷаҳонро мадор бошад».
Мафъӯлу мафоЙлу фоилотун
Мафъӯлу мафоЙлу фоилотун.

Мисраи дуҷуми ин байт мисраи аввали қасидаи машҳури ҳақим Анварист — дар мадҳи Султон Санҷар³⁶ гуфта. Ва он матлаъ ин аст:

То мулки ҷаҳонро мадор бошад,
Фармондеҳи он шаҳриёр бошад,

Ва Шамси Қайс гуфта, ки «тазмин ду навъ аст:

Як навъ — он ки байте, ё мисрае аз шеъри дигарон дар шеъри хеш дарҷ кунанд. Ва ин навъ агар дар мавзеи хеш ҷойгир бошад ва дар равнақи моқабл биафзояд, онро писандида доранд — чунон ки Рашид гуфтааст ва мисраи Унсуро тазмин карда:

Намуд теги ту осори фатху гуфт малак —
«Чунин намоёд шамшери хисравон осор».

Ва он шеъри Анвариро, ки дар вай се байт аз шеъри хеш тазмин карда, ҳам ба мисол оварда, агарчи зоҳиран муҳолифи таърифи ӯст, то маълум шавад, ки бинон таъриф бар ағлаб ва аксар аст.

Навъи дигар — он аст, ки тамомии маънии байти аввали шоир ба байти дуюми ӯ муталлиқ бошад бар он мавқуф. Ва он байтро музамман хонанд. Ва ба ҳукми он, ки устодони санъат гуфтаанд, ки шеър чунон мебояд, ки ҳар байт ба нафси хеш мустақил бошад ва ҷуз дар тартиби маонӣ ва тансиқи сухан ба якдигар мӯҳтоҷ набошад, ин тазминро айб шумурдаанд. Пас, ҳарчанд ин эҳтиёҷ бештар бувад, байт маъюбтар бувад. Ва филҷумла, ин маънӣ дар ашъори араб бештар тавонад бувад — барои он ки дар шеъри арабӣ меафтад, ки аз як калима баъзе қофияи мисраи аввал мешавад ва баъзе аввали мисраи дуюм. Аммо чун дар ашъори форсӣ ин ҷинс таърифот ҷуз дар назме, ки дар сабили ҳазлу зарофат гӯянд, наярфтад, чунон ки Сӯзанӣ гуфтааст:

Шодмон бод маҷлиси Мустав —
фии Машрик — Ҳамиддин Илҷав-
херӣ он садр, к-аз ҷавоҳири ал-
фози ӯ аҳли дину донишу дав—...

Ва ин қитъаро то охир чунин гуфта.

Тавфиқи маонии абъёт бар якдигар чандон қабех набошад, ки ўро дар айбон шеър бояд овард. Балки аз ин ҷинс афтад, ки саҳт бадеъ ва нодир бошад, чунон ки Масъуди Саъд гуфта:

Ҷаводи Қофӣи Одил Валӣ, ки дар қисмат
Ба зӯлму бухл наёмад насиби ӯ, илло,
Қи ҷомӣ бода ба соқӣ диҳад зи даст тикӣ,
Ба тег сар бизанад қилкро накарда хато...

Ва дигаре гуфта:

Рост гӯй, ки дар дили шуаро,
Рост гӯй, ки дар ду чашми башар,
Аз пай мидҳати ту раст забон
В-аз пай дидани ту хост басар.

Ва аз чинси музамминот аст он чи мутакаллифони шуарон қадим фароҳам ниҳодаанд ва онро **истидрок** ном карда, саҳт қабех аст — ҳам аз рӯи тазмин ва ҳам аз ваҷҳи истидрок, чунон ки мутакаллифе гуфтааст:

Наҳоҳам, ки бошад туро хонумон
На низат, ки бошад деху дудмон,
Чуз оғанда аз неъмату симу зар,
Чуз ораста аз кехону меҳон».

То ин ҷо сухани ўст.

Ва Ибн ал-Асир — аз арбоби арабият дар «**Масал-ус-сойир**» гуфта, ки тазмин — иснод ва он — ин аст, ки воқе-мешавад миёни ду байт аз назм, ё ду фасл, яъне ду фикра аз наср, ки тамом набошад маънии аввал. Магар суботе аз уюби шеър нест? Агарчи ҷамоате аз уюб шумурдаанд — ба ҷиҳати он ки ин навъ таваккуф ва тааллуқ дар ашъори фусаҳо ва хутби эшон бисёр аст. Ва агар айб будӣ, дар ин мавзеъ воқеъ нашудӣ.

Ва пеши ин фақир — он аст, ки ин навъ тааллуқ ва таваккуф дар баъзе мавзеъҳо мақбул аст — чунон ки дар гурезгоҳи қасоид. Ва дар баъзе нохуш аст — чунон ки дар қитъаҳо. Ва ҳамчунон хусусияти баъзе таваккуфот ба ҷиҳати мавриди истеъмол сабаби танаффури таъб мешавад ва баъзе намешавад, балки мӯҷиби майлу иқболи табиат мешавад. Ва онро дар таҳти қоида ва забт дар-наметавон овард ва ҳукми радду қабули онро дар мавридҳо ҳавола ба таъхон солим ва зеҳнон мустақим мебояд кард.

Ва «**тазмин**» дар луғат — чизе дар миёни чизе ниҳодан аст. Ва ваҷҳи тасмия дар навъи аввал зоҳир аст. Ва дар навъи дуюм — он аст, ки чун тамоми маънии байти аввал мавқуф аст бар маънии байти сонӣ, пас, гӯе маънии ўро дар зимни байти сонӣ ниҳодаанд. Ва он, ки байти аввалро музамман мегӯянд, ба эътибори маънии ўст.

ҲУСНИ ИБТИДО

Ва онро ҳусни матлаъ низ мегӯянд.

Он аст, ки дар аввали калом алфози хушояндаи латифро, ки мутақориби яқдигар бошанд дар нозукию ра-

вони ва дар зидди он ки ҷазолату матонат аст; таркиб маҳками хушояндаи покиза кунанд, ки дар адои маънӣ мутлақо кусуре надошта бошад ва зеҳни мустақим аз он ба максуд зуд нақл кунад. Ва миёни лафзу маънӣ муносибат риоят кунанд, на он ки маънӣ хубро ба алфози саҳл адо кунанд, ё акс.

Ва ҳамчунин муносибати миёни ду мисраъ, байт ё ду фикраи наср риоят кунанд, ки дар латофату балоғат наздик бошанд, на он ки яке аъло бошад дигаре паст. Ва дар сикхати маънӣ саъй намоянд, ки солим бошад аз нуқсонӣ имтиноъ ва бадалу муҳолифати урф ва амсоли онҳо. Ва аз зикри чизе, ки ба ҷиҳати фол нек набошад, худдорӣ намоянд. Ва дар ҳар каломе алфозу таркиби лоиқӣ он оранд, масалан, дар қасида дар ҷазолату матонат кӯшанд, дар ғазалу рубой — дар нозукию равонӣ.

Ва филҷумла дар хубию марғубии аввали калом саъйи тамом намоянд, аз барои он ки он аввали чизест, ки ба ғӯши сомеъ мерасад. Пас, агар хуб аст, ўро ба шунидани боқии сухан майл мешавад, вагарна таъби ў аз он эъроз мекунад. Ва ҳарчанд баъди ў хуб бошад, ислоҳи он танаффури таъб, ки дар аввали ҳол шунавандаро ҳосил шуда, натавонад кард.

Ва мисоли ин санъат ин матлаи наът аст:

Эй офтоб рӯи туро камтарин ғулом,
В-эй хӯшачини хирмани хуснат маҳи тамом.

Ва ин матлаи қасида:

Начидӣ бар бисоти ҷарх з-анҷум санг агар даврон,
Шудӣ зеру забар аз сар-сари оҳам шаби ҳичрон

Ҳикоят

Дар «Эзоҳ» оварда, ки Абӯмақотили Зарир* дар рӯзи меҳргон, ки рӯзи аввали шамс аст ба мизон, пеши Дой Алавӣ, ки ҳоким буд дар он замон, даромад ва ин байт бар вай хонд:

Ло тақул бушро, валакин бушраианӣ,
Изағ-уд-Дой ва явм-ул-меҳрачанӣ!

Яъне: «Мағӯ: як башорат, валекин ду башорат аст — Дидани ҷамоли Дой ва ӯмадани рӯзи меҳргон». Дой аз лафзи «ло тақул бушро», яъне «мағӯ башорат!» ки дар аввали байт воқеъ шуда буд, фоли бад гирифт ва гуфт:

* Яъне: кӯри модарзод.

— Эй кӯр! Ибтидо бад-ин мекуни дар рӯи меҳрон?
Ва баъзе гуфтаанд, ки фармуд, то ўро беруи даран-
дохтанд ва панҷох чӯб заданд ва гуфт:

— Адаб ўро беҳтар аз чойиза аст!

Баъд аз он буда, ки як бори дигар ҳам аз барои Дой қасидае гуфта буда ва дар ибтидо масале, ки ба ҳасаби фол нек набуда, оварда. Ва Дой дар вай қаҳр карда ва гуфта:

— Эй кӯр! Ин масали бад туро бод!

Ва дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» оварда, ки Шабал-уд-давла ба Қирмон рафт ба назди Соҳиби Мукаррам бин-н-ал-Уло ва дар мадҳи ӯ қасидае гуфт. Ва матлаи ӯ бағоят хуб воқеъ шуда буд. Чун Мукаррам бин-н-ал-Уло он матлаъро шунид, Шабал-уд-Давларо гуфт:

— Даст аз иншоди боқии қасида бидор!

Пас, хидматгореро фармуд, то ҳазор динор биёвард ва ба Шабал-уд-Давла дод. Он гоҳ гуфта:

— Агар ҳама абъёти ин қасида ҳамчуни аст, ки матлаъ, ҳар байтро чойиза ҳазор динор аст ва дар хизонаи ман чандин зар нест.

Мақсуд — он ки асари қубҳи ибтидо — он аст, ки Абӯмақотил кашида ва асари ҳусни ибтидо — ин, ки ба Шабал-уд-Давла расида.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки: «ҳусни матлаъ — он аст, ки ибтидо ба калимоти қароҳ нақунанд, чуз он, ки марсия, ё ҳаҷв бошад. Ва дар он низ он чи ба нисбат бо он ҳол зеботар бувад, матлаъ созанд».

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» байти аввал аз абъёти маснӯи ўст, ки дар тарсеъ мазкур шуд.

БАРОАТИ ИСТЕҲЛОЛ

Он аст, ки ибтидои калом муносиби мақсуд бошад ба ин тариқ, ки дар вай ишорате бошад ба он чи савқи калом аз барои ўст, то ибтидо мушаар бошад ба мақсуд — чунон ки дар қасидае, ки аз барои таҳнияти валодати фарзанд гӯянд ва ин байтро матлаъ созанд:

Муборак бод эй даврон, ки давлат тоза шуд бозат,
Хумон ҳашмату иқбол боз омад ба парвозат.

Ва дар марсияе, ки аз барои машоих³⁷, бузургон ва уламои³⁸ олимқдор гӯянд ва ин байтро матлаъ созанд:

Эй фалак, рӯзат сиях бодо, чӣ тӯфон кардай?
Офтоби шаръро дар хок пинҳон кардай!

Ва бар ин қиёс ва ба иттифоқ аҳсан анвои ибтидо — он аст, ки муштамил бошад бар бароати истеҳлол.

Ва аз қабилӣ бароати истеҳлол аст — он, ки дар аввали кутуб ишорат мекунад ба фанне, ки он китобро дар он фан менависанд ва зикр мекунад исмҳои китобҳои дигарро, ки дар он фан навиштаанд.

Ва мулҳақ метавон дошт ба ин санъат онро, ки мушаннифи китобе дар аввали китоб номи худро бар вачҳе латиф дарҷ кунад — чунон ки Шайх Камоли Хучандӣ³⁹ дар аввали девони худ гуфта:

Ифтихои суҳан он бех, ки кунад аҳли камол
Ба санои малик-ул-мулк худон мутаол.

Ва «бароат» дар луғат — бехтару афзун шудан аст бар наздикону ҳамасрони худ дар илм ва ғайри он. Ва «истеҳлол» — моҳи нав дидан аст. Ва чун касе, ки ин санъатро дар калом меорад, маълум мешавад бар наздиқони худ ба воситаи диққати назаре, ки карда дар муносиб сохтани ибтидои калом ба мақсуд. Аввалан, он диққати назарро ташбеҳ карданд ба моҳи нав дидан ва онро «истеҳлол» гуфтанд. Ва сониян, ғойаи шудани ӯро ба воситаи он диққати назар — «бароати истеҳлол» ном карданд.

ҲУСНИ ТАХАЛЛУС

Ва онро бароати таҳаллус низ мегӯянд.

Бидон, ки маънии «таҳаллус» дар луғат — растан аст аз чизе. Ва дар истилоҳ — хурӯҷ ва интиқол аст аз ибтидои калом ба мақсуд бо риояи мулоимат ва муносибат миёни эшон.

Ва ҳусни ӯ — он аст, ки он муносибат аз рӯи камоли лафз ва маънии бакамол бошад. Ва миёни ибтидо ва он ҷо ба воситаи ӯ ба мақсуд меоянд, иртиботи тамом бошад. Ва таҳаллусро дар урфи шуарои Аҷам «гурезгоҳ» мегӯянд.

Ва эшон таҳаллус — он байтро мегӯянд, ки шоир ном ё лақаби худро дар он ҷо дарҷ карда бошанд. Ва бар нафс ном ё лақаби шоир, ки онро дар абъёт дарҷ мекунад, ҳам итлоқ мекунад. Ва мисоли ҳусни таҳаллус ин

байт аст, ки дар гурезгоҳи қасидае, ки матлааш дар ҳусни ибтидо мазкур шуд, воқеъ шуда:

Ғае чархам ба Тӯрон бурду кард авқоти ман тира,
Ғае афканд дар Эрону кард аҳволи ман вайрон.
Ҷафои чарх чун бар ман гузашт аз ҳад, хирад гуфто:
«Бирав, то доди ту бистонад аз вай нони султон —
Амони мулк, амини дин, амири маъдалатоин —
Низомиддин Алишер — он ҷаҳони донишу эҳсон».

Ва Аллома гуфта, ки ҳусни таҳаллус — он аст, ки мумтазнҷ, яъне омехта созад шоир охири он чизро, ки муқаддимаи сухан сохта бошад — аз васфи ишқу ошиқӣ ва фахр ва мисли онҳо ба аввали мадҳ ва мулоимат пайдо созад миёни эшон дар як байт, ё ду байт, ё се байт. Ва аҳсан — он аст, ки дар як байт бошад чунон ки:

Аҷоиб нозуку хуб аст хатти оразаш, гӯё,
Ки ҳаст он хатти ёкути замона — Хоҷа Абдулло.

Ва агар нақл аз муқаддимаи калом ба мақсуд бе риояти мулоимат ва муносибат кунанд, онро **иктизоб** мегӯянд.

Ва ин дар ашъори шоирони қадими араб бисёр аст.

Ва баъзе иктизобот қариб аст ба таҳаллус — ба ҷиҳати он, ки омехтагӣ аз мулоимат ва муносибат дорад, мисли он ки баъд аз адон ҳамду салавот гӯянд: «аммо баъд». Ва ин мушобеҳи таҳаллус аст — ба ҷиҳати он, ки ба як бор аз ҳамду салавот интиқол ба мақсуд накардаанд, балки филҷумла робитае миёни собиқ ва поёни калом риоят кардаанд.

Ва баъзе «аммо баъд»-ро «**фасл-ул-хитоб**» мегӯянд, яъне ҷудокунандан сухан аз якдигар.

Ва аз ҷумлаи иктизобот, ки наздик аст ба таҳаллус — лафзи «ҳаза» аст, ки дар мактубҳо менависанд вақте ки аз навиштани салому дуо фориг шуданд. Ва ҳамчунин аст лафзи «баъдаҳу», ки дар он маҳал менависанд; ва лафзи «айзап⁴⁰», ки дар миёни ду калом менависанд.

Ва аз он ҷумла аст — лафзи «муқаддима» ва «боб» ва «фасл» ва «хотима» — ва он чи дар маънии инҳост.

Ва «**иктизоб**» дар луғат — дарҳол чизе гуфтаи аст.

ҲУСНИ МАТЛАБ

Ва онро ҳусни талаб, бароати талаб, адаби талаб ва ҳусни савол низ мегӯянд.

Аллома гуфта: он аст, ки алфози талаб муҳаззаб, яъне покиза бошад ва қарин бошад ба таъзими мамдӯх.

Ва Рашид гуфта, ки: «ин санъат чунон бошад, ки шоир дар байте аз мамдӯҳ чизе хоҳад — аммо ба вачҳе латифу тариқе ширин. Ва дар ороиши алфозу маонӣ кӯшад. Ва шароити таъзиму эҳтиром нигоҳ дорад». Чунон ки дар қасидае, ки матлаи он дар ҳусни матлаъ мазкур шуда, воқеъ шуда:

Шудӣ Салмони аҳдат дар саноеъ банда, гар ўро
Набудӣ фикри қарзе ғайри қарз-уш-шеър чун Салмон.

Ва соҳиби «Табъён» гуфта, ки он аст, ки шурӯъ дар ғараз баъд аз тақдим восила бошад, чунон ки:

Ғамоми⁴¹ лутфат аз ғам мераҳонад дардмандонро
Бубин дарди дилам в-аз ғайзи лутфи хеш кун дармон!

ҲУСНИ МАҚТАЪ

Ва онро ҳусни интиҳо, ҳусни хотима ва бароати мақтаъ низ мегӯянд.

Он аст, ки хатми калом ба чизе кунанд, ки ба ҳасаби лафзу маънӣ хубу марғуб бошад, чи он охири чизест, ки ба гӯши сомеъ мерасад. Пас, агар хуб бошад, лаззату латофати он дар хотири ў мемонад. Ва агар дар абъёти собиқа кусуре воқеъ шуда бошад, онро бартараф мекунад — монанди таоми лазизи латиф, ки дар охири таомҳо меҳӯранд. Вагарна чунон бошад, ки мазкур шуд, ҳол бар хилофи он хоҳад буд, ки гуфта шуд. Ва ҳар лаззату ҳаловате, ки аз абъёти собиқа ҳосил шуда, ба бемазагӣ ва танаффури табъ бадал мешавад.

Ва мисоли ҳусни мақтаъ байти охир аст аз ин абъёт — аз қасидае, ки матлаи он дар ҳусни матлаъ мазкур шуд:

Сухан кӯтах кунам ҳарчанд чун фазлу камолоташ
Надорад васфи чоҳу ҳашмату иқболи ў поён.
Ҳамеша, то ки бошад мулку миллат дар ҷаҳон боқӣ,
Ҳамеша, то ки дорад иззу давлат дар ҷаҳон имкон,
Ба иззу давлат аз баҳри силоҳи мулку дин, ё раб,
Бидоёй он мадори мулки миллатро ту дар даврон.

Ва Рашид гуфта, ки: «инчунин дуоро, ки «то фалон бувад», «фалон бодо» — шуарои порсӣ дуои таъбид мегӯянд».

Ва Шамси Қайс гуфта, ки онро ибтидоот нописандида аст — он чи Абулфараҷ гуфта:

Эй сарафрози олам, эй Мансур
В-эй ба садри ту ихтилофи судур.

Мамдӯхро ба ном хондааст — ба сиғаи нидо. Ва на-
шояд, ки мамдӯхро гӯянд, ки «Эй фалон!» магар дар чи-
зе, ки дар он сифати мадҳӣ бошад.

Ва аз мактаъҳои нописандида — Азрақӣ⁴² гуфтааст:

Ҳамеша, то набувад сад фузунтар аз понсад,
Ҳамеша, то набувад панҷ бартар аз панҷоҳ.
Ба дасту таъби ту, то зинда бод чому адаб
Ба фарру номи ту поянда бод афсару гоҳ.
Мабод гӯши ту бе бонги руд сол ба сол,
Мабод дасти ту бе чоми бода моҳ ба моҳ.

Дар ин дуо ду айб аст: яке маънавӣ ва дигаре лафзӣ.
Аммо маънавӣ — он аст, ки гуфтааст: «ҳамеша дар
батолат бош! Ва ҳаргиз мабод, ки на ба ҳазлу бекорӣ
машғул бошӣ».

Ва аммо айби лафзӣ — он аст, ки гуфтааст, ки: «ма-
бод гӯши ту!» ва «мабод дасти ту!» Ва ин чинс сухан но-
писандида аст. Ва бояд, ки шоири маҷид ва котиби фозил
назму насри хешро аз алфози завоти ваҷҳайн ки чун ўро
аз қарина ҷудо кунӣ, қабех бошад, пок дорад. Ва агар
аз ин чинс зарурат афтад, миёни лафзи дуо ва зикри
мамдӯх фосила дарорад — чунон ки гӯяд: «маҷлисаат бе
май мабод! Ва гӯшат бе самоъи най мабод!»

Ва мақсуд аз нақли сухани ў ин аст, ки: дар ҷумлаи
калом, хусусан дар ибтидо ва интиҳо мутақаллимро му-
лоҳизаи тамои воҷиб аст, то ногоҳ аз маоиби маънавӣ, ё
лафзӣ чизе дар каломи ў воқеъ нашавад, ки ин замон
сабаби танаффури аз эърози сомеи сухандон шавад. Ва
охир мӯҷиби таъну ташаннеи мардумон — чунон ки Шам-
си Қайс баъд аз ҷандин сол бар Абулфараҷ ва Азрақӣ
таън карда.

Ва мисоли ин санъат аз «Қасидаи маснӯъ» ин байт
аст — аз баҳри акси тавили мақбуз.

Қушода даври гардун, бубаста даҳри райман,
Қушода дасти ҳикмат, бубаста пой душман.
Мафилун фаълун мафилун фаълун
Мафилун фаълун мафилун фаълун.

Ва баъзе ин байтро аз қабилӣ мувофиқи назир дошта-
анд. Ва зоҳир он аст.

ХОТИМА

Дар зикри уюби омаи шеър ва дар баёни маонии баъзе алфози мутадовила¹ миёни шуаро, ки мӯхтоҷ аст ба баён

Ва ин дар ду баҳс аст.

Баҳси аввал

ДАР ЗИКРИ УЮБИ ШЕЪР

Ва ин бар ду қисм аст: яке — уюби роҷеа ба лафз ва дигаре — уюби роҷеа ба маънӣ.

Аммо уюби роҷеа ба лафз

Он чи машҳур аст — даҳ аст.

ТАНОФИР

Васфест дар лафз, ки бонси таассури талаффуз² аст.

Ва он иборат аст аз он, ки ҳуруфи калима чунон бошад, ки талаффуз ба он мушкил бошад. Ва ин аксар ба он мебошад, ки маҳраҷи эшон ба якдигар бисъёр наздик бошад — мисли «ҳиъҳаъ», ки номи гиёҳест.

Ё миёни калимот аст, ки чун ҷамъ шуданд, талаффуз ба он мушкил бошад, чунон ки:

Ба қурби қабри ғарибон гузар кунӣ, чи шавад?

Ва мулҳақ аст ба мутановир — он ки талаффуз ба он душвор набошад, аммо нохушоянда бошад кареҳ бошад дар шундан мисли «худеванд», ки дар имола «худованд» гӯянд. Чунон ки:

Зи зери парда мебинмояд он рӯ.

Ва аз ин қабил аст, он ки ба воситаи таркиб лафзе
номуносиб ҳосил шавад, чунон ки:

Чу нӯшӣ сабӯҳӣ, зи мо ёд кун!

Аз таркиби лафз «ҳийз» ҳосил мешавад.

Ва Шамси Қайс гуфта: яке аз анвои дурӣ аз ҷодан
савоб таркиботи нохуш аст, чунон ки гуфтаанд:

Бисоз маҷлису пеши ман ор ҷоми набид,
Ҳало, ки дӯсти баногоҳиён фароз расид.

Аз таркиби «ҳало, ки дӯст...» ба ҷиҳати лафзи «ҳало-
ки дӯст» ҳосил мешавад.

ҒАРОИБ

Он аст, ки лафз маънус-ул-истеъмол набошад ва
ҳама кас маънии ўро надонанд, монанди лафзи «ухшич»,
ки дар «Ҳадоиқ-ўс-сехр» дар баёни санъати тазод гуфта,
ки: порсӣ зидди ухшич бошад.

МУХОЛИФИ ҚИЕС

Он аст, ки лафз бар ҳилофи қонуне бошад, ки дар лу-
гат мӯътабар аст, мисли он ки ба ҷои «қола» — «қавла»
гӯянд, ки асл ўст.

Ва ин бар ҳилофи он қоида аст, ки «вов»-и мутаҳар-
рики³ моқабл муфтӯхро дар лугати араб ба алиф қалб
мебояд кард.

ЗАЪФИ ТАЪЛИФ

Он аст, ки таълифи калом бар ҳилофи қонуне бошад,
ки пеши аҳли он забон мӯътабар аст, чунон ки дар забо-
ни порсӣ музоф илайҳиро бар музоф⁴ муқаддам доранд
ва ба ҷои «Ғуломали» — «Алиғулом» гӯянд. Ва дар за-
бони туркӣ акси ин аст.

ТАЪҚИДИ ЛАФЗИ

Он аст, ки далолати калом бар маънии ў зоҳир набо-
шад — ба ҷиҳати он ки тартиби алфоз бар тибқи маонӣ
набошад. Ва алфоз болову поин воқеъ шуда бошанд, чу-
нон ки гӯянд:

Чун биронӣ, мекунам афғону зорӣ, з-ин дарам.

Ва таркиб чунин мебояд баст, ки:

Чун биронӣ з-ин дарам, афғону зорӣ мекунам.

Ва дохил аст дар ин он чи баъзе онро **тафсил** ном кардаанд. Ва тафсил карда ба он ки чудо кунанд чизеро, ки ҳаққи ӯ пайваст бошад, чунон ки шоир гӯяд:

Алоуддавла чун Ибни Алишоҳ
Расид, овард пайғоми ту аз роҳ.

Максуди шоир — ин аст, ки «чун Алоуддавла бинни Алишоҳ аз роҳ расид, пайғоми ту овард».

ТАҚРОР

Он аст, ки лафзери мукаррар зикр кунанд бефонда,— чунон ки:

Дурам ман аз бари туву ман зиндаам ҳанӯз.

ИХЛОЛ

Он аст, ки тарк кунанд дар калом чизеро, ки маънӣ бидуни ӯ тамом набошад бе қаринаи зоҳира, ё он ки зиёда кунанд дар лафз чизеро ки дар маънии мақсуд ҳалал расонад.

Аммо **аввал**, чунон ки:

Накд беҳтар аз насьян бисъёр

Яъне «накди андак».

Ва аммо **дуюм**, чунон ки:

Лабат, чун хамӯшӣ, зи шаккар беҳ аст,

Зоҳир аст, ки «чун хамӯшӣ» — ҳалалдор аст ба маънии мақсуд, чи таваҳҳум мешавад, ки агар хамӯш набошад, суҳан гӯяд — он ҳолат ва ҳаловат надорад.

ТАТЛИМ

Он аст, ки дар назм лафзе оранд, ки мӯҳтоҷ бошанд ба он, ки чизе аз вай кам кунанд, то вазн дуруст бошад. Ва кам кардани он чиз миёни шуаро шоеъ набошад, чунон ки Мансури Мантиқӣ гуфта:

Бозгирам дил зи ту, чунон ки надодам,
Сабр кунам сабру ҳарчи бодо бод!

Аз лафзи «гирам» ҳарфи «йо»⁵-ро андохта.
Ва «тағлим» дар луғат — раҳна кардан аст. Ва вач-
ҳи тасмия зоҳир аст.

ТАЗНИБ

Он аст, ки дар назм лафзе оранд, ки мӯҳтоҷ шаванд
ба он, ки чизе дар вай зиёда кунанд, то вазн дуруст бо-
шад, чунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Буданӣ буд, май биёр, акнун,
Ратл пур кун, мағӯй беш сухун!

Дар лафзи «сухан» «вов»⁶-ро зиёдат карда.
Ва чунон ки ҳам ӯ гуфтааст:

Зарр хоҳиву турунҷ, инак аз ин ду руҳи ман,*
Майи хоҳиву гулу наргис, аз он ду руҳ чӯй!
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун.

Дар лафзи «зар» ва лафзи «май» ташдид зиёда кар-
дааст**.

Ва «тазнийб» дар луғат — дунбол сохтан аст.

Ва вачҳи тасмия он аст, ки шоирони қадими Аҷам
ҳарфи ишбоъро дар охири калима ба тариқи фусаҳон
араб зиёда мекардаанд ва пешӣ эшон айб набуда, чунон
ки Баҳромӣ⁸ гуфта:

Чи гӯй, к-аз ҳама ҳурон чи нав будаст кас низо,
На ҳаст акнуну не бошад ва не будаст ҳаргизо.

Ва чунон ки дигаре гуфта:

Охун ваҳшӣ дар дашт чигуна давадо?
Ёр надорад, бе ёр чигуна равадо?

Ва мутаохирон эшонро айб шумурдаанд ва тазнийб
гуфта. Ва ҳамчунин ҳар зиёдатиҳо, ки воқеъ шавад, аз
ин қабил дошта ва ҳамаро тазнийб шумурда.

ТАҒИИР

Он аст, ки лафзеро аз сурате, ки дорад, ба сурате ди-
гар гардонанд аз барои зарурати вазн, чунон ки Масъу-
ди Саъд гуфта:

* Қалиман «ду»-ро дар «ду руҳи ман» ба ишбон⁷ «вов» мебояд
хонд.

** Агарчи дар лафзи «зар» шоеъ аст зиёда кардани ташдид, ам-
мо дар мисли ин маҳал зиёда намекунанд.

Маро нишонаи тири фироқ карду ҳагирз
Касе шунид, ки бошад камон нишонаи тир?!

Лафзи «ҳаргиз»-ро ба чиҳати зарурати вазн «ҳагирз» сохта.

Ва дар ин ҳукм аст он чи ба чиҳати зарурати қофия таъбир кунанд, чунон ки Абӯ Шакур⁹ гуфта:

Оби ангуру оби нилуфал
Мар маро аз абиру мушк бадал.

Фоида

Шамси Қайс гуфта, ки дур аз ҷодаи савоб аст он ки шоир барои сикҳати вазн, ё дурустии қофия лаҳне ба шеър дарорад ва хатон шеърӣ ё маънавӣ ҷоиш дорад... Валекин он ба ашъори араб махсус тавонад бувад, ки каломи манзумро возен асланд ва тариқҳои шеърро солики аввал. Ва луғати эшонро шоҳаҳо бисёр аст ва тасарруфоти наҳву сарфи онро шеъби фаровон. Ва пайравӣ ба эшон нашоҷд кард ва ба вачҳи байд¹⁰ набояд ҷанг зад ба сабаби он ки забони дарӣ, ки мӯҷазест аз забонҳои форсӣ ва мустаҳсане аз забони Аҷам.

Пас, шоири моҳир он аст, ки дар назми хеш аз шеваи насри балеғ таҷовуз наҷамояд ва аз калимоти арабиву форсӣ ҷуз аз он чи дар хутбу рисолаҳои азизону фозилон ва ҳикоеҳои салис, ки мустаъмал ва мутадовили аҳли фазл ва одамони соҳибтаъъ аст, дар шеъри хеш ба кор набарад; ва чунон созад, ки агар назми ўро аз ҳам фурӯ кушоянд, насри маснӯъ бошад ва ба ҳеҷ вачҳ дар тағйири ҳуруф ва таҳрифи калимот роҳ надихад. Ва таъсиси шеър бар авзони сақил ва зиҳфҳои гарон тақлиди қудамо нақунанд, ки бештарин ба наздики арбоби бароат аз айбҳои шеър аст ва пеши асҳоби балоғат — аз мардудони калом.

Аммо уюби роҷеа ба маънӣ

Низ он чи машхур аст — даҳ аст.

ТАНОҚИС

Ва онро муноқиса низ мегӯянд.

Он аст, ки миёни ду калом танофӣ бошад, чунон ки яке аз қудамо гуфтааст:

Ҳичрони ту бо марг баробар кунам, зеро-к
Аз марг батар бошад ҳичрони ту, донӣ?

Дар мисран аввал «ҳичрон»-ро ба «марг» баробар
дошта ва дар мисран дуом, ки далели мисран аввал сох-
та — гуфта, ки «ҳичрон аз марг батар аст».

ИМТИНОӢ

Он аст, ки дар мадх, ё дуо, ё ғайри он чандон мубо-
лиға кунанд, ки ба ҳадде расад, ки ақл онро маҳол шу-
мурад, чунон ки яке аз кудамо гуфтааст:

Ба тир аз чашми нобино сапеда пок бардорад,
Ки не дида биёзорад, на нобино хабар дорад.

Ва Аллома гуфта, ки: мумтанеъ — он аст, ки мавҷуд
нашавад, аммо мумкин бошад тасаввурӣ он, чунон ки:

То абад бош довари даврон.

Ва пешӣ банда ин аст, ки ин вақте аз қабилӣ уюб аст,
ки мурод маънии ҳақиқӣ он бошад. Аммо агар онро ки-
ноят доранд аз камол дар амре, мисли хубӣ тир андох-
тан дар мисоли аввал ва ба умри дароз бо давлат будан
дар мисоли сонӣ — айб нест. Ва чи гуна айб бошад? —
ҳол он ки дар ашъори ғусаҳон араб ва шуарон Аҷам, ки
ҳама кас эшонро мусаллам медоранд, аз ин қабил бисъ-
ёр ва бешумор аст. Ҳар кас татаббӯъ ва истиқро¹¹ кар-
да бошад, донанд. Ва ҳар кас татаббӯъ накарда бошад,
гӯ: «татаббӯъ кун!» Ва агар абнон замон бар сабили му-
қобира ва инод сухани фақирро қабул нақунанд, гӯ: «ма-
кунед, ки маро рӯи сухан ҷуз ба аҳли инсоф нест!»

Ва мулҳақ аст ба мумтанеъ он чи муштамил бошад
бар тарки адаби шаръӣ, чунон ки Анварӣ гуфтааст:

Бузургворе, к-андар камоли қудрати ҳеш
На эзид асту ҷу эзид бузургу беҳамтоист.

Ва чунон ки Муиззӣ гуфта:

Чун ҳаво сардӣ пазирад, ҷон мо қоҳона беҳ,
Мусҳафӣ¹² мо соғару меҳробӣ мо майхона беҳ.

Ва чунон ки Ҳоконӣ¹³ гуфтааст дар мадҳи падари
ҳеш Юсуф Алиӣ Наҷҷор, чунон ки:

Осуфи наҷҷор кист? Нӯҳи дӯредгар ки буд?
То зи ҳунар дам зананд бар дари дӯкони ӯ?
Нӯҳ на бас илм дошт, к-аз падари ман буди,
Қатра бубастӣ ба илм бар сари тӯфони ӯ.

Оре, аҳли тасаввуф ва арбоби маъниро забон дигар асту он чи эшон мегӯянд, маънии дигар дорад, ки ҳаққу ҳақиқат аст, ҳарчанд ба ҳасаби зоҳир муҳолифи шарнат аст. Ва касеро намерасад, ки бар эшон эътироз кунад.

Аммо ҷамоати шоирчаҳон булфузул, ки аз он маънӣ мутлақо хабар надоранд ва тақлиди он ҷамоат мекунанду мӯҳмалот мегӯянд. Эшонро сарзаниши балғе мебояд кард, чунончи ҳазрати худованди корӣ — Навоӣ гоҳ-гоҳе мекунанд, аммо агар бештар будӣ, бехтар будӣ.

МУХОЛИФИ УРФ

Он аст, ки чизе гӯянд, ки ҳилофи урфу одат бошад, чунон ки шоир гӯяд:

Хат бар узори дилбар ҳамчун баҳору анбар
Пайдо шудасту гашта олам аз ӯ муаттар.

Урфу одат — он аст, ки хатро ташбеҳ ба чизе мекунанд, ки сиёҳ бошад, монанди мушқу анбар; ва узори дилбарро — ба чизе, ки сафед, ё нозук бошад — мисли гулу суман. Ва шоир ҳилофи онро ба кор бурдааст.

НИСБАТ-УШ-ШАИЪ ИЛА ҒАЙРИ МО ҚАВЛИҲИ

Яъне нисбат кардани чизе ба чизе, ки он чиз ӯро набошад.

Аллома инро таъриф накарда эътимод бар он, ки таърифи ӯ аз номи ӯ мустафод мешавад. Аммо ин қайдро зиёдат мебояд кард, ки он нисбат кардан ба тариқи маҷоз набошад, чи агар ба тариқи маҷоз бошад, айб нест.

Ва мисол — ин байт аст, ки шоир гуфта:

Мазоки ту гар талх гардад, махӯр ғам,
Ки талх аст имрӯз таъми ҷаҳон ҳам!

Нисбат карда «таъм»-ро ба «ҷаҳон» ва ӯ қобили ин нисбат нест.

ҚАЛБ-УЛ-МАЪНИ

Он аст, ки шоир қалб кунад маъниро ба ғайри он чи максуди ўст, чунон ки шоир гуфта:

Дорам бар даври хусни ту, эй лўбати чигил,
Дар дида оби ҳасрату дар дуд охи дил.

Хоста, ки гўяд: «дар дил дуди ох». Қалб карда ба чи-хати вазну қофия ва гуфта, ки: «дар дуд охи дил».

Ва баъзе аз фусаҳои араб инро ҷоиш доштаанд.

ТАКАЛЛУФ-УЛ-ҚОФИЯ

Он аст, ки ўро дар маънӣ ҳеҷ фондае набошад ва аз барои мучаррад риояти қофия ба такаллуф оварда бошанд, чунон ки гўянд:

Гаштам зи хумор бетаҳаммул
Боз ою биёр бода, эй гул!

Қофияи мисраи дуум дар маънӣ ҳеҷ фонда надорад: Оре, агар мисраи аввал чунин будӣ, ки:

Нолам зи хумор ҳамчу булбул —

қофияи мисраи дуум дар маънӣ муқаййад ва ба ҷои худ мебуд.

Ва ин дар ашъори аёнӣ ин рӯзгор бисёр аст.

Ва мулҳақ аст ба ин радифи мутақаллаф — монанди радифи мисраи дууми ин рубой:

Ид асту ҳазор ошиқи зор имрӯз
Гаштанд умедвор аз ёр имрӯз.
Дил чанд кашад зи заҳри чашмат талхӣ?
Идӣ диҳаш аз лаъли шакарбор имрӯз!

НАСХ

Ва оиро интиҳол низ мегўянд.

Он аст, ки шоир шеъри дигареро батамом, бе ҳеҷ тағйире дар лафзу маънӣ ва тартиб бар худ бандад. Ва ин сирка — дуздӣ маҳз асту бағоят мазмун аст. Ва дар ҳукми ин аст он ки ҳама алфоз, ё баъзоро бадал кунанд ба чизе, ки муродифи он бошад. Ва агар шоир дуум ном, ё лақаби шоир аввалро ба ном, ё лақаби худ мутабаддал созад, ҳамин ҳукм дорад.

Ва соҳибн «Табъён» гуфта, ки: насх — он аст, ки муттафиқ бошад ду калом дар лафзу маънӣ бар сабили қасд. Ва ин ду қисм аст:

Яке — он ки муттафиқ бошанд дар тамоми калом ва онро **мусолита** мегӯянд.

Ва **дигаре** — он ки мухталиф бошанд дар андак лафзе ва онро **интиҳол** мегӯянд.

Ва Аллома инро низ дохили мусолита дошта ва гуфта: ўро гоҳе **насх** ва гоҳе **нақл** мегӯянд.

Ва Шамси Қайс гуфта: интиҳол — он аст, ки касе шеъри дигареро ба муқобира бардорад ва шеъри хеш созад бе тағйире ва тасарруфе дар лафзу маънии он, ё ба тасарруфе андак.

Ва аз барои мисоли қисми дуюм ин байти Анвариро оварда:

Ба шаҳри хеш-дарун бехатар бувад мардум,
Ба қони хеш-дарун бебаҳо бувад гавҳар.

Ва гуфта, ки: «инро аз Муиззӣ ғорат карда». Ва байти Муиззӣ ин аст:

Мардум ба шаҳри хеш надорад басе хатар,
Гавҳар ба қони хеш надорад басе баҳо.

Ва «насх» дар луғат — ба маънии нақл кардан омада. Ва «интиҳол» дар луғат — сухани касе бар худ басан аст.

Ва ваҷҳи тасмий бар ҳар ду зоҳир аст.

Ва «мусолита»-ро аз «салт» гирифтаанд. Ва маънии «салт» — пешонии равшан аст. Пас, маънии мусолита — пешонӣ ба пешонӣ муқобил шудан бошад ва ҳамчунон ки мувоҷиҳат — муқобил шудани ваҷҳ аст ба ваҷҳ.

Ва ваҷҳи тасмий — он аст, ки шоире ба сареху муқобира шеъри дигареро бурда, гӯё пешонӣ ба пешонӣ ва рӯ ба рӯ шеъри ўро бардошта.

НАСХ

Ва онро иғорат низ мегӯянд.

Он аст, ки шоир маънии шеъри дигареро тамома бардорад бо тамоми лафзи ў, аммо дар тартиб тағйир кунад, ё баъзе алфози ўро бардорад, на ҳамаро.

Ва ин се навъ аст:

Навъи аввал — он ки шеъри дуом бехтар бошад аз шеъри аввал дар салосати таркиб, ё саноеъ, ё вазн, ё ғайри он. Ва ин мақбул аст.

Навъи дуом — он ки шеъри дуом фурутар бошад аз аввал. Ва ин мардуд ва мазмун¹⁴ аст.

Навъи сеюм — он ки шеъри дуом мусовии аввал бошад. Ва ин дуртар аст аз мазаммат. Аммо фазл аввалинрост.

Ва Аллома гуфта: масх — он аст, ки шоир маънии шеъри дигареро аҳз кунад ва таъйир кунад баъзе лафзҳои, ё таъйир кунад баъзе иро ва баъзе онро, яъне таъйир кунад баъзе лафз ва баъзе маъниро.

Ва соҳиби «**Табъён**» гуфта: масх — қалб қардани қалом аст аз сурати нек ба сурати бад. Ва ҳар фаръе, ки аз асли худ фурутар аст, аз ин қабил аст.

Ва «**масх**» дар луғат — таҳлили суратест ба сурате, ки қабҳ бошад аз он.

Ва ваҷҳи тасмия ба ин исм ба эътибори навъи дуом аст, ки машхури навъҳои ӯст.

Ва «**иғорат**» дар луғат — ғорат қардан аст.

Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

САЛХ

Ва онро **илмом** низ мегӯянд.

Он аст, ки шоир маънии шеъри дигареро бардорад, на лафзи ӯро.

Ва он низ се навъ аст — монанди масх ва ҳукм ҳамон аст, ки мазкур шуд.

Ва Аллома гуфта, ки: салх — он аст, ки қасд қунӣ ба байте ва биниҳӣ ба ҷои ҳар лафзи ӯ лафзе, ки ба маънии ӯ бошад.

Ва соҳиби «**Табъён**» гуфта, ки салх — он аст, ки мутақаллим маъхазро биёрад бо таъйире дар маънӣ, ё лафз. Пас, агар фаръ аҳсан аст аз асл, мақбул аст ва набошад, не.

Ва Шамси Қайс гуфта: салх — пӯст боз қардан аст. Ва дар шеър ин навъ сирқа ҷунон бошад, ки маънӣ ва лафзро фаро гирад ва таркиби алфози он бигардонад ва бар ваҷҳе дигар боз кунад, ҷунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Абӯ Шакур аз ӯ бурда ва гуфта:

Магар пеш-пеш оядат рӯзгор,
Ки беҳ з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор!

Ва гуфта: илмом — қасд кардан ва наздик шудан аст ба чизе. Ва дар сирқоти шеър — он аст, ки маъние фаро гирад ва ба иборати дигар ва вачҳи дигар ба кор орад, чунон ки Азракӣ гуфта:

Садаф зи бими ялон дурр шавад ба коми наҳанг
Зи хун ба ранги явоқит диранг карда лаол.

Анварӣ аз ӯ бурдааст ва некӯтар аз ӯ гуфтааст:

Қаҳри ту гар талоя ба дарьё барад, шавад
Дурр дар самими ҳалки садаф донаи анор.

НАҚЛ

Он аст, ки шоир маънии дигареро бардорад ва аз бобе ба бобе дигар барад ва дар либоси дигар зоҳир кунад, чунон ки Мухторӣ¹⁵ гуфтааст:

Қучо шуд он зи қабон дарида дӯхта чатр?
Қунун бибояду чатраш дариду дӯхт қабо!

Ризо Нишопурӣ¹⁶ аз ӯ бурда ва дар либоси мадҳ оварда ва гуфта:

Ба азми хидмати даргоҳи ту ба ҳар тарафе
Басо мулк, ки аз тоҷ мезананд камар.

Ва ҳукми ин низ ҳамон аст, ки агар фаръ аҳсан аст аз асл, монанди байти мазкур, мақбул аст ва набошад, не.

Фоида

Ҳукм ба аҳз ва сирқа намебояд кард, то маълум нашавад, ки шоирӣ дуҷум аз шоирӣ аввал бурда. Ва инро ба он метавон донист, ки маълум шавад, ки шоирӣ дуҷум шеъри шоирӣ аввалро ёд дошта, ё шоирӣ дуҷум худ иқрор кунад, ба он ки аз шоирӣ аввал бурда. Чи мешояд, ки аз қабилӣ тавориди хотирҳо бошад, яъне он чи ба зеҳни шоирӣ аввал хутур карда¹⁷ бошад, иттифоқан ба зеҳни шоирӣ дуҷум низ хутур кунад. Ва тавориди хотир

хоҳ дар лафзу маънӣ бошад ва хоҳ дар маънӣ таиҳо — онро **таворид** мегӯянд. Ва айб нест.

Ва «**муворида**» дар лугат — он аст, ки ду кас иттифоқан ба сари обе оянд бе он ки бо якдигар ваъда карда бошанд.

Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

Ва Аллома инро махсус дошта ба он ки иттифоқи ду шоир бар маънӣ ба як лафз бошад. Ва агар шоир дар тарзу услуби суҳан татаббуъи дигар дар ҳамон ранг адо кунад, онро **эхтизо** мегӯянд, чунон ки яке гуфта:

Гох бипӯшад зирех, гох бадар орад қабо,
Чома бубахшад ба базм, ҷон бибарад дар ваго.

Ва дигаре ҳамон услубро рӯоят карда ва гуфта:

Гох бар абрӯ гирех, гох кушода ҷабин,
Хонадам аз рӯи лутф, ронадам аз раҳи кин.

Ва ин мақбул аст.

Ва «**эхтизо**» дар лугат — бар тавру ниҳоди касе кор кардан аст.

Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

Баҳси дуюм

ДАР БАЕНИ МАОНИИ БАЪЗЕ АЛФОЗИ МУТАДОВИЛА МИЕНИ ШУАРО, КИ МҲҲТОҶ БА БАЁН АСТ

ТАШБИБ

Дар лугат — сифати ҷамоли зан ва ҳоли худ дар ишк гуфтан аст. Ва дар урфи шуаро иборат аст аз ҳар васфе, ки дар аввали шеър кунанд ғайри мадҳ ва ҳаҷви он кас, ки шеър аз барои ӯ гӯянд. Ва чун фусаҳи араб, ки возеи ин лафзанд, дар аввали ашъори худ аксар авҷот сифати ҷамоли занон ва ҳоли худ дар ишк бо эшон баён мекардаанд, онро **ташбиб** ном кардаанд.

НАСИБ

Дар лугат — ба маънии ташбиб аст. Ва дар истилоҳ — Аллома гуфта: каломест, ки далолат кунад дар муҳаббати маҳбубон аз зикри ахлоқи эшон ва аҳволи тасарру-

фи ишқу муҳаббати эшон. Ва дохил аст дар ин изҳор шавқ ва ёд кардани манозили дӯстон ва баёни тағйири он ба амтору риёҳ¹⁸ ва мисли он.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки ҳар ғазал, ки дар аввали қасоид пеш аз мақсуд оранд — аз шарҳи меҳнати айём ва шикоятӣ фироқ ва васфи саҳрову кӯҳ ва раёҳину ғайри он — онро **насиб** ва **ташбиб** гӯянд.*

Ба боз гуфта: қуз ғазалро насиб нахонанд. Ва ҳар муқаддимае, ки дар аввали аҳқому маношир ва сӯйири мактубот мунсоқ бувад ба мақсуд, онро ташбиб хонанд.

Пас, маълум шуд, ки ӯ ташбибро ҷудо дошта аз насиб.

Ва ҳам ӯ гуфта: насиви ҳар мадҳ бояд, ки лонқи ӯ афтад, на чунон ки Ризо Нишопурӣ гуфта, ки қасеро, ки ҳудойғони шарнат ва паноҳи миллат хонда, насиви мадҳи ӯро ба васфи шаробу мастӣ карда. Ва ҳар қасида, ки аз ҳуллияти насиб отил бошад, онро **мачзуд** хонанд, яъне боздошташуда аз насиб; ва **мунтазаб** низ мегӯянд, яъне бозбурида аз насиб.

ҒАЗАЛ

Дар луғат — дӯст доштани ҳадис аст ба занон. Ва дар истилоҳ — зикри ҷамоли маъшуку васфи ишқу муҳаббат аст.

Аллома гуфта, ки гоҳе эҳтиёҷ меафтад дар ғазал ба зикри қараму шуҷоат, то майл кунад дили маҳбуб ба он. Ва аз ин маълум мешавад, ки зикри онҳо бинобар ғарази мазкур аз қабилӣ ғазал аст. Пас, қиёс бар он зикри шароб ва аҳволи мастиро бинобар ҳамоно ғараз дохили ғазал метавон дошт. Ва он ки мутаохирон инро ҳам аз қабилӣ ғазал медоранд, ғолибан бар он аст, агарчи эҳтимол дорад, ки истилоҳ ҷадид бошад.

МУСАРРАЪ

Байтеро гӯянд, ки ҳар ду мисраи ӯ қофия дошта бошад — монанди абъёти авоили қасоид.

Ва мешояд, ки дар як қасида чанд ҷо абъёти мусар-

* Бидон, ки мутаориф ва машҳур — он аст, ки ғазалро дар аввали қасида оранд. Вале кудамо гоҳе дар охир меовардаанд, чунон ки Фалакӣ¹⁹ гуфтааст.

раъ оранд ва ҳар якро аз онҳо матлае мегӯянд, агарчи дар ҳақиқат матлаъ — байти аввал аст.

Ва Шамси Қайс гуфта, ки мусарраъ — байте бошад, ки арӯзу зарби он дар вазну ҳуруфи кофия муттафиқ бошад.

Аммо ин хилофи машҳур аст. Ва худ низ чизе гуфта, ки бар хилофи он далолат мекунад — чи гуфта, ки дар қасоиди порсӣ тасреи матлаъ лозим аст. Ва ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ набошад агарчи дароз бувад, онро қитъа хонанд. Ва ҳамчунин дар рубоиёт тасреи байти аввал лозим доштаанд, то фарқ бошад миёни ӯ ва муқаттаоти дигар. Ва зоҳир аст, ки он чи дар матолеи қасоид ва байти аввали рубой лозим аст, ҳамин иттифоқ дар кофия асту бас. Ва иттифоқ дар вазиро ҳеҷ кас лозим надошта.

Ва «тасреъ» дар луғат — дари дулаҳт сохтан аст.

Ва мусарраъ дари дулаҳт (табақа) аст. Ва ҳар гоҳ, ки ҳар ду мисраи байт мувофиқ бошанд бар кофия, шакл нест, ки мушобихати байт ба дари дулаҳт тамому комил мешавад. Пас, бинобар он, байти мазкурро **мусарраъ** ном кардаанд.

МУЗДАВАЧ

Шеъреро гӯянд, ки бинои он бар абъёти мусарраъ бошад. Ва дар урфи шуарои Аҷам онро **маснавӣ** мегӯянд.

Ва «издивоч» дар луғат — бо якдигар ҷуфт шудан аст.

Ва чун ҳар ду мисраъ аз ҳар байт муттафиқанд дар кофия, гӯё бо якдигар ҷуфт шудаанд.

Ва маънии «**мусанно**» дар луғат — ду-дуст. Ва чун ҳар байт ду кофия дорад, онро нисбат кардаанд ба мусанно ва «**маснавӣ**» ном ниҳоданд.

МУҚАФФО

Кудамо байтеро мугуфтаанд, ки дар мисраи охири ӯ кофия бошад ва дар мисраи аввали он риоят накарда бошанд. Ва ин тасмия барои он аст, ки кофияи ҳақиқӣ пешӣ эшон — он аст, ки дар мисраи охир аст. Ва он чи дар мисраи аввал мувофиқи кофияи мисраи охир меоранд, итлоқи кофия бар он бар сабили ташбеҳ аст.

Ва мутаохирон ҳар шеъреро, ки қофия дораду бас —
муқаффо мегӯянд. Ва ҳар шеъреро, ки бо вучуди қофия
радиғ низ дорад, **муқаффон** мураддаф мегӯянд.

МУЧАММАЪ

Байтеро гӯянд, ки муваҳҳам бошад ба тасреъ ва му-
каффо бошад, яъне тарафи рости мисраи дуюм қофия
дошта бошад; дар охири мисраи аввал лафзе оранд, ки
аз ҳайсиати маънӣ овардани он даркор набошад ва ал-
фози дигар бошад, ки агар ба ҷои он оварда шавад, на-
зар ба маънӣ ансаб бошад. Пас, чун сомеъ он лафзро
бишнавад, пиндорад, ки аз барои он овардаанд, ки қофи-
яи мисраи аввал бо қофияи мисраи дуюм рост ояд, чу-
нон ки:

Бувад дар кӯи ҷонон бими катлу меравам, шайдо,
Ки мардум дар бало беҳтар, ки дар бими бало бошад.

Лафзи «шайдо» дар охири мисраи аввал муваҳҳами
он аст, ки қофияи мисраи дуюм лафзи «ғавго» ё «расво»
бошад, ё мисли он ҷизе бошад, вагарна ба ҷои он лафзи
«ҳар дам» муносибтар буд.

«**Таҷаммеъ**» дар луғат — неқ ҷамъ кардан аст. Ва чун
мисраи аввал муваҳҳам бувад ба он ки шоир ҷамъ сохта
бошад ду мисраъро дар иттифоқи қофия, пас, байтро ба
эътибори мисраи мучаммаъ ном ниҳодаанд.

Ва ин вачҳи тасмий бағоят банд аст.

БАЙТ-УЛ-ҚАСИДА

Байтеро гӯянд, ки боис шуда бошад бар боқии абъё-
ти қасида.

Ва ин ҷунон мебошад, ки шоир меҳодад, ки маъинеро
адо кунад, аввал онро назм мекунад ва боқии абъёт ва
қасидаро мувофиқи он мегӯяд. Ва мешояд, ки дар қаси-
да бисёр абъёти аз он беҳтар бошад.

Ва ин истилоҳи қудамост. Ва дар миёни эшон ин амал
мутаориф буда.

Ва мутаохирон байт-ул-қасида—байтеро мегӯянд, ки
беҳтарин абъёти қасида бошад. Ва онро **шоҳбайт** низ ме-
гӯянд. Аммо ин махсус ба қасида нест.

МАТБУЪ

Шеъреро гӯянд, ки бинои он бар вазни мақбули таъби салим ва қофияи дуруст ниҳода бошанд. Ва алфози он хушоянда ва машҳур-ул-истеъмол бошад; ва таркиби он дарҳамбаста ва латиф бошад ва маонии он мақбул бошад забонзадаи мардум нашуда бошад. Ва ҳарчи аз саноеъ дар он ба қор бурда бошанд, бар ваҷҳе қамол бошад. Ва дар фаҳми қалом ва ҳусни адо ба воситаи он қусуре падида нашуда бошад. Ва аз ҳарфу алфози зонида ва таъбири алфоз, ки қудамо ба ҷиҳати шеър зонида доштаанд, ҳолӣ бошад, монанди ин байти Навоӣ:

Оташин лаъле, ки тоҷи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли ҳом пухтаи дар сар аст.

Ва аксар абъёти ин қасида ҳамчунин воқеъ шуда.

МУТАКАЛЛАФ

Шеъреро гӯянд, ки ба тақаллуф барҳам баста бошанд, баъзе абъёте, ки мардум аз барои имтиҳон, ё аз барои адои саноеъ гуфтаанд.

ХАСИ

Он рубоиро гӯянд, ки дар мисраи сеюми он қофия риоъат накарда бошанд.

Ва ваҷҳи тасмия зоҳир аст.

Ва рубоиро ба он ҷиҳат «рубой» гуфтаанд, ки муштамил аст бар ҷаҳор мисраъ, ки ҳар як мисраъ аз онро байте этиборӣ тавон кард. Бинобар зиҳофҳои муътабара дар авзони ашъори арабӣ ва қудамон шуарои Аҷам онро дубайтӣ мегуфтаанд²⁰.

ҶАЗОЛАТ

Он аст, ки алфоз ва таркиби шеър маҳкаму қавӣ бошад, чунон ки дар қасидаи Заҳиру Анварӣ ва Қамолӣ Исмоилу амсоли эшон воқеъ шуда. Ва тариқи қасида ва қитъаи дароз — ин аст. Ва он шеърро, ки алфозу таркиби он қавӣ ва маҳкам бошад, ҷазл мегӯянд.

Ва гуфтаанд, ки офати ҷазолат — тақаллуф аст.

Ва «ҷазолат» дар луғат — қавӣ шудан аст.

САЛОСАТ

Он аст, ки алфози шеър нозук бошад ва таркиби он равону хушоянда, чунон ки дар ғазалҳои ҳазрати устоди хучастафари Қомӣ ва Амир Шоҳӣ воқеъ шуда.

Ва тариқи ғазалу маснавӣ ва қитъаи кӯтоҳ ва рубой — ин аст.

Ва он шеърро, ки алфозу таркиби он нозуку равон ва хушоянда бошад, **салис** мегӯянд.

Ва гуфтаанд, ки офати салосат — **ракокат** аст.

Ва «салосат» дар луғат — нарма шудан аст.

Ва ваҷҳи тасмийа зоҳир аст.

ИРТИҲОЛ

Дар луғат ва истилоҳ хутба, ё шеър, ё мисли он бе фикру раддият, яъне беандеша иншо кардан ва гуфтан аст.

Ва онро **бадеҳа** низ мегӯянд.

САҲЛИ МУМТАНЕЪ

Шеърро гӯянд, ки гуфтани он саҳлу осон намояд, аммо мисли он натавон гуфт, ё гуфтан душвор бошад — монанди аксар ашъори ҳазрати устоди хучастафари Қомӣ ва абъёти туркиву форсии Навоӣ, ки ин китоб ба давлату ҳиммат ва эҳтимоми бандагони он ҳазрат ба итмом расид.

Рубой:

Ин нусха, ки мисли ӯ яке аз сад нест,
Дар фанни бадеъ хубтар з-он ҳад нест.
Таҳрири нақӯ ёфта з-он таърихаш —
Таҳрири бадеъ аст, ки дар вай бад нест²¹.

Рубой:

Ин нусха, ки дар саноеъ омад подир,
Чун ғашт тамоми кардам ӯро зоҳир.
Пурсид зи омиён яке таърихаш,
Бо вай гуфтам: даҳи **ҷамид-ул-охир**²².

ТАВЗЕҲОТ ВА ЛУҒОТ

Дебача

¹ *Мугнӣ* — бениёзгардонанда.

² *Амир Алишери Навоӣ (1441—1501)* — яке аз шоирони бузурги асри XV, асосгузори адабиёти ўзбек; ба забони тоҷикӣ низ асарҳо офаридааст. Атоулло ин асари худро бо маслиҳат ва кўмакҳои моддин ӯ навишта, ба номи ӯ бахшидааст.

³ *Ҳоча Ҷамолиддини Салмон* — аз шоирони тоҷику форс буда, бештар аз 70 сол умр дида, 12 сафари 773 ҳиҷрӣ (мутобиқи 2 июли соли 1376 мелодӣ) аз ҳаёт ҷашм пушидааст. Салмони Соваҷӣ дар санъатҳои шеърӣ маҳорате доштааст. Дар «Қасидаи маснӯъ»-и ӯ қариб ҳаман санъатҳои бадеӣ қор фармуда шудаанд. Ба ҷуз ашъори лирикӣ, боз маснавӣ эҷод карда будааст.

Санъати аввал

¹ *Ҳаракоту сукуно* — аломатҳои шартӣ дар навишти арабӣ. Ҳаракот-он садонокҳои кўтоҳе (забар ба ҷои «а», зер — барои «и» ва пеш — барои «у»), ки баъд аз ҳамсадоҳо меоянд. Сукуно — баръакси ҳаракот — баста будани ҳичоро мефаҳмонад.

² *Робитаҳо* — калимаҳои ғридиҳанда.

³ *Рўдакӣ* — Абӯабдулло Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рўдакӣ (884—954), асосгузори адабиёти тоҷику форс, ки баъд аз барқарор гардидани давлати тоҷикон дар асри X барои ҷорӣ намудани забони адабии тоҷикӣ (он замон дарӣ мегуфтанд), дар ташаккул ва таҳаввули як қатор жанрҳои адаби, дар ривочу раванги соҳаҳои гуногуни маданият хизмати бузургу беҳамтое кардааст. Дар бораи ҳаёт ва фаъолияти эҷодии устод Рўдакӣ дар мамлакатҳои гуногуни олам, махсусан дар Иттифоқи Советӣ (бештар аз ҳама дар Тоҷикистон) ва Эрон китоби мақолаҳои сершумор ба таъй расидаанд.

⁴ *Рашиди Ватвот* — Имом Саъд-ул-мулк Рашидаддин Муҳаммад бини Муҳаммад бини Абдулҷалили Умарии Қотиби Балхӣ аз бузургони илму адаби асри XII буда, 97 сол умр дида, дар солҳои 1177—1182 аз ҷаҳон ҷашм пушидааст. Мегӯянд, ки Рашид ба ғайр аз девонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабиаш боз 20 асари дигар таълиф намулдааст. Як қисми асарҳои ӯ дар бораи масъалаҳои адабиёт буда, машҳуртарини онҳо «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър» ҳисоб меёбад. Ин китоб ҷи дар замонҳои гузашта ва ҷи ҳозира барои хонандагону адабиётшиносон мавриди истифода қарор гирифтааст. Ин асар 7 маротиба рӯи ҷопро дидааст. Аз ин китоби Рашиди Ватвот ба ғайр аз Атоулло боз Тоҷ-ул-Ҳаловӣ (асри XIV) дар «Дақиқ-уш-шеър», Шарафиддини Ромӣ (асри XIV) дар «Ҳақиқ-ул-ҳадоиқ», Ҳасан (асри XV) дар «Баҳр-ус-саноеъ» ва дигарон истифода кардаанд.

⁶ *Тасмий* — аз калиман «исм»; номгузорӣ.

⁶ «*Мифтоҳ*» — номи кӯтоҳи «Мифтоҳ-ул-улум»-и Сирочиддин Саккоӣ (вафоташ соли 1229 мелодӣ) мебошад. Ин китоби донишманди бузурги арабизабони тоҷику форс соли 1900 дар Миср ба таърифи расидааст.

⁷ *Мумосилат* — монанд ба ҳамдигар; шабех; бо ҳам баробар.

⁸ *Касра* — истилоҳи тоҷикиаш «зер»; садонокҳои кӯтоҳи «и» ва «е»-ро ифода менамояд.

⁹ «*Эзоҳ*» — асари Тафтозонӣ (Ниг. моддан 14 ҳамин «Санъат»).

¹⁰ «*Таъйин-ул-баён*» — асари Ҷоҳиз. (Ниг. моддан 23 «Санъати дуҷум»).

¹¹ *Мутаҳолифа* — зиддиятнок; ӯрихтилоф.

¹² *Махраҷ* — хоричгоҳ; ҷои пайдоиш.

¹³ *Мавлоно Кутбиддини Аллома* — Кутбиддини Маҳмуд ибни Зийиддини Масъуди ибни Муслех Козарунии Шерозӣ, маъруф ба «Алломаи Шерозӣ» дар моҳи сафари 634 ҳиҷрӣ таваллуд ёфта, дар рӯзи якшанбеи 17 рамазони санаи 710 ҳиҷрӣ (7 февралӣ 1311 мелодӣ) вафот кардааст. Ин мард дар ҳурдӣ аз падараш илми тиб, пас, аз амакаш «Қонун»-и Ибни Сино, дар Мароғ аз Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ илми ҳайъат ва китоби «Ишорот»-и Ибни Синоро омӯхт. Ӯ бисёр сафар кардааст; бо Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ вохӯрдааст. Ӯ дар тиб, риёзиёт, нучум, фалсафа, мусиқӣ ва ғайра донишманди комил буд. Дар соҳаҳои гуногуни илм осори зиёде — ҳамчун «Ниҳоят-ул-идрок фи диroyat-ул-афлок», «Шарҳи ҳикмат-ул-ишрок», «Мифтоҳ-ул-мифтоҳ» ва ғайра ба арабӣ дорад. Аз китобҳои тоҷикӣ-форсии Аллома «Дуррат-ут-тоҷ ли гуррат-ул-дибҷ» машҳур аст.

¹⁴ *Мавлоно Савдаддини Тафтозонӣ (1322—1381)* — аз бузургтарин олимони асри XIV тоҷику форс буда, дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёде эҷод кардааст, ки «Шарҳи ақоиди Ӯмари Насафӣ», «Таҳзиб-ул-мантиқ ва-л-калом», «Мухтасар ва мутаввалл» ва ғайра аз он ҷумлаанд. Бино ба гуфтаи академик Абдулғанӣ Мирзоев, осори Тафтозонӣ нуқтаи ҷамъбастунандааст дар таърихи илми асриёнӣнагии исломӣ. Дар замони Тафтозонӣ, ки ӯ дар аксари илмҳо ба асарҳои гузаштагон шарҳҳо навишта буд, даврани қадим ба поён расида, даврани нав («охир») шурӯъ мегардад.

¹⁵ *Амир Саидшариф* — Саид Шарифиддин Алӣ ибни Муҳаммади Ҳусайни Ҳанафии Гургонӣ дар наздикии Астаробод соли 740 ҳиҷрӣ (1330 мелодӣ) таваллуд ёфта, соли 816 ҳиҷрӣ (1413 мелодӣ) дар Шероз аз олам даргузаштааст. Аз ҷумлаи олимони бузурги замони худ будааст, ки ба ин асарҳои сершумори илмӣ ӯ — аз қабилӣ «Авомил дар наҳви арабӣ», «Усул-ул-мантиқия», «Шарҳи таҳрир-ул-қавоиди Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ», «Китоби таърифот-ул-улум», «Тақсим-ул-улум», «Шарҳи мифтоҳ-ул-улуми Саккоӣ», «Ҳошия бар мутававалл-и Тафтозонӣ», «Ҳошия бар тафсири қашшофи Замашшарӣ» ва ғайра равишан шаҳодат медиҳанд. Саидшариф ба зами асарҳои номбаршуда, боз ҷанб китоби дигар дар мантиқ, илмҳои сегона, муаммо ва дигар соҳаҳои илм таълиф намудааст. Ин фарзанди заковатманди ҳалқи тоҷик омили зулусонайн буда, ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам ба арабӣ асарҳо навиштааст. Саидшариф дар шеър гуфтан низ маҳорати комил доштааст.

¹⁶ *Ақсом* — ҷамъи «қисм»; қисмҳо.

¹⁷ *Абъёт* — ҷамъи «байт»; байтҳо.

¹⁸ *Асҷоъ* — ҷамъи «сачъ»; сачъҳо. Ин санъати бадии лафзӣ ҳам дар наср қор фармуда мешавад ва ҳам дар шеър. Ин ҷо муроди

Атоулло наср аст. Агар дар охири ибора ва ҷумлаҳои содда калимаҳои оварда шаванд, ки онҳо ё аз ҷиҳати вазн ё қофия, ё ҳам вазну ҳам қофия бо ҳамдигар мувофиқ бошанд, онро *наصري мусаҷҷаъ* мегӯянд.

¹⁹ *Шамси Қайс* — Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ шоир ва адабиётшиноси забардасти тоҷику форс буда, дар асри XIII зиндагӣ ва эҷод кардааст. Асари пурфондаи ӯ «Ал-муъҷам фи маоири ашъор-ул-Аҷам» дар соҳаи омӯхтани арӯз, санъатҳои бадеӣ, нақди адабӣ ва дигар масъалаҳои эҷодӣ бадеӣ аҳамияти калоне дорад. Ин асар дар солҳои 1218—1233 таълиф ёфтааст ва чанд бор чоп шудааст.

²⁰ *Муиззӣ* — Абӯбакр Муҳаммад ибни Абдулмалик Муиззӣ Нишопурӣ аз шоирони тоҷику форс буда, дар соли 542 ҳиҷрӣ мутобиқи (1148 мелодӣ) вафот кардааст. Ба қавли Санд Нафисӣ «Маҳсусан дар авсофи табиат ва ғазалсароӣ маҳорати томе дошта ва дар мадҳу марсия баёнӣ муассир ва каломӣ фасех дорад». Девони ин шоир ҳеле мукамал ва бой буда, тақрибан аз 19 ҳазор байт иборат аст.

²¹ *Ҳуруфи мавзӯа* — Ҳарфҳои вазъкардашуда, гузошташуда, ниҳодашуда.

²² «*Бо*», «*То*», «*Мим*», «*Вов*» — номи ҳарфҳои «б», «т», «м» ва «в» дар алифбои кӯҳна.

²³ *Ибн ал-Асир* — Абулҳасан Изаддин Алӣ ибни Муҳаммад аз донишмандони бузурги асри XII ва аввали асри XIII буда, соли 1233 вафот ёфтааст. Асари мукаммали «Қомил-ут-таворих», ки роҷеъ ба таърих мебошад, ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Асарҳои илмӣ ва филологӣ низ дорад, ки «Масал-ус-соир» аз ҷумлаи онҳост.

²⁴ *Ғикра* — ибора.

²⁵ *Садр* — калима ё иборан аввали мисраи якум.

²⁶ *Ҳашв* — калима ё иборан миёнаи мисраи якум.

²⁷ *Васат* — миёна.

²⁸ *Аҷуз* — калима ё иборан охирии байт.

²⁹ *Ишбоъ* — сер қардан; пур қардан; пуррагӣ. Ин ҷо пурра талаффуз қардани садонокҳои кӯтоҳ.

³⁰ Азбаски ҳар се нусхаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ҳам гоҳ-гоҳе ҳошия доранд ва он ҳошияҳо аз ҳар ҷиҳат аҳамиятноканд, дар ин наشري оммавӣ қисман нигоҳ дошта шудаанд. Мазмунӣ ҳошияҳо далолат мекунанд, ки онҳо ба қалами Атоулло мансубанд.

³¹ *Биайниҳи* — айнан; монанд.

³² *Мустаҳсан* — бахуси; писандида; зебо.

³³ *Мунъакс* — аксшуда; баръакс.

³⁴ *Ҳитф* — марғ; мавт.

³⁵ *Зайф* — меҳмон.

³⁶ Дар алифбои кӯҳна ҳамсадо ва садонокҳои устувор «ҳарф» ҳисоб мешуданду садонокҳои кӯтоҳ — «ҳаракот».

³⁷ *Мураккаб* — ибора ва гоҳе калиман мураккабро мефаҳмонад.

³⁸ *Қалб қардан* — ҷунбондан; аз ҷо бечо қардан; баръакс намудан.

³⁹ *Бозғуна, божғуна, поскуна, воҷғуна* — чаппа; аз охир хондан.

⁴⁰ Иборан «умеди озодии мо» баръакс, аз охир хонда шавад (дар навишти кӯҳнаи арабии тоҷикӣ), боз ҳамин ибора ҳосил мешавад.

⁴¹ *Данӣ* — нокас, пастфитрат; сифла; наздикшаванда.

⁴² *Алфози муфрада* — калимаҳои содда.

⁴³ *Мирзо Абубакр* — писари Султон Абӯсайд, вафоташ соли 885 ҳиҷрӣ (мутобиқи 1480 мелодӣ).

⁴⁴ *Мусолаҳа* — дар холи сулҳ ва ошӣ будан бо ҳамдигар; *Му-
сомиҳа* — чашмпӯшӣ; чизеро осон пиндошта ба он эътибор надодан;
сахл гумон кардан.

⁴⁵ *Мушаддад* — ташиддор; *Муҳаффаф* — сабук, беташдид; *Мам-
дуд-дароз*, маддадор; *Мақсур* — кӯтоҳ, қусурдор.

⁴⁶ *Масъуди Саъди Салмон* — аслан ҳамадонӣ буда, дар Лоҳур
таваллуд ёфта, соли 515 ҳиҷрӣ (баробари соли 1122 мелодӣ) вафот
кардааст. Аз ҷумлаи шоирони забардаст ва азияткашидааст, ки тақ-
рибан 19 соли умри худро дар зиндон гузаронидааст. Масъуд дар
олами назм аз гуяндагони ҷонгудостарин ҳабиёт аст. Ба тоҷикӣ-
форсӣ, арабӣ ва ҳиндӣ шеърҳои баланд меғуфтааст.

⁴⁷ *Тасовӣ* — мусовӣ будан; баробарӣ.

⁴⁸ *Мулоқӣ* — мулоқоткунанда, вохӯранда, вохӯрикунанда; созор.

⁴⁹ *Муштамил* — шомил, доро, соҳиб будан; дар таркиб доштан;
ибораи будан.

⁵⁰ «*Саҳох-ул-лугот*» — аз лугатҳои дар гузашта машҳури арабӣ
аст, ки онро Исмоили Чавҳарӣ (вафоташ солҳои 1000—1010) таълиф
намудааст.

⁵¹ Дар адабиётшиносии қадимаи тоҷик қисмати охири мисраи
якуми байтро *арӯз* ва қисмати охири мисраи дуюмро *зарб* меғуф-
танд; қисмати аввали мисраи якумро *садр* ва қисмати аввали мис-
раи дуюмро *ибтидо* меномиданд.

⁵² *Абулфараҷ* — Абулфараҷ ибни Масъуди Рунӣ аз шоирони за-
бардасти асри XI тоҷику форс мебошад. Ӯ чанде дар Ҳиндустон ҳаёт
ба сар бурда, бо Масъуди Саъди Салмон ҳамсӯҳбат шудааст. Абул-
фараҷ алаҳқусус дар қасида ҳунароманд будааст. Ӯ дар соли 510 ҳиҷ-
рӣ (баробари 1117 мелодӣ) аз ҷаҳон меғузарад. Девони ашъораш
тақрибан 4 ҳазор байт шеър дорад.

⁵³ Ин навъи тасмиро мусаммати мураббаъ меғӯянд.

⁵⁴ *Азҳарӣ* — аслан аз Ҳирот буда, номи пуррааш Абӯмансур Му-
ҳаммад ибни Аҳмад ё Чалолиддин Муҳаммад мебошад ва дар асри
XII зиндагӣ кардааст. Ҳаёт ва осори ин шоир аҷҳол дуруст омухта
нашудааст.

⁵⁵ Ин навъи тасмит мусаммати мусаддас номида мешавад.

⁵⁶ *Манучехрӣ* — Абӯнаҷм Аҳмад Манучехрини Домгонӣ аз шои-
рони машҳури асри XI буда, дар соли 432 ҳиҷрӣ (мутобики 1041 ме-
лодӣ) дар Ғазна вафот кардааст. Ӯ ба ғайр аз касби асосии худ —
шоирӣ боз дар илмҳои тиб, нучум низ маълумоти зиёд доштааст.
Манучехрӣ махсусан табиятро хеле таъсирбахш васф кардааст. Де-
вони ӯ дар латофату салосат ном баровардааст.

⁵⁷ Дар адабиётшиносии тоҷик номи ин навъи тасмит мусаммати
мусамман мебошад.

⁵⁸ *Ломей* — Абулҳасан ибни Муҳаммад ибни Исмоил Ломеин
Гургонӣ аз шоирони асри XI тоҷику форс ба шумор меравад. Ӯ дар
соли 392 ё 393 ҳиҷрӣ (солҳои 1002-3 мелодӣ) ба дунё омада, беш-
тар аз 60 сол умр дидааст. Дар васфи Амидулмулк ва Низомулмулк
шеърҳо гуфтааст. Аз забон ва адабиёти араб хуб бохабар будааст.

⁵⁹ *Мудом* — Ин ҷо ба маънии шароб, май кор фармуда шудааст.

⁶⁰ *Рабъ* — ҳона, манзил, маҳалла; *Атлол* — нишонаҳои сарон кӯҳ-
на; вайрона; *Диман* — ҷое, ки хокрӯба ва амсоли онро андозанд.

⁶¹ *Мутааллиқот* — тааллуқдошта.

⁶² *Ҳотам* — қаҳрамони афсонавист, ки дар саховат ном баровар-
дааст. Ин образи ҷомеъ дар асоси шахсияти Ҳотам ибни Абдулло
ибни Саъди Тоӣ (асри VI) бунёд ёфтааст; *Қисро* — Анӯшервон Ҳус-

рави Парвиз (асри VI), подшоҳи сосонист, ки дар адолатпешагӣ афсона гардидааст; *Осаф* — ҳокимест, ки тамоми ҳукмхояш раво будааст; *Исо* — гӯё ба нафасе мурдaro чон мебахшидааст.

⁶³ *Маҳалли дағдаға* — беҳуда; беасос; сафсата.

⁶⁴ *Мухтареот* — ихтироъкарда.

⁶⁵ Яъне: «*Алишер*».

⁶⁶ Ҳар он ҷо, ки дар ин китоб бо ранги дигар, яъне сурх навишта шуда буд, мо бо снѣхин баланд (ғафс) навиштем (Р. М.).

⁶⁷ *Рашидӣи Самарқандӣ* — Абӯмуҳаммад Абдуллои ибни Муҳаммад Рашидӣи Самарқандӣ аз шоирони асри XII тоҷику форс ба шумор меравад. Бо муосири худ — *Масъуди Саъди Салмон* мукотиба ва мунозираву мушоира доштааст.

⁶⁸ Дар назари мо, тақтеи охир низ «фаилотун» аст, на «фаилӣон».

⁶⁹ *Аҳмади Маншурӣ* — Номаш Абӯсаид Аҳмад ибни Муҳаммади Маншурӣ; аслан самарқандӣ буда, дар асри XI умр ба сар бурдааст. Дар санъати талаввун, яъне шеър, ки онро дар ду вазн, ё зиёда хондан мумкин аст, асаре таълиф карда будааст ва шир *Хуриедӣ* ба он шарҳ навишта будааст. Аммо ҳоло он асар маълум нест.

⁷⁰ *Хуриедӣ* — аз ҷумлаи шоирону олимоне, ки дар асри XI — ғе XII ҳаёт ба сар бурда будааст.

⁷¹ «*Ҳақоик-ул-ҳадоик*» — асари Шарафиддин Ҳасан ибни Муҳаммади Ромӣи Табрeзӣ (асри XIV) буда, дар шарҳу эзоҳ ва тақмили «*Ҳадоик-ус-сехр*» фӣ дақиқ-уш-шеър-и Рашидӣи Ватвот навишта шудааст.

⁷² *Сўзанӣ* — Шамсиддин Абӯбақр Муҳаммад ибни Алӣ ибни Сулаймон Сўзани Самарқандӣ аз шоирони хунарманди тоҷику форс буда, дар синни 80-солагӣ, соли 1174 дар Самарқанд вафот ёфтааст. Ин шоир дар ҳачу зарофат беназир будааст. Назар ба қавли донишмандони таърихи адабиёт, нахустин девони ҳаҷвиётро ҳамин шоир офаридааст.

⁷³ *Амир Хусрав* — аз шоирони бузурги тоҷикзабони Ҳинд буда, соли 1254 дар Дeҳлӣ ба дунё омада, дар ҳамон ҷо соли 1325 вафот кардааст. Ба ҷуз ғазалиёти Хусрави Дeҳлавӣ «*Ҳамса*»-и ӯ бисёр машҳур аст, ки он дар пайравии «Панҷ ганҷ»-и Низомии бузург офарида шудааст. Аз ин шоир ба ғайр аз асарҳои мансур қариб 100 ҳазор байт шеър боқӣ мондааст.

⁷⁴ *Воҳиди музаккар мағони феълӣи мозӣ* — шахси сеюми танҳои мардонаи феълӣи замони гузашта.

⁷⁵ Маънии мисраи якуми арабӣ: «Соҳиби роҳат аз лутфу раҳмат агар маро чег зади»; Маънии мисраи дуюми арабӣ: «Талаб кун роҳатро аз роҳат маро фаромӯш макун!»

⁷⁶ *Манкута* — нуқтадор (дар навишти арабӣ).

⁷⁷ «*Талхис*» — асари Тафтозонӣ (нигаред: моддаи 14 «Санъати аввал»).

⁷⁸ *Шарафи Ромӣ* — муаллифи «*Ҳақоик-ул-ҳадоик*» (нигаред: моддаи 71 «Санъати аввал») ва рисолаи «*Анис-ул-ушшоқ*», ки он ҷо ашъори писандидан ба узвҳои маҳбуба бахшидашуда ҷамъ ва таълиф карда шудаанд.

⁷⁹ *Қамоли Исмоил* — Қамолиддин Абулфазл Исмоили Исфаҳонӣ аз шоирони тоҷику форс буда, мувофиқи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо 2 қамид-ул-аввали соли 635 ҳиҷрӣ (мутобиқи 21 декабри соли 1237 мелодӣ) аз дасти муғулҳои хунхӯр кушта шудааст. Ӯ дар ашъор, алаҳхусус дар ғазал пешвои замони худ будааст.

- ⁸⁰ *Чоми зуҷоҷӣ* — чоми шишагини шаффоф.
⁸¹ Калимаи «охир»-ро (дар навишти арабӣ) мафтӯҳ, яъне бо фат-
 ҳа хонанд — «о, хар» мешавад.
⁸² *Аҳз* — гирифтан, баровардан.

Санъати дуҷум

- ¹ *Мунфаҳм гардад* — фаҳмида шавад.
² *Мухотаб* — шахси дуҷум; хитобшуда; шунаванда.
³ *Мутакаллим* — шахси якҷум; гӯянда.
⁴ *Таъкид-ул-мадҳ би мо яш-баҳу-з-замм* — таъкиди мадҳе, ки ба
 мазаммат монанд аст.
⁵ *Нафӣ кардан* — баровардан; тарҳ кардан.
⁶ *Муаллақ* — тааллуқдошта.
⁷ *Мамдӯҳ* — шахси мадҳшуда.
⁸ *Мутаҳаққақ* — таҳқиқшуда; ҳақиқат кардашуда.
⁹ *Иқтизои ихроҷ* — тақозои беруншавӣ, хориҷшавӣ.
¹⁰ *Мусталзам* — аз калимаи «лозим»; даркоршуда.
¹¹ *Мустасно минҳу* — истисно аз он.
¹² *Қиллат* — камӣ, камистеъмоли; нудрат.
¹³ *Таъкид-уз-замм би мо яшбаҳу-л-мадҳ* — мазаммати монанд
 ба мадҳ.
¹⁴ *Тавтеҳ* — сарзаниш; таибех; *Тамҳид* — таъкид, тавсиф.
¹⁵ *Ҳазлуни эрод би-л — ҷиддӣ* — сухани ба тариқи ҳазл эродшу-
 дан монанд ба ҷид.
¹⁶ *Яъқуб* — ишорат ба қаҳрамони афсонавист, ки дар фироқи ни-
 сари дӯстдоштааш — Юсуф очиз гардида, боз дар натиҷаи ба чаш-
 мон мolidани куртаи фарзанди дурафтадаш дубора бино мешавад.
¹⁷ *Хоча Ҳофиз* — ғазалсарои бузурги тоҷику форс буда, соли
 1324 дар Шероз таваллуд ёфта, соли 1389 ҳамон ҷо вафот кардааст.
 Ҷомӣ, Навоӣ, Ғеъе барин суҳанварони забардасти олам *Хоча Ҳофиз*-
 ро суҳанвари беназир ва ғазалсарои беҳамто донистаанд.
¹⁸ *Алломаи Шерозӣ* — Мавлоно Қутбиддини Шерозист (Нигаред,
 моддаи 13 «Санъати аввал»).
¹⁹ *Мутаориф* — аз «урф»; маъруф; маълум.
²⁰ *Мубайян* — аз «баён»; баёншуда.
²¹ *Шоъъ* — мавҷуд; маъмул; раво.
²² *Музайян* — зинатъёфта; ораста.
²³ *Ҷоҳиз* — Абӯусмон Умар ал-Ҷоҳиз (776—868) нависандаи за-
 бардасти араб. Ин адиб, ки аз худ осори гаронбаҳои бадеӣ ва илмӣ
 зиёде боқӣ гузоштааст, дар зинтӯрӣ ва баҳили ном баровардааст.
²⁴ *Ҳотами Той* — образи ҷомеи халқист, ки тимсоли хайру саҳо-
 ват мебошад.
²⁵ Атоулло ба адиб ва сарвари мутафаккирони асри XV, фарзан-
 ди бузурги халқи тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ (1414—1492) эҳтироми
 махсуси самимона доштааст ва дар китоби худ борҳо аз ӯ истинод
 мекунад ва ӯро «устод», «ҳазрат», «аршодӣ» ва ғайра ном мебарад.
²⁶ *Мушаъар* — пӯшидашуда.
²⁷ *Муаззам* — аз «азим»; бузург.
²⁸ *Иттисоф* — сифат гирифтан; дорон сифате шудан; машхур бу-
 дан.
²⁹ *Музҳар* — аз «зӯҳр», зоҳиршуда; ошкоро; намоён. *Музмар* —

аз «замир», дар замир буда, дар дил буда; пинҳон, номаълум, махфӣ нигоҳ дошташуда.

³⁰ *Қамарӣ* — Дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс чанд таъбири ин ном шеър гуфтааст, чунончи:

а) *Абулқосим Ҷиёд ибни Муҳаммад Қамарии Гургонӣ*, ки дар нимани дуюми асри X ҳаёт ба сар бурда, мӯсири Кобуси Вушмгир будааст ва дар ҳаққи ӯ чанд шеър низ гуфтааст. Муҳаммад Авфӣи Бухороӣ номи ин шоирро дар «Лубоб-ул-албоб» зикр карда, аз ашъ-ораиш намуна овардааст;

б) *Сирочиддин Қамарии Омулӣ* — аз шоирони асри XII, ки ба дарбори Хоразмшоҳиён қаробат доштааст;

в) *Қозӣ Низомиддин Маҳмуд Қамарии Исфажонӣ*, ки дар асри XIII ҳаёт ба сар бурда, дар мадҳи Атобек Абубақр ибни Саъди Зангӣ шеърҳо гуфтааст ва дар қасидасароӣ ва муламматгӯӣ даст доштааст;

г) *Сирочиддин Қамарии Қазвинӣ* — дар асри XIV зиндагӣ карда, бо Убайди Зоконӣ ва Салмони Совачӣ мушоира доштааст.

Ба фикри мо, ин байт аз Қамарии Гургонист.

³¹ *Сареҳан* — равшан; возех.

³² *Аҳз* — баровардан; ҳисоб кардан. *Аамм* — фаро гирифтани ҳама.

³³ *Дошхал* — фулузи зангзада; бекора.

³⁴ *Сабил* — ҷиҳат; сабаб.

³⁵ *Ҷарир* — бурро; аътал — маккор; *аъшо* — шабқур.

³⁶ *Аҳбоб* — ҷамъи «ҳабиб», дӯстон; *Аъдо* — ҷамъи «адӯ», душманон; *Сақил* — вазнин, гарон; *Хафиф* — сабук, ҷолок; *Ҳечо* — ҳарб, муҳориба, майдон.

³⁷ *Мӯҳмал нагузорад* — бе эътибор нагузорад; тарк накунад; аҳамият диҳад.

³⁸ *Бирр* — некӣ, эҳсон, бахшиш; сояқа.

³⁹ *Самоҳат* — некӯкорӣ; осонӣ ва равшанӣ дар суҳан; соддагӣю сареҳӣ дар суҳан.

⁴⁰ *Мутағойир* — аз «ғайр»; гуногуншаванда; гуногун; муҳолиф.

⁴¹ *Эъдом* — нест кардан, маҳв намудан, нобуд кардан.

⁴² *Авон* — посбон, нигоҳбон; довар. *Авонӣ* — ҷамъи «ония», ки он ҷамъи «ино» мебошад.

⁴³ *Умур* — ҷамъи «амр».

⁴⁴ *Аҷзо* — ҷамъи «ҷузъ».

⁴⁵ *Ақвом* — ҷамъи «қавм».

⁴⁶ *Азб* — қатъ; теғ.

⁴⁷ *Абдулвосеъ Ҷабалӣ* — аз суҳанварони асри XII ба шумор меравад, ки дар соли 1160 вафот кардааст. Номи пурраи ин шоир чуноин аст: Иммом Бадеуззамон Санд Абдулвосеъ ибни Абдулҷомеъ ибни Умар Рабеъ Ҷабалии Султонии Гурҷистонӣ. Ҷабалӣ дар гуфтаи шеърҳои маснӯъ, алаҳқусе ашъори мурассаъ ва мусаҷҷаъ маҳорати тоҷ доштааст.

⁴⁸ *Маъкус* — «акс»; ҷаппа.

⁴⁹ *Муҳтали* — маҳлут; омехта.

⁵⁰ *Иҷмолӣ* — муҳтасар; муҷмал.

⁵¹ «*Қашшоф*» — Асари Замахшарӣ.

⁵² «*Мутаввал*» — «Муҳтасар ва мутаввал» азони Саъдаддини Тафтозонӣ (Нигаред: моддаи 13 «Санъати аввал»).

⁵³ *Хафӣ* — торик; пинҳон.

⁵⁴ *Мустабад* — аз калимаи «баид»-дур.

- ⁵⁵ *Мардуд* — аз «рад»; инкор, номаъқул.
- ⁵⁶ *Сояи авҳам* — номафҳум; торикӣ, ваҳмангез.
- ⁵⁷ *Фирдавси* — Абулқосим Мансур ибни Ҳасан дар соли 934 ба дунё омада, дар соли 1020 ё 1025 реҳлэг кардааст. Ӯ бузургтарин эпоси қаҳрамонии ватанпарастии тоҷику форс — «Шоҳнома»-ро эҷод намудааст. Баъзеҳо достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро низ ба Фирдавси нисбат додаанд, ки олими маъруфи Эрон Саид Нафисӣ ин фикро инкор мекунад. Мувофиқи ақидаи ӯ, ин маснавӣ ба қалами Амони Хуросонӣ тааллуқ дорад.
- ⁵⁸ *Муосӣ* — аз «осӣ»; рӯсиёҳ.
- ⁵⁹ *Иртифоъ* — баландӣ, фароз; рифъат; ҳосил; аз байн рафта.
- ⁶⁰ *Иттизоъ* — аз «вазаа»; вазъият, ҳолат.
- ⁶¹ *Уюб* — ҷамъи «айб».
- ⁶² *Ифрот* — аз ҳад гузаштан; аз андоза берун баромадан.
- ⁶³ *Тафрит* — аз андоза беҳад кам; кӯтоҳӣ қардан; то ба дараҷаи даркорӣ нарасонидан.
- ⁶⁴ *Анварӣ* — Авҳаддидин Алӣ ибни Ваҳидаддин Муҳаммад бини Исоҳқ Анварии Абевардӣ (вафоташ 1189) аз ҷумлаи шоирони забардасти асри XII тоҷику форс мебошад. Мадҳу ҳаҷв, панду ҳикмат дар эҷодиёти Анварӣ мақоми калоне доранд. Девонаш қариб 15 ҳазор байт шеър дорад.
- ⁶⁵ *Кавн* — олам, дунё, ҳастӣ, мавҷудият.
- ⁶⁶ *Татмим* — ба охир расондан; тамом қардан; ба поён расондан.
- ⁶⁷ *Итноб* — дароз қардани сухан.
- ⁶⁸ *Муаккад* — таъкид қардашуда; мустаҳкам.
- ⁶⁹ *Масқул* — сайқал додашуда; тоза ва ҷилодор қардашуда.
- ⁷⁰ *Ламаон* — дурахш, тобиш, ҷило.
- ⁷¹ *Лағв* — сухани беҳуда.
- ⁷² *Дофеъ* — дафъқунанда.
- ⁷³ *Рофеъ* — рафъқунанда, барҳамзананда.
- ⁷⁴ *Мутаммим* — тамомқунанда.
- ⁷⁵ *Моқабл* — пеш аз худ.
- ⁷⁶ *Шуюъ* — паҳнғашта; маълум; дастрас.
- ⁷⁷ *Шую-истеъмол* — серистеъмол; маълум.
- ⁷⁸ *Уқб* — ақиб.
- ⁷⁹ *Рамад* — сурх гардидани сафедии ҷашм.
- ⁸⁰ *Судоъ* — дарди сар.
- ⁸¹ *Мӯътариза* — дохилшаванда; калмаи дохилшаванда.
- ⁸² *Танз* — тамасхур, пичинг, ришханд, истехзо.
- ⁸³ *Вофӣ* — вафодор, вафоқунанда, содиқ ба аҳд; басанда, кифоя.
- ⁸⁴ *Мустақбаҳ* — аз «қабеҳ»; паст, бад.
- ⁸⁵ *Соҳиб Ибод* — аз адибони асри X буда, дар соли 385 ҳиҷрӣ (баробари 995 мелодӣ) вафот ёфтааст. Ба араби китобу рисолаҳо дорад, ки машхуртаринаш «Ал-муҳит» аст.
- ⁸⁶ *Ҳафӣ-ул-ҳукм* — ҳукмаш пинҳон, мақсад торик.
- ⁸⁷ *Вучӯҳ* — ҷамъи «ваҳҷ»; ҷиҳатҳо.
- ⁸⁸ *Сумм* — инҷунин; ва.
- ⁸⁹ *Тард* — рондан, дур қардан, гурезондан; гардонда додан; бардарға. *Тардаст* — ҷолок, ҷобук.
- ⁹⁰ *Асқадӣ* — Абдулазиз ибни Мансур аз шоирони асри XI тоҷику форс буда, дар соли 432 ҳиҷрӣ (мутобиқи соли 1040 мелодӣ) аз ҷаҳон ҷашм пӯшидааст. Асқадӣ аз ҳамзамонони Унсурӣ ва Фаррухӣ будааст.
- ⁹¹ *Баст* — фарсҳӣ.

- ⁹² *Тавъйин* — аз «баён»; равшан кардаи.
- ⁹³ *Истигрод* — аз матлаб дур шуда ба мазмуни дигар гузаштани нависанда ва баъд боз ба муроду матлаби аввала баргаштани ӯ.
- ⁹⁴ *Тафреҳ* — шоднафзоӣ; фарахманд ва шоду хушнуд гардонидан. *Тафреъ* — аз «фаръ», навъи санъати бадеи.
- ⁹⁵ *Мӯҳтариз* — парҳезкунанда, хушдорикунанда; боэҳтиёт; хушбёр; эҳтирозкунанда.
- ⁹⁶ *Самъу басар* — гӯшу чашм.
- ⁹⁷ *Фурут* — номи даръё дар Байаннаҳрайн; оби ширину гуворо.
- ⁹⁸ *Тавсил* — аз «васл»; пайвастан.
- ⁹⁹ *Нӯшервон* — иншора ба Нӯшервони Одил; тимсоли шоҳи адолатпарвар.
- ¹⁰⁰ *Тасреҳ* — аз «сареҳ»; дуруст; равшан.
- ¹⁰¹ *«Тоҷ-ул-Масодир»* — лугати тафсирий буда, дар асри X таълиф ёфтааст. Баъзеҳо ин асарро ба Рӯдакӣ нисбат додаанд (ниред: Саид Нафисӣ, Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ, ҷилди аввал, Техрон, 1344, сах. 27), ки ин саҳв менамояд.
- ¹⁰² *Савор ва сивор* — рокиб ва дастпона.
- ¹⁰³ *Чалӣ* — равшан, маълум, *Хафӣ* — торик, пинҳон.
- ¹⁰⁴ *Турақи салоса* — тариқи сегона.
- ¹⁰⁵ *Такаллум (мутакаллим)* — гӯянда, шахси якум; *Хитоб (мухотаб)* — шунаванда, шахси дуум; *Ғайбат (муғойиб)* — шахси сеюм.
- ¹⁰⁶ *Араз* — аломати зоҳирии ашё, ки ба асли худ қоим намебошад, мисли ранг ба матоъ; муқобили асл, зот, ғавҳар, сиришт.
- ¹⁰⁷ *Мозӣ* — замони гузашта; *Мустақбал* — замони оянда.
- ¹⁰⁸ *Муҳиб* — дӯстдор.
- ¹⁰⁹ *Ямин* — тарафи рост, тарафи дасти рост.
- ¹¹⁰ *Шимол* — тарафи дасти чап.
- ¹¹¹ *Аврод* — ҷамъи «вирд».
- ¹¹² *Қавли би-л-мӯъҷиб* — қавли бо боис; сухани босабаб.
- ¹¹³ *Сибқат* — пеш рафтан, гузаштан; мусобиқа кардан.
- ¹¹⁴ *Инфиол* — шарм; ҳаё.
- ¹¹⁵ *Фузало* — ҷамъи «фозил», яъне «фозилон»; *Уқало* — ҷамъи «оқил», яъне «оқилон».
- ¹¹⁶ *Мантиқӣ* — Абӯмуҳаммад Мансур ибни Алӣ Мантиқии Розӣ (вафоташ — нимаи дуюми асри X) аз шоирони тоҷику форс аст, ки аз осори ӯ баъзе порчаҳо мондаасту халос. Ин шоир шеърҳои арабии низ мегуфтааст. Ӯ ҳам бо таҳаллуси «Мантиқӣ» ва ҳам бо «Мансур» шеър эҷод мекардааст.
- ¹¹⁷ *Мавлоно Шарафиддин Али Ҷаздӣ* — аз адибон ва донишмандони забардасти нимаи аввали асри XV буда, дар соли 858 ҳиҷрӣ (баробари 1454 мелодӣ) дар Тафт аз дунё ҷашм пӯшидааст. Алалхусус дар муаммогӯӣ ва муаммошикофӣ қудрати бузурге доштааст. Аз ӯ, ба ғайр аз рисолае дар муаммо ба номи «Хулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғаз», боз китобе дар таърих — «Зафарномаи теъмурий» машҳур аст, ки онро баъди заҳмати қорсола дар соли 828 ҳиҷрӣ (1425 мелодӣ) ба поён расонидааст. Шарафиддин бо таҳаллуси «Шараф» шеър эҷод мекардааст ва девони ашъори ӯ мавҷуд аст. Ӯ манзумае ба номи «Теъмунома» низ дорад, ки дар баҳри мутақориб таълиф ёфтааст.
- ¹¹⁸ *Зарури-уз зикр* — яъне: зикраш зарурист, хатмист.
- ¹¹⁹ *Мухолифот ва мунофират* — ихтилофнок, зиддиятнок, нафратнок.

- ¹²⁰ *Муовинат* — ёрӣ кардан.
- ¹²¹ *Муқаддам* — аз «қадим»; дар боло, дар пеш, дар аввал: *Му-
аххар* — аз «охир»; дар поён, дар охир.
- ¹²² *Яъне* — Шарафиддин Алии Яздӣ.
- ¹²³ *Муҷовират* — ҳамсоягӣ; наздикӣ.
- ¹²⁴ *Муҳолитат* — даромехтан, якҷоя шудан.
- ¹²⁵ *Асноф* — ҷамъи «синф»; ҳелҳо.
- ¹²⁶ *Мунофот* — аз «нафӣ»; муҳолифи якдигар будан мутобикат
надоштан; зиддият.
- ¹²⁷ *Мустафод* — аз «фоида»: гирифташуда, истифодашуда; маф-
хум ва маълумшуда.
- ¹²⁸ *Мустағрақ* — аз «ғарқ»: гарқшуда, фурӯрафта; тамомаи сар-
гарм ба коре ё чизе.
- ¹²⁹ *Хуруфи мактуба* — ҳарфҳои навишташаванда; *Малфуза* — та-
лаффузшаванда.
- ¹³⁰ *Ҳабо* — ин ҷо ночизу ҳақир; абас.
- ¹³¹ *«Халлиҷи ҳилал»* — асари Абдурахмони Ҷомӣ буда, ба муам-
мо бахшида шудааст. Таълифи он соли 956 ҳиҷрӣ (1452 мелодӣ) ан-
ҷом ёфтааст.
- ¹³² *Малҳуз* — чизе, ки ба гӯшан ҷашм нигаранд.
- ¹³³ *Асмо* — ҷамъи «исм»; номҳо.
- ¹³⁴ *Татвил* — аз «тӯл», яъне дарозӣ; кашолсуханӣ.
- ¹³⁵ *Носих* — нусхабардор; китобаткунанда.
- ¹³⁶ *Хусуф* — гирифтани моҳ.
- ¹³⁷ *Занаб ва раъс* — дум ва сар; номи галаситора. *Фареҳ* — аф-
зунӣ, пешӣ, оӣ.
- ¹³⁸ *Мавлоно Олими Ҳиравӣ* — аз шоирони асри XV тоҷику форс
ба шумор меравад, ки ҳаёт ва мероси ӯ дуруст омӯхта нашудааст.
- ¹³⁹ *Унсурӣ* — Абулқосим Ҳасан ном дошта, аслан аз Балх буда,
дар асри XI зиндагӣ ва эҷод кардааст ва аз шоирони забардасти
замонаш ҳисоб меёфтааст. Вафоташ дар соли 1040 рӯй додааст. Ин
шоир алалхусус дар қасида забардаст буда, Султон Маҳмудро васф
кардааст ва ба унвони «Малик-уш-шуарой» соҳиб шудааст. Ба ғайр
аз девони ашъор чанд маснавӣ низ таълиф карда будааст, ки ба им-
рӯз ягонтаи онҳо пурраю комил нарасидааст.
- ¹⁴⁰ *Ашҳар* — машҳур; бехтарин.
- ¹⁴¹ *Акмал* — ҳуб; барқамол.
- ¹⁴² *Азҳар* — дурахшон, тобон, равшан, намоён, ошкор; ошқортар,
намоёнтар.
- ¹⁴³ *«Фота мунно қутби давра»* — моддаи таърих аст, ки он дар
абҷад баробари 898 ҳиҷрӣ (1492 мелодӣ) мебошад.
- ¹⁴⁴ *«Аморати мир»* — дар ҳисоби абҷад ба 892 ҳиҷрӣ (1487 ме-
лодӣ) баробар аст.
- ¹⁴⁵ *«Шашуми моҳи раҷаб»* — мутобики 6 раҷаби 891 ҳиҷрӣ (9
июли 1486 мелодӣ) мебошад.
- ¹⁴⁶ *«Салхи раҷаб»* — яъне рӯзи охири моҳи раҷаб. Ин таъбир
дар ҳисоби абҷад 30 раҷаби 895-ро ифода мекунад, ки он баробари
21 юни соли 1490 мелодист.
- ¹⁴⁷ Дар ин қитъа моддаи таърих «Шайх Хусайн» аст, ки қимати
ҳарфҳои он рақами 1033-ро ифода менамояд. Агар аз ин адад
150 бароварда шавад, 888 боқӣ мемонад, ки он ба санаи 1483 ме-
лодӣ баробар аст.

¹ *Савод* — ранги сиёх; *Баёз* — сафед; *Хумрат*, *Хумро*, *Аҳмар* — сурх.

² *Таонид* — аз «инод».

³ *Ҳавошии «Шарифил» бар «Мутаввал»* — асари Амир Саидшариф. (Ниг. моддаи 15 «Санъати аввал»).

⁴ *Аносири арбаа* — унсурҳои чоргона (яъне об, оташ, замин, ҳаво), ки дар фалсафаи қадим боиси этиқод буданд ва онҳоро «чор унсур» ҳам меномиданд.

⁵ *Мавлоно Фаттоҳӣ* — Яхё Себаки Нишопурӣ (вафоташ соли 1448) пеш аз ҳама бо «Хусну дил» (таълифаш соли 1437), «Шабистони ҳаёл» (соли таълифаш 1440) ва ғайра машхур аст. Фаттоҳӣ дар назму наср маҳорат доштааст.

⁶ *Назирӣ* — Мавлоно Назирӣ таҳминан аз Машҳад буда, дар Дакани Ҳиндустон ҳаёт ба сар бурдааст. Санан вафоташ маълум нест, вале то соли 865 ҳиҷрӣ (мутобиқи 1461 мелодӣ) зинда будааст.

⁷ *Лавнҳо* — рангҳо.

⁸ «*Иснайн ба иснайн*» — ду ба ду; дугона.

⁹ «*Салоса ба салоса*» — се ба се; сегона.

¹⁰ «*Арбаа ба арбаа*» — чор ба чор; чоргона.

¹¹ *Мутасаввар* — тасаввуршаванда.

¹² «*Ифтироқ*» — аз «фарқ», фирок; дурӣ, худой.

¹³ *Маҷнун* — образи машхури афсонавӣ; тимсоли ошиқи содиқии поком.

¹⁴ *Мақоғеъ* — ҷамъи «қитъа», яъне ҷудо-ҷудо, порча-порча; тактеъ-тактеъ.

¹⁵ *Тавҷеҳ* — аз «ваҷҳ»; сабаб, далел; исбот.

¹⁶ *Тағаззул* — маъмулан қисмати аввали қасида (насиб ва ташаббӯ), ки он ҷо сухан аз ишқу ишқбозӣ, маю майгусорӣ ва ғайра мееравад. Гоҳе ба маънии умуман ашъори лирикийи ишқӣ қор фармуда мешавад.

¹⁷ *Фаҳомат* — бузургворӣ; бузургвор шудан.

¹⁸ *Афҳом* — ҷамъи «фаҳм».

¹⁹ *Муттасиқ* — пайваста; зич; алоқаманд, дарҳамбаста.

²⁰ *Заҳир* — Заҳириддин Абулфазл Муҳаммади Форъебӣ (1156—1201) аз шоирони боистеъдоди тоҷику форс ҳисоб меёбад, ки махсусан дар қасида ном баровардааст.

²¹ *Ғӯпол* — гурз.

²² *Муталойима* — калимаҳои мазмунан қарибу наздик, мувофиқ.

²³ *Муфаррада* — аз «фард»; танҳо, ягона.

²⁴ *Муназзам* — зам шудан; илова кардан.

²⁵ *Мобаъд* — баъд аз.

²⁶ *Шарт ва ҷазо* — илтизому подош; паймону сазо.

²⁷ *Қисмати охирини мисраи дуюм* — «бонги гулгулаш дарди сар аст» аз қасидан «Даръи аброр»-и Амир Ҳусрави Деҳлавӣ мебошад.

²⁸ *Байти охир аз Ҳоҷа Ҳофиз аст* — нигаред; Ҳофизӣ Шерозӣ, Мунтахаби ғазалиёт, Душанбе, «Ирфон», 1967, сах. 34.

²⁹ Ду байти охир:

Дар ҷаҳон ҳеҷ кас надидам, к-ӯ
Оқибат дӯстӣ ба бод надод.
Чун ҷунби аст, ҳар ки дар олам
Фард бошад, худош хайр диҳод.

аз шоири қитъасарои асри XIV форс-тоҷик Ибни Ямини Фаръюмадӣ мебошад.

³⁰ *Мутаазамин* — дар зими гиранда, дар бар гиранда; шомил.

³¹ *Истионат* — аз «иноат»: ёрмандӣ хостан, мадад пурсидан; ёрӣ талабидан.

³² *Пораи охири мисраи дуюм* — «ало, ё аййуҳа-с-соқӣ» аз матлаи ғазали Ҳофиз аст.

³³ *Қотибӣ* — Паҳлавон Шамсиддин Муҳаммад ибни Абдулло Қотибӣ Нишопурии Туршезӣ шоири тоҷику форс буда, дар соли 1435 аз вабо дар Астаробод вафот ёфтааст. Қотибӣ шоири соҳибистеъдодест. Чанд маснавӣ эҷод кардааст. Дар ҷавоби «Хамса» оғоз карда, вале онро ба поён нарасонидааст.

³⁴ *Мисраи дуюми байт* шакли андаке тағйир додашудан мисраи Амир Шохӣ мебошад.

³⁵ *Амир Шохӣ* — Амир Оқмалик бини Чамолиддин Фирӯзқӯҳи Шохӣи Сабзаворӣ — аз шоирони лирики асри XV ба шумор меравад. Ин шоир дар соли 1385 ба дунё омадааст ва дар солҳои 1453-54 вафот кардааст. Ғазалҳои ӯ дар латифӣ ва салисӣ ном баровардаанд. ӯ дар ҳушнависӣ, наққошӣ, мусиқӣ ва ғайра низ хунароманд будааст.

³⁶ *Султон Санҷар* — аз шохони хонадони салҷуқӣ буда, дар солҳои 1117—1153 ҳукмронӣ кардааст.

³⁷ *Машоих* — ҷамъи «шайх».

³⁸ *Уламо* — ҷамъи «олим».

³⁹ *Қамолӣ Хучандӣ (вафоташ дар байни солҳои 1390—1401)* — шоири бузурги лирики тоҷик буда, умри гаронмоӣ худро дар Хучанд, Самарқанд, Қоч, Сарой, Табриз бо ташвишҳои зиёде гузаронидааст ва аз худ ғазалҳои беназир ёдгор гузоштааст.

⁴⁰ *Ҳаза* — ин; *Баъдаҳу* — баъд аз ин; *Айзан* — инчунин.

⁴¹ *Ғамом* — абри сафед.

⁴² *Азракӣ* — номи пуррааш Шарафуззамон Абулмаҳсин Зайниддин Абубакр Ҷаъфар ибни Исмоил аслан аз Ҳирот буда, дар соли 526 ё 527 ҳиҷрӣ (солҳои 1132—1133 мелодӣ) аз олам даргузаштааст. Азракӣ махсусан дар истеъмоли санъати ташбеҳ ва васфи табиат маҳорати баланде доштааст. Девонаш зиёда аз дуним ҳазор байт шеър дорад.

Хотима

¹ *Алфози мутадовила* — калима ва нбораҳои маъмул.

² *Таассури талаффуз* — душворталаффуз; талаффузаш мушкил.

³ *Мутаҳаррик* — ҳарфи ҳаракадор, яъне ҳамсадое, ки баъди он садоноки кӯтоҳ ҳоҳад омад.

⁴ *Музоф илайҳи ва музоф* — муайянкунанда ва муайяншаванда.

⁵ *Йо* — ҳарфи «и» дар калимаи «гирам».

⁶ *Вов* — ҳарфи «у»-и дуюм дар калимаи «сухун».

⁷ *Нибоз* — пурра, бошиддат хондан.

⁸ *Баҳромӣ* — Абулҳасан Алӣ, аз Сарахс буда, дар соли 500 ҳиҷрӣ (1107 мелодӣ) вафот кардааст. Низомии Арӯӣ «Ғоят-ул-арӯзайн», «Қанз-ул-қофия» ва «Хуҷастаннома» ном китобҳои ӯро нишон додааст, ки ҳоло ба мо дастрас нестанд. Баъзе порчаҳо аз ашъораш боқӣ мондаанд.

⁹ *Абӯ Шакур* — Аслан балхӣ буда, аз барҷастатарин шоирони замони Рӯдакӣ ҳисоб меёбад. Порчаҳои боқимондан ашъори ӯ ба

масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, алалхус ба панду ахлоқ бахшида шудаанд. Ин шоир чор маснавӣ низ гуфта будааст.

¹⁰ *Ваҷҳи байд* — далели дур аз ҳақиқат ғайриқаноатбахш.

¹¹ *Истиқро* — ҳулоса, натиҷа; ҳустуҷӯ; ба ҳулоса омадан.

¹² *Мусҳаф* — «Қуръон».

¹³ *Ҳоқонӣ* — Абубадил Афзалиддин Иброҳим бини Абулҳасан Алӣ ибни Усмон Ҳоқонии Шервонӣ аз суҳанварони забардаст буда, дар солҳои 1126—1198 умр ба сар бурдааст. Ҳоқонӣ зиндон дидааст, ашъори зиндонӣ гуфтааст. Ӯ ҳанӯз дар айёми ҳаёташ ном бароварда будааст; бо Рашиди Ватвот мушоира доштааст. Осори Ҳоқонӣ ҳеле зиёд аст ва девони ӯ 20 ҳазор байтро ташкил медиҳад.

¹⁴ *Мазмун* — аз «замм»; зишт; паст.

¹⁵ *Мухторӣ* — номи пуррааш Ҳаким Сирочиддин Усмон бини Муҳаммади Мухтории Ғазнавӣ буда, дар соли 534—554 ҳиҷрӣ (мутобиқи солҳои 1140—1159 мелодӣ) даргузаштааст. Ин шоир алалхусус дар қасида ва тарҷеъбанд маҳорат доштааст ва дар қор фармудани санъатҳои бадеӣ устоди замони худ будааст. Алҳол ҳаёт ва осори ин суҳанвар дуруст омӯхта нашудааст.

¹⁶ *Ризо Нишопурӣ* — аз шоирони асри XII тоҷику форс буда, дар соли 598 ҳиҷрӣ (1202 мелодӣ) вафот ёфтааст. Ризо ба арабӣ низ шеър гуфтааст. Аҳвол ва эҷодиёти ин шоир то ҳол мавриди тадқиқи ҷиддӣ қарор нагирифтааст.

¹⁷ *Хутур қардан* — аз хотир гузаштан; дар ёд пайдо шудан.

¹⁸ *Амтор* — ҷамъи «матар» — борон; *Риёҳ* — ҷамъи «реҳ» — бод.

¹⁹ *Фалакӣ* — Абӯннӣ Муҳаммад Фалакии Шервонӣ тахминан дар солҳои 1108—1146 ҳаёт ба сар бурдааст. Ӯ ба тавассути Ҳоқонии Шервонӣ (нигаред: моддаи 13 «Хотима») ба дарбори шервоншоҳиён кашида мешавад, вале ба қисмати талхи адибони пешқадами дарбори шарик мегардад; ӯро зиндон мекунанд. Банду зиндон ба саломатии шоир таъсири сахт мерасонад ва ӯ ба ҷиҳил надаромада, аз ҳаёт ҷашм мепӯшад. Алҳол девони ашъори шӯрангез ва санъаткорона гуфташудаи Фалакӣ дастрас мебошад.

²⁰ Ҳарчанд баъзе муҳаққиқон дубайтӣ ва рубоиро муштарак донистаанд ва Атолло дар миёни онҳо равшан фарқ нагузоштааст, ду жанри мустақили лирикӣ буда, дар масъалаҳои вазн, мавзӯ, ғоя, сохти композиционӣ ва амсоли инҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

²¹ Агар аз «*Таҳрири бадеъ*», ки дар ҳисоби абҷад 904 аст, кимати калмаи «бад» (6) бароварда шавад, 898 боқӣ мемонад, ки он ба соли 1493 мелодӣ мутобиқ аст.

²² *Моддаи таърихи ин рубой* — «*Даҳи ҷамид-ул-охир*», ки санаи хатми китоб аст, 10-уми ҷумод-ул-охирӣ 898 ҳиҷрӣ (баробари 10 мартӣ соли 1493 мелодӣ)-ро ифода менамояд.

МУНДАРИҶА

Чанд суҳан доир ба Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва асари ӯ «Бадоеъ-ус-саноеъ»	3
Дебача	11
Тамҳид	12
Санъати аввал. Дар баёни санъатҳои лафзӣ	13
Тарсеъ	—
Тарсеъ бо таҷнис	15
Таҷнис	16
Аввал — таҷниси том	—
Дуюм — таҷниси ноқис	17
Сеюм — таҷниси музаййал	18
Чаҳорум — таҷниси музореъ	19
Панҷум — таҷниси лоҳак	20
Таҷниси акс	21
Фоида	22
Таҷниси мураккаб	23
Аввал — таҷниси хаттӣ	25
Дуюм — таҷниси мушавваш	—
Сеюм — таҷниси би-л-ишборат	26
Фоида	—
Аввал, иштиқоқ	—
Дуюм, шабаҳи иштиқоқ	27
Радд-ул-аҷуз мин ас-садр	28
Қалб	33
Фоида	35
Мақлуби муставӣ	36
Сачъ	37
Сачъи мутавозӣ	38
Сачъи мутарраф	39
Сачъи мутавозин	40
Мумосила	41
Фоида	42

Фоида	42
Фоида	43
Таштир	43
Тацэня	44
Тасреъ	—
Тасмит	47
Акс	49
Тардид	53
Тааттуф	54
Ташреъ	—
Тафлик	56
Тавшеҳ	58
Талаввун	60
Тарофук	62
Макруи назму наср	—
Макру-ул-луғатайн	63
Муламмаъ	65
Ҳазф	66
Аънот	—
Тазмини муздавач	68
Мутазалзил	69
Мураббаъ	71
Мудаввар	73
Мушокила	—
Санъати дуҷум. Дар баёни санъатҳои маънавия	75
Навъи аввал	—
Тавҷеҳ	—
Иҳом	76
Таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм	78
Таъкид-уз-замм би мо яшбаху-л-мадҳ	81
Идмоч	—
Таълиқ	82
Ҳазлуни эрод би-л-ҷиддӣ	83
Таҷоҳули ориф	—
Талмеҳ	84
Ирсоли масал	86
Ирсол-ул-масалайн	—
Каломӣ чомеъ	87
Мазҳаби каломӣ	—
Ҳусни таълиқ	88
Тафреъ	90
Таҳаккум	91

Чамъ	92
Тафрик	93
Таксим	94
Чамъ ва тафрик	95
Чамъ бо таксим	96
Чамъ бо тафрику таксим	—
Чамъ бо таксиму чамъ	97
Лаффу нашр	98
Муболиғи мақбула	101
Таблиғ	—
Иғрок	—
Ғулувв	102
Айғол	104
Такмил	106
Тазйил	108
Татмим	110
Эътироз	111
Эзоҳ	116
Руҷӯ	117
Тадсрук	118
Такрир	—
Тарҷеъ	120
Итноб	121
Мусовот	—
Эҷоз	—
Истиғроҳ	122
Тафсир	125
Илтифот	126
Услубҳаким	130
Қавли би-л-мӯчиб	131
Саволу ҷавоб	132
Ибдоъ	133
Муаммо	134
Лугз	145
Навъи дуҷум аз муҳассаноти маънавия	149
Баҳси аввал. Дар баёни санъатҳое, ки ба иттифоқи ғула- ҳон араб аз муҳассаноти зотияи каломанд ва шуарои Аҷам онро дар силки саноеъ овардаанд	—
Ташбеҳ	—
Ташбеҳи мутлақ	150
Ташбеҳи киноят	—
Ташбеҳи машрут	151
Ташбеҳи тасвир	—

Ташбеҳи акс	152
Ташбеҳи измор	153
Ташбеҳи тафзил	154
Фоида	154
Истиорат	155
Тамсил	157
Киноят	—
Таъриз	158
Баҳси дуҷум. Дар баёни он чи фусаҳон араб онро дар мухассаноти калом эътибор накардаанд ва номе наниҳода ва шуарои Аҷам аз он ҷумла шумурдаанд	159
Таачҷуб	—
Сеҳри ҳалол	—
Таърих	—

Санъати сеюм. Дар мухассаноти лафзӣ ва маънавӣ, яъне саноӣ, ки мӯҷиби ҳусни маҷмӯи лафзу маънӣ бошад, агарчи таҳсин дар яке аз ин ҳарду зиёда аз дигаре 161

Мутобиқа	—
Тадбех	164
Муқобила	166
Мувоот-ун-назир	167
Тафвиф	169
Таъзил	171
Тансиқ-ус-сифот	173
Ирсод	174
Музовича	175
Иқд	176
Ҳал	—
Тазмин	—
Ҳусни ибтидо	181
Ҳикоят	182
Бароати истехлол	183
Ҳусни таҳаллус	184
Ҳусни мақлаб	185
Ҳусни мақтаъ	186

Ҳотима. Дар зикри уюби омаи шеър ва дар баёни маонии баъзе алфози мутадовила миёни шуаро, ки мӯҳтоҷ аст ба баён. 188

Баҳси аввал. Дар зикри уюби шеър	—
Аммо уюби роҷеа ба лафз	—
Танофир	—
Ғароиб	189
Муҳолифи қиёс	—

Заъфи таълиф	—
Таъкиди лафзӣ	189
Такрор	190
Ихлол	—
Татлим	—
Тазниб	191
Тағйир	—
Фоида	192
Аммо уқуби роҷеа ба маънӣ	—
Танокис	—
Имтивоъ	193
Муҳолифи урф	194
Нисбат-уш-шайъ ила ғайри мо қавлихи	—
Қалб-ул-маънӣ	195
Такаллуф-ул-қофия	—
Насх	—
Масх	196
Салх	197
Нақл	198
Фоида	—
Баҳси дуом. Дар баёни маонии баъзе алфози мутадовила миёни шуаро, ки мӯҳтоҷ ба баён аст	199
Ташбиб	—
Насиб	—
Ғазал	200
Мусарраъ	—
Муздавач	201
Мукаффо	—
Муҷаммаъ	202
Байт-ул-қасида	—
Матбуъ	203
Мутакаллаф	—
Хасӣ	—
Ҷазолат	—
Салосат	204
Ирғиҳол	—
Саҳли мумтанасъ	—
Тавзеҳот ва луғот	205

АҶОУЛЛО МАХМУДИ ХУСАЙНИ

МАСТЕРСТВО ПОЭЗИИ

(на таджикском языке)

Муҳаррирон *Ҷ. Қаримзода, М. Ҳотамов*

Муҳаррири расмҳо *Т. Қоролева*

Муҳаррири техникӣ *Л. Шашкова*

Мусахҳах *Ҷ. Тағойбердиев*

Ба матбаа 14/IX-1973 супурда шуд. Ба чопаш
21/I-1974 имзо шуд. Формати $84 \times 103^{1/32}$. Қоғаз
№ 1. Ҷузъи чопӣ 7(11,76). Ҷузъи наشريю ҳисобӣ 11.4.
Адади нашр 15000. Супориши № 1827. ҚЛ 02409.
Нархаш 82 тил.

Душанбе, Нашриёти „Ирфон“. кӯчаи Шевченко, 13.
Комбинати полиграфии Комитети давлатии Совети
Вазирони РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт,
полиграфия ва савдои китоб.

В. 741

НАШРНЕТИ - НР 3816